

一、
二、
三、
四、
五、
六、
七、
八、
九、
十、

一、
二、
三、
四、
五、
六、
七、
八、
九、
十、

સર રમણભાઈ મધ્યમાણા અ. ૨

કવિતા અને સાહિત્ય

વૉલ્યુમ ૪.

(નિબંધ, કવિતા અને દૃષ્ટી વાર્તાઓ.)

કર્તા

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્રકાશક.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાસાલ ત્રીભોવનગમ પારેખ, ખી. એ.

આમિ. મેટ્રેડી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૧૬૦૦

સને ૧૯૨૬.

સંવત ૧૯૮૫.

કિંમત રૂપિયા.

૧૩૪૧

અમદાવાદ, સલાપોસ રોડ,
ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સ્મરણાંક.

વિચાર પ્રદેશમાં અતે લેખનકળામાં નેમણે કૃપા કરી
મને પ્રવેશ કરાવ્યો તે પૂન્ય પિતાના સ્મરણથી
આ પુસ્તક અંકિત કરું છું. મારી કૃતજ્ઞતા
પુણ્યધામના નિવાસમાં તેમની
સેવાકારિણી ધાઓ એવી
મારી ઉત્કંઠા છે.

સર રમણભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની અસાધારણ સામાન્ય સભા તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૮ ને મંગળવારે મળેલી તેમા નીચે મુજબ ઠરાવ પસાર થયો હતો —

ઠરાવ.

“ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આ અસાધારણ સામાન્ય સભા સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, નાઇટના દુઃખદાયક અવસાનની ભારે ખેદ સાથે નોંધ લે છે છેક સન ૧૮૯૦ થી મોસાયટી સાથે મેનેજીંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે એમનો સંબંધ જોડાયો હતો અને સન ૧૯૧૨ મા તેઓ તેના ઓનરરી સેક્રેટરી નિમાયા હતા. આ પ્રમાણે સોસાયટી સાથેનો એમનો સંબંધ લાંબા સમયનો અને ગાઢ હતો અને સ્વ. મહીપતરામના સમયથી ચાલતો આવે છે. એ સેવાકાર્યમા એમણે પોતાનો આટલો બધો સમય આપ્યો છે અને તે પાછળ એટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, કે જેનું મૂલ્ય થાય એમ નથી. એવી એમની એ અપૂર્વ અને કીમતી સેવાની યત્કિચિત્ કદર કરવા આ સભા ઠરાવ કરે છે કે સોસાયટીએ પોતાના ફંડમાંથી એમના નામનું રૂ. ૫૦૦૦) નું એક જૂદું સ્મારક સ્થાપવું અને એ ફંડના વ્યાજમાથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી —

૧. મુખર્દી યુનિવર્સિટીની બી એ, ની પરીક્ષામા એન્જિનિયરિંગ વિષય તરીકે ગુજરાતી ઓનર્સ ડિગ્રી લઈ જે વિદ્યાર્થી ઉંચે નંબરે પાસ થાય તેને સર રમણભાઈ મુવર્ણચંદ્રક દર વર્ષે આપવો.

૨. સર રમણભાઈના જીવન વિષે માહિતી આપતા લેખો,—સ્મરણો, નોંધ, પત્રો વગેરે એમના મિત્રો, સંબંધીઓ અને પ્રશંસકો પાસે લખાવી મેળવી, તે સંગ્રહ એક સ્મારક ગ્રંથ રૂપે બહાર પાડવો.

૩. પ્રતિ વર્ષ સુવર્ણયાંદનો ખર્ચ બાદ જતાં વ્યાજની રકમ ખચત રહે અને એકઠી થાય તેમાંથી વખતોવખત સાહિત્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજ સુધારાના વિષયને લગતાં પુસ્તકો ‘સર રમણભાઈ ગ્રંથમાળા’ એ નામે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાં.”

તદનુસાર એમના જ આ લેખ સંગ્રહથી સર રમણભાઈ ગ્રંથ-માળાની શરૂઆત કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે.

અમદાવાદ.
તા. ૨૧-૯-૧૯૨૮. }

અ.સિ. સેક્રેટરી.

નિવેદન.

“કવિતા અને સાહિત્ય” ના ૪ થા પુસ્તકમાં, સર રમણુ-ભાઈએ “હાસ્યરસ” વિષે લખેલો વિસ્તૃત નિબંધ, તેમની દેટલીક દુંડી વાર્તાઓ, અને તેમની લગલગ બધી કવિતાઓ, જેનો સંગ્રહ પ્રથમ વાર અને વર્ષાતુકમાનુસાર કરવામાં આવ્યો છે તે, લેવામાં આવ્યા છે અને આગળના ત્રણ પુસ્તકોની પેકે આ ચોથુ પુસ્તક પણ તેટલુ જ વાચકવર્ગમાં આદરપાત્ર નિવડશે, એમ મને દૃઢ પ્રતીતિ છે.

પ્રાંચમાં પુસ્તકમાં એમના સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અને પ્રવચનો વગેરેનો સંગ્રહ કરવાની યોજના રાખી છે અને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાનું નામ પણ બદલીને વિષયને અનુસરતું “ધર્મ અને સમાજ” એવું નામ આપવાનું નિર્ધાર્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રુક વાચનમાં અને ખસુસ કરીને તેમાના કવિતા વિભાગને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી, સાકળી આપવામાં લેટી વિદ્યાબહેને ઘણી સહાયતા આપી છે તે બદલ તેમનો આ પ્રસંગે આભાર માનું છું.

ગુ. વ. સોસાઈટી.

અમદાવાદ.

તા. ૪-૯-૧૯૨૯.

આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિ.)

આ પુસ્તકમાં કવિતાનાં લક્ષણ વિશે, કેટલાક ગદ્યપદ્ય ગ્રન્થો વિશે અને સામાન્ય સાહિત્ય વિશે મેં લખેલા નિબન્ધોનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એ નિબન્ધો ગયાં પંદર વર્ષની દરમ્યાન લખાયેલા છે. તેમાંના એ ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’માં અને દસ ‘જ્ઞાનસુધા’માં “મકરન્દ”ની સહીથી કકડે કકડે છપાયેલા છે અને બાકીના એ નિબન્ધ બીજી રીતે છુટક પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. આ સંગ્રહમાં ગોઠવણ એવી કરી છે કે પ્રથમ કવિતા તથા કાવ્યગ્રન્થો વિશેના નિબન્ધ અંક ૧ થી ૧૦ સુધીના મુક્યા છે, અને તે પછી ગદ્ય ગ્રન્થો તથા સામાન્ય સાહિત્ય વિશેના બાકીના ચાર નિબન્ધ મુક્યા છે; અને, આ એ વિભાગમાંના દરેકમાં નિબન્ધો અસલ પ્રસિદ્ધ થયાના ક્રમમાં ગોઠવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાંના પહેલા નિબન્ધ વિશે ઉપોદ્ધાતરૂપે કેટલીક હકીકત કહેવાની રજા લઉં છું. મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે ત્યાંની ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા આગળ તા. ૨૪ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ના રોજ “કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ” એ વિષય ઉપર મેં ભાષણ કર્યું હતું. કોલેજ છોડ્યા પછી કવિતા વિશે વિસ્તારી ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા થયાથી એ ભાષણના પાયા ઉપર “શુદ્ધિપ્રકાશ” માસિકમાં “કવિતા” એ નામનો નિબન્ધ મેં કકડે કકડે લખવા માંડ્યો. કેટલાંક કારણોને લીધે એ સ્વરૂપમાં એ નિબન્ધ પુરો થઈ શક્યો નહિં. પાછળથી જ્ઞાનસુધા માસિકમાં કવિતાનાં વિવિધ અંગ વિશે નિબન્ધ લખતાં અને કેટલાક કાવ્ય-ગ્રન્થોનું અવલોકન કરતાં કવિતા વિશેની ચર્ચા મેં આગળ ચલાવી. આ વિષયનો મારો અભ્યાસ વધારવાનો મને એ રીતે લાભ મળ્યો,

પરંતુ કવિતા વિશે એક જ રચનાવાળો આખો ગ્રંથ થવાને બદલે કવિતાને લગતી જુદી જુદી આખતો ઉપરના વિચાર છુટક છુટક નિબંધોમા વહેંચાઈ ગયા, અને અવલોકનોમા પ્રમંગલતા કવિતા વિશેની સામાન્ય ચર્ચા દાખલ કરવી પડી. દરેક નિબંધમા તેની પહેલા પ્રસિદ્ધ થયેલા નિબંધમા કરેલી ચર્ચા આધારરૂપે લઈ સામાન્ય નિષ્પલ્લ આગળ વધાર્યું છે, અને આ સંગ્રહમા મૂકેલા ક્રમમા એ નિબંધો વાચવાની વાચનારને મારી વિનંતિ છે.

આમાના કેટલાક નિબંધોમા ખીજા લેખકો સાથે વાદવિવાદ કે ઉત્તર પ્રત્યુત્તર રૂપની ચર્ચા છે, તેમા ત્યાં કોઈ દેશી દીકાના મખન વચ્ચે છે ત્યાં તે વચ્ચે દુવે બદલી શકાયા હોત તો મને આનંદ થાત. પરંતુ, ચર્ચા સાથે દીકા અંતિદાસિક મંબંધમા લેવાયેલી હોવાથી એ ફેરફાર થઈ શક્યો નથી.

અમદાવાદ. } રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
તા. ૩૦ અક્ટોબર, ૧૯૦૪.

(બીજી આવૃત્તિ.)

“કવિતા અને સાહિત્ય”ની પહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી આ આવૃત્તિ સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં નહિં પ્રસિદ્ધ થયેલા એવા મારા કેટલાક નિબન્ધ આ આવૃત્તિમાં દાખલ કર્યા છે.

વાંચનારની અનુકૂળતા ખાતર આ આવૃત્તિમાં પુસ્તકના જુદા જુદા ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાગ ૧. કાવ્યચર્યા.

ભાગ ૨. સમાલોચના.

ભાગ ૩. ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અને ઇતિહાસ.

ભાગ ૪. સામાન્ય.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે કેટલાક બીજા નિબન્ધમાંનાં વિવેચન તથા ચર્યા “કાવ્યાનન્દ”ના નિબન્ધમાં ઉદ્દિષ્ટ કરેલાં હતાં તે નિબન્ધો “કાવ્યાનન્દ”થી આ આવૃત્તિમાં જુદા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેથી ઉદ્દિષ્ટ ભાગ આ આવૃત્તિમાં પહેલા ભાગના પરિશિષ્ટરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે કે એ ભાગ વાંચનારને સુગમતા થાય.

અમદાવાદ.

તા. ૧૨ મી જુન ૧૯૨૬.

}

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

અનુક્રમણિકા.

હાસ્યરસ

કવિતા.—

પૃષ્ઠ.

૧ થી ૧૪૭

૧૪૮ થી ૧૮૫

નગૃત	...	...	...	૫. ૧૪૮
સુધારકને ઉત્સાહ	...	..	...	૧૫૧
કાલ	...	...	...	૧૫૨
કઈ કીર્તિ સાચી ?	...	...	...	૧૫૪
આશા	...	..	...	૧૫૫
તુ ગર્હ ?	...	...	...	૧૫૭
ગુણાવલિ	...	..	...	૧૫૮
તત્કાલ મહિમા	...	...	...	૧૫૯
સર્વમ્ય	...	...	...	૧૬૦
દેહાવસાન	...	...	...	૧૬૧
બારણે પુકાર...	...	...	...	૧૬૧
તેજ અને તિમિરથી અનીત	...	...	...	૧૬૩
રેખા સ્વપ્ના...	...	...	...	૧૬૫
સુરદાસની પ્રાર્થના	...	...	...	૧૬૭
શનકેતુ	...	...	...	૧૬૭
સ્તોત્ર—પ્રભુમય જીવન	...	...	...	૧૭૦
સ્તોત્ર	...	...	...	૧૭૧
નવા સૈકાનો આરભ	...	...	...	૧૭૧
પ્રાર્થના	...	...	...	૧૭૨
પદ...	...	...	...	૧૭૩

યાચના	...	...	...	૧૭૪
શ્રદ્ધાનો પ્રભાવ	...	...	...	૧૭૪
ઈશ્વરેચ્છા	...	...	...	૧૭૫
તુંગભદ્રા	...	...	...	૧૭૬
સ્તોત્ર	...	...	...	૧૭૬
યાચના	...	...	...	૧૭૮
મૂલ્યજ્ઞાન પ્રાર્થના	...	...	...	૧૭૯
તરણુબદ્ધ પ્રાર્થના	...	...	...	૧૭૯
આનંદપૂર્ણ આવકાર	...	...	...	૧૮૦
ઈશ્વરાજાનું વહન	...	...	...	૧૮૧
વિભૂતિ પ્રાર્થના	...	...	...	૧૮૨
બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ	...	...	...	૧૮૨
ઈશ્વરેચ્છા	...	...	...	૧૮૪

યાત્રિઓ:—

૧૮૭ થી ૨૬૧

તારાનું અભિજ્ઞાન	...	...	...	૧૮૭
ચતુર્મુખ	...	...	...	૧૯૪
બુદ્ધાદાર બંધ...	...	...	...	૨૧૫
ચીટ્ટી	...	...	...	૨૫૧

કવિતા અને સાહિત્ય.

હાસ્યરસ.*

હમવાની શક્તિ એ માણુમજ્જનનો એવો વિશેષ ધર્મ છે કે તે વડે મનુષ્યના લક્ષણની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ તેમ છે એમ કેટલાકનું દૃષ્ટિ છે. આ ઉપરથી, 'man is a laughing animal,' 'હમનું પ્રાણી તે મનુષ્ય,' એવી પણ માણુમની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પરંતુ, પૃથ્વીના એક ભાગમાં હમતા વાદરા મળી આવ્યા છે, અને તેથી 'હમતા પ્રાણી' એ પદમાં તે વાદરાનો પણ સમાવેશ થાય તેમ છે, અને મારે એ વ્યાખ્યા અનિવ્યાપ્તિના દોષવાળી હોઈ નિર્ગત્ય જાય છે. પરંતુ, માણુસ મિવાય બીજા પણ કોઈ હમનારા હોય અને તેથી હાસ એ મનુષ્યનો અનાધારણ ધર્મ તર્કશાસ્ત્ર

* " જ્ઞાનસુધા " માસિક પત્રના નવેમ્બર ૧૯૧૧ થી ઑગસ્ટ ૧૯૧૩ સુધીના અંકોમાં છપાયેલો નિબંધ.

† હાથીમાં હાસ્યશક્તિ છે એનું ઉદાહરણ થોડા વખત ઉપર મળી આવ્યું છે એક નાદાની છોકરી પોતાના ગામમાં આવેલા 'સરકસ' નાં પશુઓ જોવા ગઈ. પશુઓને ખવડાવવા આવે છે હાથ તે સાથે લેતી ગઈ. પરંતુ 'સરકસ'માંના હાથીઓ આગળ વરતા તે એટલી બીધી કે તે પોતે તેમને કશું આપી રાખી નહિ. આ ઉપરથી 'સરકસ'ના વ્યવસ્થાપકે કશની ટોપડી પોતાના હાથમાં લીધી અને ટોપડીમાં નારંગીઓ હતી તેમાંનો એક એક હાથીને એક પછી એક આપવા માંડી. હા હાથીઓ હતા તેમને એ રીતે હા નારંગી આપી, તે પછી ટોપડીમાં બીજી વધી. છઠ્ઠા હાથીથી

પ્રમાણે ન ગણાય તોપણે પ્રધાનપણે એ માણસનો જ વિશેષ ગુણ છે અને માણસના સ્વભાવમાં તેનું મૂળ રહેલું છે એ નક્કી છે. એ ગુણ આગ-તુક નથી. હસવાની ટેવ કોઈ કોઈ મનુષ્યોને બંધાય છે એમ બનતું નથી, પણ, માણસ જાતની એ કુદરતી ખાસીએત છે. આ કારણથી, રસશાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં હાસ્યને રસ ગણ્યો છે અને હાસને તેનો સ્થાયીભાવ ગણ્યો છે. મનુષ્યચિત્તમાં હાસના જે સ્થાયી સંસ્કાર રહેલા છે તેનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હાસ્ય-રસ નિષ્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. આ રીતે, હાસ તે કોઈ પ્રકારે મનુષ્યત્વની ખામીનું ફળ નથી, જેનામાં મનુષ્યત્વ પરિપૂર્ણપણે વિકાસ ન પામ્યું હોય તે લઘુતાને લીધે હાસવૃત્તિનો અનુભવ કરે એમ નથી; પણ એ વૃત્તિ તે મનુષ્યચિત્તનો એક કાયમનો અંશ છે, અને જે તેનો અનુભવ યથાર્થ રીતે કરી શકે નહિ તેનામાં એટલી મનુષ્ય-સ્વભાવની ન્યૂનતા હોય છે. કેટલાક હાસવૃત્તિને મનુષ્યચિત્તની નિર્બલતા માને છે તેમની ભૂલ દૂર કરવા પ્રથમ સ્થાયીભાવના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશું, અને સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથે દર્શાવેલી સ્થાયી ભાવનાં લક્ષણોની વ્યાખ્યા લક્ષમાં લઈશું. તે કહે છે, ‘વિરુદ્ધ હોય કે અવિરુદ્ધ હોય એવા સહુ મનુષ્યો જે ભાવનું તિરોધાન કરવાને-જે ભાવને ઢાંકી દેવાને કે કહાડી નાખવાને અસમર્થ છે, અને જે ભાવ આસ્વાદના અંકુરનું મૂળ છે તે સ્થાયીભાવ છે.’ હાસ પણ આ પ્રકારનો સ્થાયી-

નારંગીઓ ફરી આપવાનું તે શરૂ કરે તો ખીજા હાથીઓને પ્રથમ એમ લાગે કે છઠ્ઠાને એકલાને બે આપી. આવી ઇર્ષ્યા અટકાવવા વ્યવસ્થાપકે ફરીથી પહેલા હાથી ખાસે જઈ ત્યાંથી એક પછી એક નારંગીઓ આપવાનું શરૂ કર્યું. આમ ખીજા વાર છ નારંગીઓ આપી રહ્યા પછી પણ ટોપડીમાં એક વધી. ખીજો કંઈ ઉપાય ન રહ્યો તેથી વ્યવસ્થાપકે તે નારંગી હાથમાં લઈ હાથ ઉંચો કરી બધાં હાથીઓને બતાવ્યું કે હવે એકજ નારંગી રહી છે; પછી, હાથ નીચો લઈ નારંગી ધીમે રહીને ફેલી વ્યવસ્થાપક પોતે તે ખાઈ ગયો. આ જોઈ હાથીઓને રમુજ પડી હોય તેમ સહુ પોતાના ખસા ખૂબ હસાવીને ડેડ્યા.

ભાવ છે. એ ભાવ તે ચિત્તની અવિકસિતતાનું ચિહ્ન નથી, પણ, જે ભાવનાઓથી ચિત્તનું સુમધ્ધારમય સ્વરૂપ બંધાય છે અને જે ભાવના ખાસ મનુષ્યત્વમાથી ખાતલ કરી શકાતી નથી, તેમાની એ એક ભાવના છે તે જ માટે વિશ્વનાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, 'વાચ્યા વગેરેના વૈકૃત (કદગાપણ) થી જે ચિત્તનો વિકાસ થાય, તે હાસ છે '

હાસવૃત્તિ આમ સ્વાભાવિક છે, મનુષ્યચિત્તના બંધાણુમા ગુંથા-યેલી છે, તેથી જ તેનું પૃથક્કરણ કરવું બહુ અઘરું પડે છે. મનુષ્યના ચિત્તમા સ્મૃતિ ત્રી રીતે થાય છે, શોક ત્રી રીતે થાય છે, વિશ્મય ત્રી રીતે થાય છે, એ પ્રશ્નો જોવા કઠણ છે તેવા જ હાસ ત્રી રીતે થાય છે એ પ્રશ્ન પણ કઠણ છે આ મનોવ્યાપારો અને મનોવૃત્તિઓ શા કાળથી થાય છે, અર્થાત્ મનુષ્યના મનનું બંધારણ અમુક પ્રકારનું શા કાળથી છે, એ ગદ્યન પ્રશ્ન રસશાસ્ત્રમા અમ્થાને છે, પરંતુ ચિત્તના બીજા વ્યાપાર અને બીજી વૃત્તિઓના ઉદ્ભવથી હાસનો ઉદ્ભવ ત્રી રીતે જુદો પડે છે, એ પ્રશ્નનું અન્વેષણ રસ સંબંધે થઈ શકે એવું છે અને જરૂરનું છે.

હાસવાની શારીરિક ક્રિયાનો હાસ માથે સમવાયસ બંધ દૃષ્ટી શકતો નથી રસની નિષ્પત્તિ વેળાએ ઉદ્ભવના શારીરિક વિકાર, જેને મંમૃત રસશાસ્ત્રમા અનુભાવ કહે છે તે, રસ સાથે જોડાયેલા તો હોય છે જ, પણ, એ વિકારોમાથી કોઈ અમુક વિકાર એવો નથી કે તે તો અમુક રસના સાક્ષાત્કાર વખતે દેખાવો જ જોઈએ, અને, તે ન દેખાય તો તે રસ નિષ્પન્ન થએલો ન ગણાય એમ ખનવું નથી. હાસવાની ક્રિયા જે અનુભવે છે તે હાસ્યરસના અનુભવ વખતે થરી જોઈએ એવો નિયમ નથી. પરંતુ, હાસ્યરસના મીમામકો એ રસ પરત્વે હાસવાની ક્રિયાનું ધ્યાન મહત્ત્વ કહે છે, અને બીજા કોઈ અનુભાવનું કોઈ રસ પરત્વે એટલું મહત્ત્વ તેઓ દૃષ્ટતા નથી આસુ પણ અનુભાવ છે, પરંતુ કરુણ-રસના નિરુપણમા આસુનું ઝાઝું વિવેચન થતું નથી. આસુના પ્રવાહી-

• એકબીજાથી કદી જુદી ન પડે એવા બે વસ્તુઓનો હમેશનો ધરો અને નિકટ સંબંધ તે 'સમવાયસ'બંધ '

પણામાંથી હૃદય ‘આદ્ર’ થવાની અને ‘પિગળવાની’ કલ્પના કદાચ ઉદ્ભૂત થઈ હશે, પણ, એ શબ્દોના ઉપયોગ સિવાય બીજી કોઈ રીતે શોકવૃત્તિના કે કરુણરસના પૃથક્કરણમાં આંસુને સામેલ કરવામાં આવતાં નથી. હાસ્યરસના પૃથક્કરણમાં અને નિરૂપણમાં, હસવાની ક્રિયા કેવી રીતે ઉદ્ભૂત થાય છે અને તેના કેવા કેવા પ્રકાર છે તેનું સૂક્ષ્મતાથી વિવેચન કરવામાં આવે છે. હસવાના જુદા જુદા પ્રકારનો અને હાસ્ય-રસનો સંબંધ હવે પછી વિચારીશું, પણ, હસવાની ક્રિયાનો ઉદ્ભવ પૃથક્કરણના આરંભમાં જ લક્ષમાં લેવા જોવો છે.

હસવાની ક્રિયાવખતે પેટઅને છાતીવચ્ચેના પડદા (diaphragm) ઉપરનું શરીર ઉપડીને ઉંચું તેમ જ આડું ઉભું હાલે છે, ચહેરાના તથા ખાસ કરીને હોઠના સ્નાયુઓ વિશેષ પ્રકારે ગતિમાન થાય છે, આંખોમાં એક જતનો ચળકાટ આવે છે, ફેફસામાંથી થડકાતો થડકાતો ઉચ્છવાસ નિકળે છે, અને કંઠમાંથી રસ ગળતો, કાંઈક રણકાદાર અને કાંઈક ખખડાટવાળો અવાજ નિકળે છે. આ સર્વ ક્રિયા વખતે શરીરનાં એ અંગોમાં રમુજ, વિનોદ, ખુશાલી વ્યાપી રહેલાં અને પ્રદીપ્ત થતાં દેખાય છે; સ્થાયી ભાવ રૂપે રહેલો હાસ સાક્ષાત્કારથી પ્રગટ થઈને હાસ્ય-રસરૂપે નિખપ્ત થતાં અંગોઅંગમાં બળ પ્રસારી રહ્યો છે, એવું દર્શન થાય છે. રસનું આ વાવાઝોડું કોઈક પ્રકારના સંઘટન (collision) થી એકાએક ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે, કોઈક વસ્તુસ્થિતિઓ અકસ્માત્ સામસામી આવી અથડાવાથી ગુપ્ત રહેલાં બળો ઉપડી આવ્યાં છે એમ જણાય છે. એ અવસ્થા સંઘટનની છતાં તેમાં કોઈક સુયોગ રહેલો છે, સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ એકબીજાથી વિપ્રત્ય હતાં તે એવી રીતે મોઠવાવાથી થતું આશ્ચર્ય સંતોષકારક લાગે છે, તેથી ગમ્મત થાય છે, અને પરિણામે હાસના સંસ્કાર જન્ય થાય છે. સંસ્કારની આ જન્યુતિને સૂમયે ઉપજતા વિચારના વિવિધ સ્વરૂપ પ્રમાણે હસવાની ક્રિયા ઓછી વધતી થાય, મુખ પર માત્ર સ્મિત થાય, કે એવી કાંઈ પણ શારીરિક ક્રિયા ન થાય; તોપણ, સંઘટન વિના સંસ્કારની જન્યુતિ થતી

નથી, તેથી, એ સંઘર્ષનથી થતા માનસિક અનુભવનું રાગીગિદ અનુ-
કરણ કરી વિગેષતાથી સંઘર્ષન દર્શાવનારી દસવાની ક્રિયાને દામ્યગમના
મિશ્રણમાં મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કાગળથી દસવાની ગાગીગિદ ક્રિયા
અને દામ્યગમના અનુભવની માનસિક ક્રિયાને એકઠી કરી લી હન્ટ
વ્યાખ્યા કરે છે કે, ‘ (આ ગિથિતિનું) કાગળ શ્રોતૃ રાગીગિદ છે
અને શ્રોતૃ માનસિક છે આશ્રયથી થતા ઉદ્વેગના પ્રમાણમાં શ્વાસનું
કાર્ધિ ગેઝાણ થાય છે, અને જતા મહેલ્લાને ખુણે વળવાનું આવે ત્યા
સામેથી આવતા મનગમના મિત્ર માટે આપણે એકાએક અત્યયે
અથડાઈએ તેની જ નતનું એ ગેઝાણ હોય છે, પણ, એટલા ધડાકાળ
હોતું નથી એ ગીતે ગેઝાણેથી શ્વાસ પાડે છે, પણ નગ્ન જ
અમળા નેરથી પાડે છે અને ક્રિયામાં જે મુદ્દેનથી પ્રાપ્ત થયેલો
વિવેક તાણ જેવો ક્ષોભ થાય છે તે દામ્ય (દસવાની ક્રિયા,
laughter) છે ’ (વિટ એન્ડ લુમ્)

કેટલાકનું માનવું એવું છે કે દસતી વખતે દસના દામ્યપાત્ર કરતા
પોતાને ચઢીઆતો ગણે છે, અને એ ગીતે ફોલ્ડ અને ડીર્નિની વ્રત્તિઓ
દામ્યગમના મૂળમાં ગ્રેલી છે દામ્ય કહે છે, ‘ દામ્યનો આનંદ વાજ
ચાતુર્યથી થાય છે, અને જે મસ્કરી કહેવાય છે તેનાથી થાય છે એ
વાન અનુભવથી ખોટી પડે છે, કાગળ કે માણસો અકસ્માત્ દાનિઓ
અને અશ્લીલદેખાવોથી ટમેછે, અને તેમાં કાઈ પણ વાકચાતુર્ય કે મસ્કરી
હોતા નથી વળી, દામ્ય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ ગમે તેવી હોય, પણ,
એની એ વસ્તુ સાધારણ કે લુની ચર્ચાત્મક ત્યારે તે દસવા સગ્ગી ભાગતી
નથી, તેથી તેની અને અણધારેલી હોની નેધએ, માણસો (ખામ કરીને
પોતે માગી ગીતે કરેલા દરેક કામ માટે પ્રગ સા મેળવવાના યોગી માણસો)
દામ્ય વાર પોતાના જ કાંઈ પોતાની ધારણા કરતા સહેજ પણ વધારે
માગ કરાયા હોય તો દમે છે, પોતે કરેલી મસ્કરીઓથી દમે છે,
અને આની ગિથિતિમાં એ ખુદ્દુ છે કે દસનારને પોતાનામાં કાઈ
ચક્રિત હોવાનું એકાએક ભાન થવાથી તે દમી પડે છે તેમ જ મનુષ્યો

ખીન્નઓની નિર્બળતા જોઈ હસે છે, અને તેની સાથે સરખામણીમાં પોતાની વધારે ઉંચી શક્તિ તેમના મન આગળ તે વખતે પ્રકટ થયેલી હોય છે. વળી મનુષ્યો મશ્કરીઓમાં હસે છે. ત્યારે ખીન્નની બેવકુફી ખુબીદાર રીતે જણાઈ આવી હોય છે અને મન આગળ પ્રત્યક્ષ થયેલી હોય છે તે સ્થિતિમાં હાસ્યનું હાદ રહેલું હોય છે; અને આ વખતે પણ હસનારને પોતાની સરસાઈ તથા ચઢીઆતાપણની કલ્પના થયેલી હોય છે; કારણ કે, ખીન્ન માણસની નિર્બળતા અને બેવકુફી સાથે સરખામણીમાં પોતાને માટે સારો મત આધવા તરફ વળણુ થાય એ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની કલ્પના નહિં તો ખીન્ન શું? તેથી જ, જ્યારે આપણી મશ્કરી થઈ હોય છે અથવા જે મિત્રની અપકીર્તિથી થતી હાનિમાં આપણે સામેલ થઈએ છીએ તે મિત્રની મશ્કરી થાય છે, ત્યારે આપણે કદી હસતા નથી. તે માટે હું એ અનુમાન કરું છું કે હસવાની શુદ્ધિ તે ખીન્નું કાંઈ નહિં પણ આપણામાં ચઢીઆતાપણું હોવાનું એકાએક ભાન થવાથી ઉપજતી તાત્કાલિક કીર્તિ (મહોદાઇ, વડાઈ) નો ભભુકો છે; એ ભાન ખીન્નઓની નિર્બળતા સાથે અથવા આપણી પોતાની પ્રથમની નિર્બળતા સાથે સરખામણી કરવાથી થાય છે; કારણ કે માણસોને પોતે ભૂતકાળમાં કરેલી મૂર્ખાઈઓ એકાએક યાદ આવે છે ત્યારે પણ તેઓ હસે છે; ફક્ત એ મૂર્ખાઈથી હાલ અપકીર્તિ થતી હોય તો તેથી નથી હસતા. તેથી, માણસોને પોતાની મશ્કરી થાય કે હાંસી થાય, એટલે કે પોતાપર કોઈની સરસાઈ થાય ત્યારે ઘણું ખોટું લાગે છે. (ટ્રીટિક ઓન હ્યુમન નેચર.) લી હન્ટને આ મત સર્વથા સ્વીકાર્ય લાગતો નથી. તે કહે છે કે, 'આપણું બંધારણ એવું છે કે જેથી વાસ્તવિક રીતે દુઃખ ન થાય એવી સ્થિતિમાં મન ખુશીથી આવે છે, અને તેનું કારણ એ હશે કે તે વેળા આપણા અસ્તિત્વમાં રહેલી શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે, અને ધરેલું ખીડું ઝડપી લેવા આપણે તૈયાર છીએ, એમ આપણે માનીએ છીએ. પણ, હોપ્સ કહે

છે તેવો નિરંકાર એ વૃત્તિમા રહેલો નથી. માણસ ઠડો થઈ પોતાની મહોટાઈ માને છે એવું હાસ્યનું કારણ હોય્સ ખતાવે છે. આપણે પોતાને બીજાથી ચઢીઆતા ગણી તેનો તિરસ્કાર કરીએ અથવા એમ કરીએ છીએ એવું ધારીએ ત્યારે હમીએ છીએ એવા ઘણા પ્રસંગ આવે છે એ ખરૂં છે. પણ, માત્ર વિનોદ અને રમુજના પ્રસંગ હોય ત્યારે તો ફક્ત આપણી ધુલિ તથા ગ્રહણચક્રિતની સામે ગમ્મતભર્યો અનાદર ખડો થાય છે તે ઉપર જ આપણુ ચઢીઆતાપણુ આપણને લાગે છે આપણે ઉદ્ધત થઈને પોતાની ક્તેહ માનતા નથી પણ માત્ર ખુશાલીમા આવીને આપણી ક્તેહ માનીએ છીએ. 'કોઈ નીચો પડ્યો છે એમ માનતા નથી પણ, આનંદમા આવ્યા છીએ અને મનોપની પ્રતીતિ થઈ છે તેથી આપણે ક્તેહ થયેલી માનીએ છીએ.' મિત્ર સાથે અથડાવાનું ઉપર કહેલું ઉદાહરણ આપી લી હન્ટ કહે છે, 'એવે પ્રસંગે શું આપણે મિત્ર ઉપર ક્તેહ થયેલી માનીએ છીએ ? બેશક નહિ જ. ફક્ત અણુધારી અને એકાએક વિષમ અથડાઅથડી થઈ અને તત્કાલે આપણે પ્રતિપક્ષીઓની સ્થિતિમા આવી ગયા એમ લાગ્યું તેથી ક્તેહ થયાનું આપણને લાગે છે '

હાસ્યરસને પ્રસંગે ચઢીઆતાપણુનો અનુભવ થાય છે, એ ખરૂં છે, પણ, 'હું કલાણાથી ચઢીઆતો છું, અને તે મારાથી ઉતરતો છે' એવું અભિમાન એ અનુભવમા હોતું નથી બધા અભિમાન હોય છે ત્યાં હાસ્યરસ હોતો નથી અભિમાની મનુષ્યો પણ અભિમાનનું ભારે ખમખણું અને અતડાપણુ મુકી દઈ બરોબરીઆપણાની અને મિલન-સારપણાની વૃત્તિમા આવે છે ત્યારે હાસ્યરસનો અનુભવ કરી શકે છે. હાસ્યરસના અનુભવમા રહેલું ચઢીઆતાપણુ અભિમાનથી નહિ પણ ઉપર કહી તેની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સામસામી આવેલી બે સ્થિતિઓ સરખી નથી હોતી, પણ, તેમાની એક સ્વાભાવિક તથા યથાપોગ્ય હોય છે અને બીજી વિવેકલુ તથા તરેહવાગ હોય છે ત્યારે તે સ્થિતિઓ એક બીજાથી વિષમ થાય છે, પણ, તે વિષમતા

એના એ વિષયની હોય છે. જે લક્ષણ એકમાં સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે જ લક્ષણ બીજામાં હોવાં નોંધએ છતાં નથી હોતાં અગર મરડાઈ ગયેલાં અને વાંકાં થઈ ગયેલાં હોય છે. આ રીતે, સમાનતાનો પ્રસંગ હોવા છતાં જ્યાં અસમાનતા હોય છે, જ્યાં સરખામણી થઈ શકે તેવું હોય છે અને એવી સરખામણીમાં બે સ્થિતિઓ એક બીજાને અનુકૂળ જણાવી નોંધએ છતાં વિચિત્ર રીતે પ્રતિકૂળ જણાય છે, ત્યાં વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષમતાના અનુભવને પ્રસંગે આપણે સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકીએ અને સાચવી શકીએ તેવા છીએ, આપણે સરખામણીમાં અનુકૂળતા પ્રકટ કરી શકીએ તેમ છે, અને એવી જે ઉલટી સ્થિતિ છે તેમાં આપણે નથી, એવું જ્ઞાન હાસ્યરસ અનુભવનારને થાય છે. અને એ લાનથી તેને પોતાનું ચઢીઆતાપણું લાગે છે. થોડાં ઉદાહરણ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું.

રસ્તે ચાલતાં કોઈ માણસને ઠોકર વાગે અને તેની પાઘડી પડી જાય, ત્યારે આપણે સંભાળીને ચાલીએ એવા છીએ અને આપણે એવી દશામાં આવીએ એવા નથી એવું ચઢીઆતાપણાનું લાન જેમને થાય તેમને રમુજ પડે છે. જેમને એ અકસ્માતથી તે માણસ તરફ દિલસોજી થાય તેમને ચઢીઆતાપણું લાગતું નથી અને રમુજ પડતી નથી. તે માણસને પડી જવાથી વાગ્યું હોય તો જેઓ દયાહીન હોય તેમને જ પોતાનું ચઢીઆતાપણું લાગે અને રમુજ પડે. આવે પ્રસંગે જે વિષમતા ઉપસ્થિત થાય છે તે રસ્તે ચાલતાં સંભાળથી સચવાતી સુસ્થતાની અને ગફલતથી આવી પડતી દુર્દશાની વચ્ચેની હોય છે. રસ્તે ઉંચું નોંધ ચાલતા બે માણસો અથડાઈ પડે ત્યારે પણ જે વિષમતા થાય છે તે તેમના બેની વચ્ચેની નહિ, (એ બે તો સમાન જ હોય છે,) પણ, સામું નોંધ ચાલવાની ટેવ અને ઉંચું નોંધ ચાલવાના પ્રસંગ વચ્ચેની વિષમતા થાય છે; અને હાસ્યરસ અનુભવનાર પોતે પોતાનામાં સામું નોંધ ચાલવાની ટેવ માની પોતાનું ચઢીઆતાપણું ધારે છે. ‘રાત પડે ત્યાં વાસો કરજે’ એ સિખામણ

ધેરથી સાલળી મુસાફરીએ નિકળનાર ‘ અહો ’ એતરની વાડના ખોડીઆરામા એક પગ મુકતાં મૂયને આથમતો જોઈ અટકીને ઉભો રહે અને એક પગ ખોડીઆરાની અદર અને એક બકાર એમ આખી ગત ‘ વામો કડે, ’ એવી વાત સાલળના શિખામણના ખરા અર્થ અને વગર સમજ્યા અર્થ વચ્ચેની વિપમતા ઉદ્ભૂત થાય છે, અને આપણે ખરે અર્થ કરી શકીએ એવા છીએ એવું આપણું ચઢીઆના-પણું આપણને લાગે છે, ‘ મુસાફરી કરતો કરતો તે દિમાલય પર્વત આગળ જઈ પહોચ્યો ત્યારે દિમાલયની સામે જોઈ રહ્યો, અને દિમાલયની સાથે પોતાની નામનાની સરખામણી વિશે મનન કરી ખોલી ઉઠ્યો “ તુ ધતિગ લેધ બેઠેલો છે, ” (છત્રેજી પૃથ્વી) ’ એ વૃત્તાન્તમા દિમાલયની ઉત્તંગતા અને માણસની અદ્યતા વચ્ચેની વિપમતાથી હાસ્યપ્રસંગ થતો નથી (કેમકે એમ હોય તો ‘ દિમાલય-ની તળેટીમા માણસ ઉભો હતો ’ એટલું સાલળના જ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય) પરંતુ દિમાલયની વાસ્તવિક વિશાળતા અને મનુષ્ય સાથેની તુલનામા દૃષ્ટેલી તેની અદ્યતા, એ જ વચ્ચેની વિપમતાથી હાસ્ય થાય છે, અને હાસ્ય અનુભવતા આપણને આપણું ચઢીઆના-પણું એ લાગે છે કે આપણે તો તેની વિશાળતાનો સ્વીકાર કરીએ. અલગત, મૂયના કદ સાથેની સરખામણીમા દિમાલયને શુદ્ધ કહ્યો હોય તો હાસ્ય ઉત્પન્ન ન થાય.

પરંતુ, હાસ્યપ્રસંગમા વિપમતા અને ચઢીઆતાપણા સિવાય બીજા અંશ પણ રહેલા છે. પ્રથમ તો, ઉપર કહ્યું તેમ એ પ્રસંગની વિપમ ત્રિતિએ એના એ વિપયની હોવી જોઈએ. એના એ લક્ષણ વિગેધી અરૂપે-આભાવિક અને અવ્યાભાવિક અરૂપે-સામમામા આવવા જોઈએ, સરખામણીની શક્યતા હોવી જોઈએ. ભુદ્ધિવિવેક (judgement) અને ભુદ્ધિચાતુર્ય (wit) નો બેદ દર્શાવતા લોક કહે છે, ‘ વિચારોનો સમુદાય કરી તેમાથી જેમા મળતાપણું કે અનુરૂપતા માલમ પડે તે વિચારોને ઝડપથી અને વિવિધ રૂપે પામે પામે ગોઠવવા અને એ

રીતે મનોરંજક ચિત્રો તથા સચિત્ર કલ્પનાતરંગો ઉત્પન્ન કરવા, એ બુદ્ધિચાતુર્યનો વ્યાપાર છે; એથી ઉલટું, બુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર એથી તદ્દન સામી દિશાનો છે; જે વિચારોમાં જરા પણ ભેદ માલમ પડે તેમને સૂક્ષ્મતાથી જુદા પાડવા એ બુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર છે, અને એ પૃથક્કરણ સરખામણીથી થતી ભૂલ અટકાવે છે, અને જ્યાં મળતાપણું હોય ત્યાં એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ માનવાનો ભ્રમ અટકાવે છે.' (એસે કનસર્નિંગ હુમન અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ.) આ બુદ્ધિચાતુર્ય હાસવૃત્તિના અંધારણમાં અંગભૂત રહેલું છે, અને એ ચાતુર્યનો વ્યાપાર થઈ શકે તે સારૂ વિષય એક જ હોવાની જરૂર છે, સમતા હોવાની જરૂર છે, કેમકે સમતામાંથી વિષમતા એ વ્યાપારવડે ઉપજાવવાની હોય છે. 'આંધળો કહે કે જોવા જઈએ; પાંગળો કહે કે દોડતા જઈએ,' એ વાક્યોમાં અંધત્વ અને દર્શનશીલ એક જ વિષયનાં છે. તેમ જ લંગડાપણું અને દોડવાની ઇચ્છા એક જ વિષયનાં છે. અને તેથી સામસામી મુકાબેલી બે સ્થિતિઓની વિષમતા વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ, 'આંધળો કહે કે દોડતા જઈએ, પાંગળો કહે કે જોવા જઈએ' એવાં વાક્યો હોય તો વિષય એકના એક ન હોતાં બદલાઈ જાય છે, સમતા જતી રહે છે, અને વિષમતામાં કાંઈ ખુબી રહેતી નથી. તેમ જ વળી, 'આગીઆ આગળ સૂરજ શી વિસાતમાં!' એવી ઉક્તિમાં આગીઆ કીડાનું તેજ અને સૂર્યનું તેજ એ બન્નેનો વિષય એક જ હોવાથી સમતા અને વિષમતાના પ્રસંગ બને છે, અને વિષમતાથી વિનોદ થાય છે. પરંતુ, 'આગીઆ આગળ મહાસાગર શી વિસાતમાં!' એવી ઉક્તિ હોય તો આગીઆનું તેજ અને મહાસાગરનો જલપિસ્તાર એ બે વિષય જુદા પડી જાય છે અને વિષમતા ખુબીદાર લાગતી નથી.

આ સમતા સાથે બીજા અંશેની પણ આવશ્યકતા છે. લોકની આખ્યા વિશે વિવેચન કરતાં એડિસન કહે છે, 'વિચારોના દરેક જાતના સરખાપણામાં બુદ્ધિચાતુર્ય હોતું નથી, સરખાપણાની સાથે

વાચનારને વિનોદ અને આશ્ચર્ય થાય ત્યારે ચાતુર્યનો વ્યાપાર હોય છે. શુદ્ધિચાતુર્ય માટે આ બે અશ આવશ્યક છે, ખાસ કરીને આશ્ચર્યનો અંશ આવશ્યક છે, તેથી વિચારેના મરખાપણામાં શુદ્ધિચાતુર્ય હોવા માટે એ જરૂરનું છે કે વિચારે વ્યાભાવિક રીતે એક બીજાને બહુ પાસે પામે હોવા ન જોઈએ, જરૂર કે ત્યાં મરખાપણુ દેખાતુ હોય ત્યાં કાંઈ આશ્ચર્ય થતુ નથી કાંઈ અમુક માણસનુ ગાયન બીજા અમુક માણસના ગાયન જેવુ છે એમ કહેવાથી આશ્ચર્ય થતુ નથી' (એક્ટેટર.)

વિનોદ એ આનંદનો એક પ્રકાર છે, અને, બીજા રસ પેઠે હાસ્યરસમાં પણ આનંદ આવશ્યક છે, અને, એ કારણથી હાસ્યપાત્ર મનુષ્યના શરીરને ત્યાં પીડા થતી હોય ત્યાં હાસ્યમાં ઔચિત્ય રહેતું નથી. દુઃખને અને કાવ્યાનંદને વિરોધ નથી, કમલુરસમાં દુઃખનો અનુભવ રોકતો સાક્ષાત્કાર કરાવી આનંદ આપે છે. પરંતુ, રસ હૃદયની ઉન્નતિ સાથે જોડાયેલો છે, અને તેથી ત્યાં દયાહીનતા હોય ત્યાં રસ હોઈ શકતો નથી. કમલુરસમાં દયાહીનતા હોતી નથી પણ દુઃખ તરફ દયામય સમભાવ હોય છે. પરંતુ, કાંઈ મનુષ્યને થતી પીડા જોઈ હસવું એ દયાહીનતા છે અને એવા પ્રસંગમાં રસોત્પત્તિ થતી નથી. અલગત, પીડા ક્ષણિક છે અથવા કલ્પિત છે અને થોડીવારમાં પીડાનું દર્શન દૂર થઈ જવાતુ છે એ દષ્ટિકત હાસ્યપાત્ર મનુષ્યના જાણવામાં ન હોય ત્યાં તેનો ભ્રમ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

એડીસને કહેલો બીજો અંશ—આશ્ચર્ય—હાસ્યરસમાં બહુ વિશેષતા-વાળો છે. બે સ્થિતિઓ સામસામી આવી એકાએક અણધારી રીતે અથડાય એ હાસ્યરસ માટે પરમ આવશ્યક છે. 'મેરે સાહેબને તુમકે મુસ્ત શહેર દીયા જોગ મેને સારા મુલક દીયા' 'ઉસકે ક્યા કરે ?' 'ભીખ મંગ ખાઓ' આ મંલાપણમાં કાન કંગલી જુમિતું માલકીપણું તે માત્ર ભીખ માગી ખાવાના દંડમાં છે એ ઉક્તિ એકાએક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, જુમિના પટ ઉપર માલકીપણાને અણધારી રીતે અદ્ભુત દરી અથડાવે, તેથી હાસ્યનો પ્રમંગ થાય છે. વિષમતામાં

કંઈ અચળો ન હોય, કંઈ નવીનપણું ન હોય તો હાસ્યનું કારણ લાગતું નથી. આ માટે જ, હાસ્યમય ઉક્તિઓ જુની થઈ જાય ત્યારે તેની પુનરુક્તિ રચિકર થતી નથી અને હાસ્ય ઉપજાવતી નથી.

હાસ્યરસનું આશ્ચર્ય તે અદ્ભુતરસના વિસ્મયથી જુદી જ વૃત્તિ છે. સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં આપેલી વિસ્મયની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો આ હકીકત સ્પષ્ટ થશે. ‘ચિત્તનો વિસ્ફાર (ફરકવું) તે વિસ્મય કહેવાય.’ (સાહિત્યદર્પણ.) ‘વસ્તુના માહાત્મ્યનું દર્શન થવાથી ચિત્તનો જે વિસ્ફાર થાય તે વિસ્મય છે.’ (કાવ્યપ્રદીપ.) ‘લોકસીમાની પાર રહેલા વિવિધ પદાર્થો પ્રતિ ચિત્તનો જે વિસ્ફાર તે વિસ્મય કહેવાય છે.’ આ વ્યાખ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે વિશ્વમાં વસતા મહત્ત્વનું, વિશ્વમાં રહેલી વિશાલતાનું દર્શન કોઈ પદાર્થદ્વારા મનુષ્યને જ્યારે થાય છે ત્યારે તેનું ચિત્ત ઉદ્વેગ પામે છે, અને ફરકે છે તે વૃત્તિ તે વિસ્મય છે. વિસ્મયમાં જે ઉંડું મનન આ રીતે સમાયેલું છે તે આશ્ચર્યમાં હોતું નથી. જગન્નાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે ‘અલૌકિક વસ્તુદર્શન વગેરેથી જન્મ પામતી જે વિશેષ વૃત્તિ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે તે વિસ્મય છે.’ (રસગંગાધર.) અહીં વિસ્મયનું લક્ષણ આપવા ‘આશ્ચર્ય’ શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ, વધારે યોગ્ય શબ્દને અભાવે જ તે શબ્દ વાપર્યો જણાય છે. તથાપિ, બધી આશ્ચર્યની વૃત્તિ તે વિસ્મય નહિ પણ અલૌકિક વસ્તુના દર્શનથી ઉદ્ભવ પામતી આશ્ચર્યની વૃત્તિ વિસ્મય છે, એવો અર્થ ફલિત કરનારી વ્યાખ્યા અપાર્થ હોત તો તે વધારે વાસ્તવિક થાત. અલૌકિકતાનું ભાન કરાવનારી વસ્તુ, સાધારણ લોકવ્યવહારમાં જોવામાં નથી આવતું એવા મહત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવનારી વસ્તુ વિસ્મયના અનુભવ માટે આવશ્યક છે, આશ્ચર્ય માટે એવી આવશ્યકતા નથી. તત્કાલ નવાઈ પમાડે, સારી કે ખોટી વિચિત્રતાથી ચિત્તને વિશેષ દિશામાં ગતિ આપે તે આશ્ચર્ય છે. એ રીતે આશ્ચર્ય પમાડનારી વસ્તુમાં અલૌકિકપણું હોય, મહત્ત્વનું દર્શન હોય તેની વિચિત્રતા સારા પ્રકારની અને ઉચ્ચતા-

વાળી હોય તો આશ્ચર્યને પરિણામે વિશ્વમય થાય અને તેથી અદ્ભુત રસ થાય. પરંતુ, એવા અંશ વિનાનું કેવળ તહેલવારપણાનું આશ્ચર્ય હોય ત્યાં હાસ્યરસ થાય.

આ આશ્ચર્ય વિચિત્રતાના દર્શનથી તત્કાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિચિત્રતાની પાછળ કંઈ રહેલું છે એવો ખ્યાલ આવતો નથી ત્યારે હાસ્યરસનો પ્રસંગ આવે છે. વિચિત્રતામાં ગંભીરતાનું કે ગોઠનું કારણ ગ્રહેલું છે એવો વિચાર ન આવે અને એવો વિચાર કરવાનો વખત ન ગ્રહે એવી સ્થિતિ હોય ત્યારે આશ્ચર્ય સાથે રમુજ અને વિનોદનો અનુભવ થાય છે. વિલિપ્યમ હેઝલિટ કહે છે, ‘એકાચ્ચક આવી પડેલી વિપત્તિના પ્રસંગની વિવક્ષણતા તત્કાલ દષ્ટિએ પડવાથી વિપત્તિના પરિણામની અનિષ્ટતા વ્યા સુધી ધ્યાનમાં નથી આવતી, અને જેવકુશીભગેલી કૃતિની અયોગ્યતા અથવા સમન્વય નહિ એવી વિચિત્રતા સદુચી વધારે પ્રયત્નતાથી મન ઉપર અસર કરે છે ત્યાં સુધી હાસ્યની વૃત્તિ ગોઠની વૃત્તિ કરતા પ્રધાન થઈ પ્રવર્તે છે,’ (લેક્ચર્સ ઓન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક ગાઇડર્મ.) આ રીતે જે વિનોદ અને આશ્ચર્ય હાસ્યરસ માટે આવશ્યક છે તે જનનેનો આધાર તાત્કાલિકતા ઉપર છે. દરીકત જનતા તત્કાલ થયેલી અસરથી એ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવગમ ભટ્ટ રનાધણા હોવાથી અધારે તેમને માર્ગ સુઝતો નહોતો પણ મિથ્યાભિમાનને લીધે કોઈની મદદ ન લેતા સાસરાની પાડીનું પુછકું ઝાલી તેની પુઠે પુઠે ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં ખારો આવતા પાડી તેમાં ઉતરી અને હવગમ ભટ્ટ પછડાઈને નીચે પડ્યા તથા તેમની પાઘડી, લાકડી, તુંબડી, ગામડી, મઠું ગળડીને આધા જઈને પડ્યા, એ વૃત્તાન્ત વાચતા તત્કાલ હવરામ ભટ્ટની જેવકુશીવી થયેલી કદગી મિથિનો ખ્યાલ આવે છે અને તેથી હાસ્ય થાય છે. હવરામ ભટ્ટને વાગ્યાથી થયેલી ઇબ્નનો વિચાર તે પછીથી આવે છે, અને તે વેળા પણ ઈબ્ન ભયકર નથી એ જ્ઞાન હાસ્યરસની ક્ષતિને અટકાવે છે. મિથ્યાભિમાનથી થયેલી ધાત્રી

એવકુશીઓને પરિણામે બહુ ઇગ્નઓ ખમી જીવરામ ભટ્ટ મરણની પથારીને વશ થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ લુપ્ત થાય છે અને કરુણરસ પ્રવર્તે છે. (મિથ્યાભિમાન નાટક.) એ જ પ્રમાણે ચોરોની સાથે ડોશીના ધરમાં ચોરી કરવા પેસનાર મૂખોનું ઉદાહરણ લઈએ. ચોરોએ ડોશી ઉંધતી જોઈ તેના ધરમાંથી દુધ ચોખા અને ખાંડ એકઠાં કરી ચુલો સળગાવી દુધપાક કર્યો, તેવામાં ડોશીએ ઉંધમાં હાથ લાંબો કર્યો તેથી મૂખોએ જાણ્યું કે ડોશી દુધપાક માગે છે અને કડછી ભરીને ઉતો ઉતો દુધપાક ડોશીની હથેળી પર રેડ્યો તેથી ડોશી ચમકીને જાગી ઉઠી; એ હકીકત તત્કાળ આશ્ચર્ય અને રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે. એવકુશીથી થયેલી અયોગ્યતા જ પ્રથમ ચિત્ત આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ડોશી દાઝી અને મૂખો પકડ્યો એ અનિષ્ટ પરિણામનો ખ્યાલ પાછળથી આવે છે અને તે પહેલાં તો હાસ્યરસ જન્મી ગયો હોય છે.

આશ્ચર્યની આ તાત્કાલિકતાને પ્રધાનતાથી લક્ષ્ય કરી વિલિપ્યમ હેઝલિટ હાસ્યની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, ‘ હાસ્ય તે ઈચ્છા વગર તાણ સરખી થતી ક્રિયા છે; તે માત્ર આશ્ચર્યથી કે વિરોધથી ઉત્પન્ન થાય છે; તે વેળા વધારે ગંભીર મનોવૃત્તિ થયેલી હોતી નથી અને વિરોધમય દેખાવો સંબંધે વિચાર કરી સમાધાન પામવાનો ચિત્તને વખત મળે તે પહેલાં એ ક્રિયા ઉદ્ભૂત થાય છે. કલ્પના ધડીમાં ઉશ્કેરાય છે અને ધડીમાં મંદ હોય છે. અને એ પ્રમાણે વારાફરતી થવાથી સ્નાયુઓમાં અને જ્ઞાનતંતુઓમાં અનિયમિત તાણ થાય છે, તે શારીરિક ક્રિયા હાસ્ય કહેવાય છે. ગંભીરતાની વૃત્તિ એવી હોય છે કે ખીનાઓ અમુક સ્થાપિત ક્રમમાં એક પછી એક નિયમિત પ્રકારે ખનશે એ ધારણા ઉપર ભાર મુકવાની ચિત્તને ટેવ બંધાય છે અને એવી ખીનાઓના જ્ઞાનમાં પરોવાઈ ચિત્ત તે જ્ઞાનને વજનદાર ગણે છે. ચિત્તની ધારણાનો આ ભાર જ્યારે અણધારી રીતે શિથિલ થાય છે કે છુટો થાય છે અને તેની હમેશાંની ઉંડાઈ રહેતી નથી ત્યારે હાસ્યની વૃત્તિ થાય છે. આ વેળાં વિચારોનો ક્રમ એવો એકા-

એક અદ્યબદ્ય થાય છે કે ચિત્ત ઓચિંતુ ઝપાઈ જાય છે, માન-ધાનપણાથી ખમી જાય છે, અને ચમકી ઉત્થામભર્યા આનંદની ઘિનિમા આવે છે. ખેડભર્યા વિચારો માટે તે વેળા અવકાશ પલ્લુ નથી હોતો અને વૃત્તિ પણ નથી હોતી આ રીતે, દામ્યનુ તત્ત્વ અસંગત-તામા ગ્રેધુ છે, એક વિચાર માથેનો બીજા વિચારનો સબધ તુટી જાય અથવા એક લાગણી પર બીજી લાગણી ધક્કો ખાઈને અથડાય એમા દામ્યનુ તત્ત્વ ગ્રેધું છે '.

આ અમંગતતા, મંજલમંગ અને મંચડનની અસર મન ઉપર આત્મચી અને તાત્કાલિક થાય તેમા જ દામ્યની ખુમી હોય છે અને એ કામચી, દામ્યપ્રમંગના વર્ણન પડી જે માલુમને તેમા ગ્રેલી દનવાની વાત મમનનની પદ અથવા તે વર્ણન સાલન્યા પડી ધાળી વાર વિચાર કરીને જે માનમ દમે તેની દામ્યપરીના જુદું મદ છે એમ આપણને વાગે છે.

મંદુત અનગર્યાન્યમા એક પ્રકારની વિદ્યુતિના (કદગા-પણા) દર્શનને દામ્યનુનું લગન ગળ્યુ છે 'વિદ્યુત (કદગ) આકાર, વાચા, વેશ, વેષ્ટા વગેરેના રચી દામ્ય થાય છે.' (માદિત્ય સ્પર્શ) વાચા, આગ વગેરેના વિકાસના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી, વિકાસ દર્શનથી ચિત્તમત્તિ તે દાર છે. ' (અનગાર) ' વ્યગ (વિદ્યુતિ) અને ત્રીકા (વેદુ અંગતનું મનમાળપા) વગેરેના દર્શનથી ચિત્તવિનન થાય તે દમ છે ' (દામ્યપ્રતીપ) આ આખ્યાઓમા માત્રેઆવડી અને નામની વિદ્યુતિઓને દામની કામચુગલ કરી છે. પરંતુ, શુદ્ધિ અને વિચારની વિદ્યુતિ પણ એ જ રીતે દામની નામચુગલ થાય છે મનુષ્યોની મુખોષ્ઠોના ઉપર જે ઉદાદગા આખ્યા છે તેમા શુદ્ધિ અને વિચારની જ વિદ્યુતિઓ ગ્રેલી છે કદાચ 'સાચા વિદ્યુતિ' મા 'વ્યગ મંદેર્યાગાનું' કદગાપાનુ નદિ પણ વાચાથી પ્રમદ થતા વિચારનું કદગાપાનુ આવી જાય છે એમ દલીલ મકાને, અને 'ત્રીકા' મા શુદ્ધિની ન્યતતા ગ્રેલી

અલ જોનસનના કહેવા પ્રમાણે “કઢંગી કલ્પના” છે. કઢંગી એટલે વિકૃત આકૃતિની, અસ્વાભાવિક, અર્થાત્ હાસ તે કલ્પનાનો વ્યાપાર છે. તે વ્યાપાર મનુષ્યના ભાવને કંઈક વિકૃત અંશ સાથે અથવા યોગ્ય પ્રમાણથી ઉલટાઈ ગયેલા અંશ સાથે દર્શાવે છે. અને એવા દર્શનથી તત્કાલ રમુજ ઉપજે છે. એ વૃત્તિ કલ્પનાશીલ હોવી જોઈએ, એ વૃત્તિ મનુષ્યભાવના દૃઢ પાયાએ જઈ અટકવી જોઈએ, તેનાથી વિનોદની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, ક્રોધની કે તિરસ્કારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ.’ (સ્ટીડીઝ ધન અર્લી વિક્ટોરીઅન લિટરેચર.)

કલ્પનાના આ પ્રાધાન્યથી હાસ્યપ્રસંગોની નવીનતા જળવાય છે, અને, હાસ્યરસ અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જુની મશ્કરીઓ વાસી અને લુખી લાગે છે તે હકીકત નવીનતાની જરૂર બતાવે છે. રસમાત્રમાં રમણીયતા માટે જે નવીનતાની આવશ્યકતા છે તેને હાસ્ય-રસમાં વિશેષે કરી આગળ પડતી કરવાનું સામર્થ્ય કલ્પનાથી સાધ્ય થાય છે, હાસ્યપ્રસંગોના આ બાહુલ્યને લીધે હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે, એમ દા. ખરે ધારે છે, અને તે કહે છે, ‘વક્તવ્ય વસ્તુ તે શી છે અને આ વિનોદમયત્વનો અર્થ શો છે એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો માણસની વ્યાખ્યા આપનારને ડીમોક્રિટસે કહ્યું હતું તેમ હું કહું કે “આપણે સહુ જોઈએ છીએ અને જાણીએ છીએ તે એ છે.” હું વ્યાખ્યા કઈ તેના કરતાં પરિચયથી એ વસ્તુ વધારે સારી રીતે સમજાય તેવી છે. ખરેખર, એ વસ્તુ એવી પરિવર્તન પામનારી અને અનેક રૂપની છે, તે એવા વિવિધ આકારે, એવા વિવિધ ડાંગે, એવા વિવિધ વેપે દેખા દે છે, જુદી જુદી નજરે અને જુદી જુદી શ્રુદ્ધિએ તે એવી એવી જુદી જુદી જાતની માલમ પડે છે કે તેનું સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ સ્વરૂપ નક્કી કરવું તે ઘડી ઘડી આકૃતિ બદલના પ્રેડીઅસની છબી કહાડવા જેવું કે ઝડપથી વહી જતા વાયુની આકૃતિની વ્યાખ્યા કરવા જેવું કહિન છે. કોઈ વેળા ખરા જોગ વખતે જાણીની વાર્તાના ઉદ્દેશમાં એ વસ્તુ (હાસ્ય) રહેલી હોય છે, અથવા

નજીની ઉક્તિ પ્રમંગાનુસાર લાલુ પડવાથી તે (વસ્તુ) થાય છે, અથવા નની વાત મમયોચિત જોડી કદાચવાથી થાય છે; કાંઈ વેળા દ્વિઅર્થા-પણુનો કે અનાન્યા મગ્ધાપણુનો લાભ લઈ તે શબ્દોના અને પદાવલીઓના ખેચ કરે છે, કાંઈ વેળા મુપ્રકાશિત વાક્યનો પોનાક તેને વિટવાયેલો મેચ છે, કાંઈ વેળા વિચિત્ર ઉપમા પાઠ્ય તે મતાયેલી મેચ છે, કાંઈ વેળા તે વંચનાવાળા પ્રશ્નમાં ગોઠવાયેલી હોય છે, કાંઈ વેળા ચતુર માર્મિક ઉત્તરમાં કે ઉગઉ કારણમાં કે સૂક્ષ્મમનિનાળા ઇરાસામાં કે પેચવી વાઘો કદાહી નાખવામાં કે ખમગદગીથી વાઘો પાછો ઉપગ્રિય કરવામાં તે મમાયેલી મેચ છે, કાંઈ વેળા ઓલી જવાના વચન દિમ્ભનથી પરી કદાચનાની ચોળનામાં તેનો નિનામ હોય છે, કાંઈ વેળા તીન કરગળીમાં, કે આડમગભરેલી અનિયોક્તિમાં કે અનયમીની ચમકારે એના ઉપદ્રમાં, કે વિગેપના નમાધાન માટે ગ્લુ કરેલા ઉપર ઉપરથી ખગ દેખાય એના ખુનાસામાં કે દેવગ અર્થાહીન પ્રવાપમાં તેનું મ્યાન મેચ છે કાંઈ વેળા માણુઓનો કે પદાયોનો દેખાત ડગી મનાવાથી તેનો પ્રસંગ આવે છે, કે તરડગી ઓલીથી કે નકલી શિક્ષથી અથવા એણથી તેનો અવમર આવે છે કાંઈ વેળા આદાષના દોગથી, કાંઈ વેળા ગુમાનીબરેલી તોડગાઈથી તેનો ઉદભવ થાય છે કાંઈ વેળા ક્ષ્મ વિવક્ષણ વાત ઉપર મુભાગ્યે ચોટ વાગી જવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, કાંઈ વેળા ચોખ્ખી યામનને પ્રસ્તુત પ્રયોજન માંડ મુટિવતાથી મગ્ધવાથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે વાળી વેળા તો તેનો મમાવેશ રોમાં થયો છે તેની ખમર નથી પડતી અને તે ની રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે કદી ગડાતુ નથી તેના પ્રકાર અચિન્ત્ય અને અદૃશ્ય છે, કૃપનાતરંગના અમખ્ય ભ્રમણ અને વાણીના અસખ્ય ચક્રને અનુમાર એ પ્રસંગ મેચ છે' (મર્મન્સ) ના બેંગેએ કહેલા આ અનેક પ્રકાર તે લાખ્યના લુલુ લુલુ અંગ નથી કૃષ્ણતાના અસમાં તે મર્મનો મમાવેશ થાય છે, અને કૃષ્ણતા કેના બિન્ન બિન્ન માર્ગે પ્રકટ થઈ નીનનાની શિદ્ધિ કરે છે તેનું એ વર્ણનથી દર્શન થાય છે.

ઉપર ગણાવેલા પ્રકારમાંથી થોડાનાં ઉદાહરણ શોધી કહાડી તે ઉપર દષ્ટિ કરીશું તો હાસ્યરસમાં કલ્પના કેવી સહાયભૂત થાય છે તે વધારે પ્રત્યક્ષ થશે.

‘ (દુષ્ટરાય-) “ઠીક છે ત્યારે. જોજો આજ બંદાનાં પરાક્રમ. પણ તમે યાદ રાખજો હોં !”

“ હા હા: ” કરી નરભેરામ મનમાં બોલ્યો: “ અડચણ પડે તો મને કહેજો. હું હાથીને શિયાળવે કહ્યું હતું તેમ કહીશ,—**મમ પુચ્છકાવલંબનં કુરુ-ભાર્ષ, પૂંછડું પકડો મહાર્ષ.**” ’

સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૧.

અહીં હાથીને છેતરી કાઢવમાં નાખનાર શિયાળની વાતનો પ્રસંગો-પાત્ ઉલ્લેખ કરી દુષ્ટરાય ફસાયા પછી તેની હાથી સરખી અસહાયતા નરભેરામ પોતાના મનમાં કલ્પે છે અને તેની એવી દશાના દર્શનથી વિનોદ પ્રાપ્ત કરે છે.

‘ લેઉઆ કુળ ઊજળાં, કંકુવણા ગાત્ર;
જેની પુંકે ઉંટ ઉડે, માનવિ કોણ જ માત્ર. ’

પટેલપોથી.

લેઉઆ પાટીદારોની પુંકથી ઉંટ ઉડી જાય એમ કહેવામાં તેમની કાંઈ સ્તુતિ નથી. અને આ ઉટંગ અલંકારની કલ્પના અન્યથાથી ચમકાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

‘ ભોળાભટ-(માર વાગતાં) ઓ મારા બાપલા રે ! અરરર ! ઓ મારા દાદા ! બોદાને માટે જવાદો રે ! ઓરે મિયાં સાહેબ, હું વૈદ છું,—જોશી છું—ગાંધી છું—ગવંડર છું—હજમ છું—કલેક્ટર છું—મોચી છું—જે કહો તે છું. ’

ભટનું ભોપાળું.

ભોળાભટ વૈદ નહિં છતાં વૈદ હોવાનું કથુલ કરે તે સાચું તેને માર પડે છે ત્યારે ‘ બોટું કહેવું હોય તો તો ‘ જે કહો તે છું ’ એમ સૂચવી એવી કથુલતની હાસ્યપાત્રતા દર્શાવવા માટે ‘ ગાંધી, ’ ‘ ગવંડર, ’

‘હજમ’ વગેરે જાતજાતની પાયરીઓ બોલી જવાની હિંમતથી ઘડી કહાડેલી યોજના કલ્પનાનો પ્રભાવ બતાવે છે.

‘સિદ્ધરાજ—પ્રધાનજી, સેના સજ કરો, સોરઠ જઈએ
રંગલો—કુંભારની કુંપડીમા તારી મેના કેમ માગે’ ઘોડાનો ત્યા
ખપ નથી.

સિદ્ધરાજ—કેમ ઘોડાનો ખપ નથી, અથ્થા રંગલા ?

રંગલો—કુંભારને ત્યા ગધેડા ઘણા છે, તે પર સ્વારી કરજો,
તમારી એ નવી રાણી તો બેસતા શીખી હશે.’

ભવાઈસંગ્રહ.

રાણકદેવીને પોતાની રાણી બનાવવા આતુર થયેલા સિદ્ધરાજને,
કુંભારને ઘેર જતા, ગધેડાનો ઉપયોગ કરનાર કુટુંબનો પરિચય થશે
એવી તીવ્ર કગડાકી ગધેડા પર બેસતી રાણકદેવીની કલ્પના કરી રંગલો
પ્રકટ કહે છે અને એ રીતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે

‘બાદશાહ—(ગુસ્સે થઈને) કહિયા ‘ તારા અને ગધેડા વચ્ચે
કેટલું છેટું ?

કહિઓ—(પોતાની અને બાદશાહની વચ્ચેનું અન્તર વેતથી
માખીને) જાણનાહ ‘ ચાર વેંતનું ’

અહીં સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દિષ્ટ કરેલા બુદ્ધિના અન્તરને દિશાના
અન્તરના અર્થમાં કુટિલતાથી મરડવાની કલ્પનાથી અને અન્તર માપ-
વાની નકલી ચેષ્ટા કરનારની કલ્પનાથી હાસ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે.

‘ સરસમા મરસ જમણુમા છે વેઢમી,
ધંઝ ધટ ધિસ ડોંગ ઓર ધેંટ કુંટ ટેલ મી,’

દક્ષપતરાય

‘વેઢમી’ સાથે ‘ટેલ મી’નો પ્રાસ મેળવવા સારૂ વેઢમીની
વાનીના વખાણ સાથે હાવડકૃત પ્રાઈમરમાનું ‘ Is it this dog or
that cat tell me ’ એ વાક્ય ગોઠવ્યાથી કેવળ અર્થહીન પ્રલાપ થાય
છે અને એવી અર્થહીનતા આણવાની કલ્પના હાસ્યને પ્રદીપ્ત કરે છે.

‘હામ્યપાત્ર પ્રાણી તે મનુષ્ય’ (‘man is an animal which is laughed at’) એવી વ્યાખ્યા પણ થઈ શકે. હામ્યગ્નમા માનવ અંશ જોઈએ એ ખરું છે, પરંતુ, શ્રી. જનમનના મનનુ તાત્પર્ય એમ દોષ કે એકલા હામ્યગ્નમા જ માનવ અંશ આવશ્યક છે તો તે ખરું નથી નૃગાગ્નમા પણ માનવ અંશ એવી જ રીતે આવશ્યક છે. શ્રી પુરુષ મિત્રય નૃગાગ્નમાં દોષ શરૂ તો નથી માત્ર, મોર, કુશુલ વગેરે પક્ષીઓના જ્વાલનમાં નૃગાગ્નમાં દોષની કાંપના થાય છે તે માત્ર મનુષ્યના ભાવનું આગેપાત્ર દોષ છે એ પક્ષીઓમાં નર-માત્ર વચ્ચે પ્રેમ દોષો જોઈએ એમ અનુમાન થઈ શકે છે તેમના મન કે લાગણીઓ ખરેખરી રીતે જાણવાના માધન મનુષ્યને હાથ લાગ્યા નથી, તો પણ એ અનુમાન ખરું લાગે છે તથાપિ, તેમના ચિત્તમાં જનિ મરણો ગ્યાયીભાવ છે અને તેઓ કવિત્વમય નૃગાગ્નમાં આશ્વાસર કહે છે એમ માનવાનું કાર્ષી કાગલુ નથી તેમના પ્રમંગમાં કાંપનો નૃગાગ્ન તે માત્ર તેમના પ્રેમ ઉપર ગ્યાયેલા મનુષ્યભાવનું ચિત્ર દોષ છે નમુદ અને નદી વચ્ચે કાન્ત-કાન્તાનો મંગલ કલ્પાય છે તે તો પ્રેમના અગ્નિત્વ રૂપી પાયા વગરનું માત્ર કથન જ દોષ છે. એ જ પ્રમાણે કુશુલ, સીંગમ, ગૈડમ વગેરેનું અધિદાન પણ મનુષ્ય-મા જ દોષ શકે છે. માણસો જ મોકે કરના, ઉત્પાદકી યગદ્ધમ કરના કે દોષ કરના દોષ શકે છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે અદ્ભુતગ્ન નથા ભયાનકગ્ન માનવ અંશ વિના ઉદ્ભૂત થઈ શકે છે, કેમકે જડ પ્રકૃતિમાં પણ એ ગ્નના ગ્યાયીભાવ વિગ્નય અને ભયના ગ્યાન જોવામાં આવે છે. માગરનો વિગ્ન કે પર્વતની ઉચ્ચાઈ જોઈ વિગ્નય થાગે છે, અને, પર્વતના કોણ કે જગવનો દર જોઈ ભય લાગે છે, એ ખરું છે. પરંતુ, વિગ્નય અને ભય માણસને જ દોષ શકે છે, માગરને કે પર્વતને કે જગવને એ ચિત્તગતિઓ દોષ શકતી નથી. જ્વલિતો અનુભવનાર માત્ર ન દોષ તો પ્રકૃતિના એ પદાર્થોમાં પોતાનામાં વિગ્નય કે ભય વર્તેલા છે એમ કહી શકાય નથી. તેથી, માનવનાનો આજ્ઞાં દામ્યગ્નની વ્યાખ્યા કરવામાં સદાયજીવિત થતો નથી

પ્રો. બર્ગસન બીજો અંશ એ દર્શાવે છે કે હાસ્યને પ્રસંગે લાગણી નો અભાવ હોવો જોઈએ. તેઓ કહે છે કે માણસનું ચિત્ત જ્યારે સર્વશઃ શાન્ત અને અક્ષુબ્ધ હોય ત્યારે જ હાસ્યરૂપી વિકૃતિ થઈ શકે છે. તેમના મતનો ભાવાર્થ એ છે કે હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ આપણને સમભાવ ન હોય, તેની લાગણી સરખી આપણી લાગણી ન હોય અને તેના તરફ આપણે બેદરકાર હોઈએ ત્યારે જ આપણને તેને સંબંધે હાસ્યની વૃત્તિ થઈ શકે.

લાગણીના અભાવનું ઉદાહરણ પ્રો. બર્ગસન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે. જનસમાજના અમુક મંડળમાં જે જે વચ્ચનો બોલાતાં હોય અને જે જે કૃતિઓ થતી હોય તેમાં આપણું મન આપણે પોરાવીએ. તે મંડળમાંના જે મનુષ્યો કૃતિઓ (કાર્યો) કરતા હોય તેમની સાથે પ્રવૃત્તિ કરી આપણે પણ તે કૃતિઓ કરીએ છીએ એમ આપણા મનમાં કલ્પીએ; અને તે મંડળમાંનાં જે મનુષ્યોને લાગણીઓ થતી હોય તેમની સાથે દિલસોજી ધરાવી આપણે પણ તે લાગણીઓ અનુભવીએ; આવી સ્થિતિમાં આવતાં તે મંડળમાંની દરેક વાત આપણને મહત્ત્વની લાગશે, છેક નજીવી વાત પણ ધ્યાન આપવા લાયક જણાશે, બધે બેદરેલી ચિંતાનું આવરણ પસરેલું લાગશે, અને મંડળમાંનું કાંઈ પણ હસવા સરખું નહિં લાગે. ત્યારબાદ, હવે આપણી કલ્પના બદલી એ સમભાવની વૃત્તિમાંથી આપણે ખસી જઈએ. લાગણીઓ અનુભવ્યા વિના માત્ર આધા ઉભા ઉભા આપણે એ મંડળના વૃત્તાન્તનું નિરીક્ષણ કરીએ એવી સ્થિતિમાં આવતાં, એ મંડળમાંના ઘણા બનાવો આપણને ક્ષુદ્ધેક અને હસવા સરખા લાગશે. લાગણી હતી ત્યારે એની એ વસ્તુઓ આપણે ગંભીર વૃત્તિથી જોતા હતા, અને લાગણીને અભાવે આપણને એ વસ્તુઓ તરફ હાસ્યવૃત્તિ થાય છે.

બીજું ઉદાહરણ તેઓ નૃત્યનું આપે છે. સંગીત થતું હોય અને તેના તાલ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષો નૃત્ય કરતાં હોય તેવે પ્રસંગે કાન બંધ કરી

આપણે પોતાને સંગીતનું શ્રવણ થવા ન દઈએ તો નૃત્ય કરનાર સર્વે જનો આપણને હાસ્યપાત્ર ભાસશે એમ તેઓ કહે છે

આ ઉપરથી પ્રો બર્ગસન એ અનુમાન દ્રવિત કરે છે કે હૃદય ક્ષણભર ખહેર મારી ગયું હોય એવી સ્થિતિ (anesthesia) થઈ હોય ત્યારે જ હાસ્યનો ઉદ્ભવ થઈ શકે છે, અને હાસ્ય તે કેવળ શુદ્ધિનો વિષય છે, લાગણીનો વિષય નથી.

અહીં પ્રો બર્ગસન ભાવ અને સમભાવ વચ્ચેના—લાગણી અને દિલસોજીની લાગણી વચ્ચેના—બેદની અવગણના કરે છે અને તેથી આવું ભૂલભરેલું અનુમાન બાધે છે. આપણા હૃદયમાં હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ સમભાવ ન હોય ત્યારે બીજા ભાવ હૃદયમાં હોઈ શકે છે. તેના તરફ દિલસોજીની લાગણી ન હોય ત્યારે બીજી લાગણી હોઈ શકે છે. સમભાવનો અભાવ તે ભાવમાત્રનો અભાવ નથી દિલસોજીની લાગણી તે ઘણી લાગણીઓમાંની એક લાગણી છે. પરંતુ, પ્રો બર્ગસન એમ કહે છે કે જેને વિશે હસવું આવે તેના તરફ આપણને સમભાવ ન હોય ત્યારે આપણું હૃદય ભાવશૂન્ય હોવું જોઈએ, તેની લાગણીની આપણને કદર ન હોય ત્યારે આપણું હૃદય લાગણી વગરનું અને ખહેર મારી ગયેલું હોવું જોઈએ આ કલ્પના નિગાહાર છે. હસવા સરખી સ્થિતિમાં આવી જનાર માણસ તરફ આપણને સમભાવ હોય, દિલસોજી હોય, તો આપણને હાસ્યની વૃત્તિ ન થાય એ ઉપર પ્રથમ કહ્યું છે, તેથી, હાસ્યની વૃત્તિ થવા સારું સમભાવનો—દિલસોજીનો—અભાવ આવશ્યક છે એ ખરું છે. પરંતુ, હાસ્યની વૃત્તિ એ જાતે જ એક ભાવ છે સ્થાયીભાવરૂપે ચિત્તમાં વમેલી હાસવૃત્તિને અનુકૂળ પ્રસંગ મળતા તે વડે હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ થાય છે એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે તે પરથી સમજાશે કે એ સમયની સ્થિતિ ભાવહીન નહિ પણ ભાવમય હોય છે હાસ્યનું પૃથક્કરણ કરતા અમુક પ્રકારના ભાવનું સંચલન એ જ કારણભૂત જણાય છે. બીજી કોઈ રીતે હાસ્યનો ખુલાસો થતો નથી હાસ્ય જો રસ છે તો

તેમાં ભાવ હોવો જ જોઈએ. લાગણી વગર રસની નિષ્પત્તિ થઈ શકતી નથી. સંઘર્ષન, ચઢિયાતાપણું, આશ્ચર્ય, તાત્કાલિકતા, એ વગેરે અંશો ઉપર વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવના અસ્તિત્વની સાક્ષી પુરે છે, એ સહુ હૃદયમાં થઈ આવેલી લાગણીની હકીકત બતાવે છે. હાસ્ય જો લાગણીનો વિષય ન હોય અને બુદ્ધિનો વિષય હોય તો ક્યારે હસવું અને ક્યારે ન હસવું તેનો આધાર આપણી ખુશી પર હોય, હસવું કે ન હસવું એ આપણે વિચાર કરીને નક્કી કરી શકીએ, અને હાસ્ય તે ગંભીર મનનને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ, માણસ માત્રનો અનુભવ તેથી ઉલટો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હસવું ન હસવું એ આપણી ખુશીની વાત નથી. આપણે હસીએ છીએ ત્યારે હાસ્યરસને વશ હોઈએ છીએ, લાગણી થતાં ચિત્તક્ષોભ થાય છે તે દાખી રાખી શકાતો નથી અને તેને પરિણામે આપણે હસીએ છીએ. આ હસવા જેવું છે કે નહિં એવો વિચાર કરીને હસી શકાતું નથી. અને જે વિચારમાં પડી જાય છે તે હાસ્યવિમુખ થઈ જાય છે. જેના હૃદય ઉપર અસર થાય, જેને લાગણી થાય, તે જ હાસ્યનો અનુભવ કરી શકે છે.

પ્રો. બર્ગસને આપેલાં ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરીશું તોપણ આ જ અનુમાન નિકળશે. અમુક જનમંડળમાંની લાગણીઓ અને કૃતિઓ સાથે આપણી દિલસોજી હોય ત્યાં સુધી તેમાં રહેલી હાસ્યતા આપણને ન સમજાય એ ખરૂં છે. ઘોડીઆમાં સુતેલી છોકરીઓને કુલના દડા સાથે પરણાવીને પછી તે દડાને કુવામાં નાંખી એવી છોકરીઓને વિધવા થયેલી ગણવાનો કડવા કણખીઓનો રીવાજ હસવા સરખો છે એમ જેઓ કડવા કણખી ન હોય તેમને જ લાગે છે, અથવા જે કડવા કણખીઓનું દિલ એ રીવાજ ઉપરથી ઉઠી ગયું હોય તેમને જ લાગે છે, બાકીના કડવા કણખીઓને એ રીવાજ અભિમાનથી સાચવી રાખવા જેવો લાગે છે. ‘પોમલી જણે ને પોમલો સુવાવડ ખાય’ એ રીવાજની હાસ્યતા એ મંડળ બહારનાને જ સમજાય છે. માથા પરની ચોટલીઓ દોરડા પેઢે વળ દબાને લાંખી ગુંથવામાં આખર છે

એમ ચીનાઓને લાગતું હતું. એ વિચાર અને દેખાવ હસવા સરખા છે એમ ખીજી પ્રજાઓને લાગતું હતું, તેમ તેમને લાગતું નહોતું. પણ, મધુ રાજકુટુંબ તરફનો પૃથ્વીલાવ ઉઠી જતા ચીનાઓએ પોતે જ એવી ગુથેલી ચોટલીઓ ઢાળી નાખવા માડી છે આ શ્લોકો આપણને હસવા મરખી લાગે ત્યાં આપણું હૃદય બહેર મારી ગયેલું હોય એમ આપણે કદી કણ્ઠ કરી શકીશું નહિં હૃદયને ખુશાલીની મઝા સમજાય એવી સ્થિતિમાં આપણે છીએ, હૃદય લાગણીથી પિગળે અને રમુજ મેળવી શકે એવી વૃત્તિમાં આપણે છીએ, તેથી આપણને હામ્યની કદર થાય છે, એમ આપણને લાગે છે કદાચ, એમ કહેવામાં આવશે કે ભુદ્ધિથી વિચાર કરતા એ શ્લોકોને આપણે અનિષ્ટ ગણીએ છીએ માટે તેને હમીએ છીએ, પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે હાસ્યતાનો આધાર અનિષ્ટતા પર રહેલો નથી. ચીનાઓની ચોટલીઓમાં અનિષ્ટતા કંઈ નથી, એથી માથાને નુકસાન થાય છે એવું આપણે જાણતા નથી કે માનતા નથી માત્ર એવી ચોટલીઓના આકારની વિશ્લેષણતા અને એવી ચોટલીઓ માટેના આકારની વિચિત્રતા હામ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પોમલા સુવાવડ ખાય તેથી તેમને કાંઈ હાનિ થતી નથી અને પ્રસન્નિ પછી તરત બહાર ફરી શકે અને કામ કરી શકે એવા શરીરખળવાળી પોમલીઓને કાંઈ હાનિ થતી હોય એમ લાગતું નથી માત્ર જન્મેલા ખાળકની માવજત માને બદલે ખાપ કરે અને સુવાવડમાં શરીરરક્ષણ માટે ઘેર સુધ રહેવાનો મા માટેનો નિયમ વિના કારણ ખાપ પાળે એ ઉલટસુલટપણું હામ્યજનક થાય છે બાર વર્ષે એક વાર લગ્ન કરવાનો કડવા કણખીઓનો રીવાજ ધણો અનિષ્ટ છે અને એ રીવાજને લીધે પુલતા દડા માથે લગ્ન કરવાની રીત નિકળી છે એ ખરૂ છે, પરંતુ, હાસ્યતા પુલતા દડાને વર ગણવામાં અને તેનું મરણ થયેલું માનવામાં રહેલી છે આવા લગ્નથી પરિણામે સસારમાં ઉપજતી અનિષ્ટતા વિગેના વિચારથી ખેદ થાય છે, હાસ્ય થતું નથી

નૃત્યનું ગ્રો. બર્ગસને જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેના સરખું ખીજી

ઉદાહરણ કલ્પીશું. ઈનસાફની અદાલતમાં કે મહત્વના વિષય પર વિચાર કરવા મળેલી જાહેર સભામાં સામસામાં ભાષણ થતાં હોય અને મનુષ્યોને થતી જુદી જુદી વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ પ્રમાણે તેમની મુખમુદ્રા અને ચેષ્ટા બદલાતી હોય, તે વેળા અદાલતનાં કે સભાનાં ખારીખારણાં બધી તરફથી બંધ હોય અને કાંઈ પણ અવાજ બહાર સંભળાતો ન હોય, તેવે પ્રસંગે આ બધો વ્યવહાર શાનો છે તે ન જાણનાર કોઈ અજ્ઞાણો માણસ એકાએક આવી ચઢે અને બહારથી ખારીખારણાંના કાચમાંથી એ દેખાવ જુએ તો અંદરના માણસો મૂર્ખાંધ ભરેલા ચાળા કરે છે એમ તેને લાગે અને એ મૂક અભિનય જોઈ તેને હસવું આવે. અંદરનાં માણસોની લાગણીઓ તે નથી અનુભવતો તેથી તેને હસવું આવે છે એ ખરું છે. તેમજ જ, નૃત્યના ઉદાહરણમાં વર્ણવેણી સ્થિતિમાં સંગીતથી સૂચવાતા ભાવના અનુભવથી રહિત હોવાથી આપણે એ નૃત્ય કારણ વિનાનું અને હાસ્યપાત્ર ધારીએ છીએ એ ખરું છે. એ ઉદાહરણોમાં વર્ણવેલા માણસોની લાગણીઓ જેઓ જાણતા હોય, તેમની સાથે તેમના જેવી લાગણીઓ જેઓ અનુભવતા હોય અને તેમની પેઠે એ લાગણીઓથી જેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય, તેમને હસવાનું કારણ ન જાણાય એ પણ ખરું છે. પરંતુ, એ લાગણીઓથી અજ્ઞાણ હોઈ જેઓ અર્થહીન ચેષ્ટાને હસે છે તેઓ યોગી સરખી અક્ષુબ્ધ ભાવહીન સ્થિતિમાં હોતા નથી. આશ્ચર્યથી એકાએક ચક્રિત થઈ તેઓ ક્ષુબ્ધ થયેલા હોય છે, હાસ્યની લાગણીઓથી તેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય છે. એ મનુષ્યો આવી ચેષ્ટા શા માટે કરતા હશે એવો વિચાર જે કરવા માંડે તેનું ચિત્ત એ ચેષ્ટાનું કારણ જોળવામાં ગુંથાય અને તેવી સ્થિતિમાં હાસ્યની લાગણી લુપ્ત થઈ જાય. ખરેખરી રીતે જોતાં, આવે પ્રસંગે વિચારવંત સ્થિતિ હોય તો હસવું આવે જ નહિ, કેમકે માણસો નિષ્પ્રયોજન ચેષ્ટા કરે નહિ એવો ખ્યાલ એવી સ્થિતિમાં આવે. જેમણે કોઈવાર સંગીત સાથે થતું નૃત્ય જોયેલું હોય અથવા ઈનસાફની અદાલતમાં કે જાહેર સભામાં જઈ ત્યાંનાં સંભાષણ સંભ-

જેવા હોય અને હરીક્ત જોયેલી હોય તેમને તો મુક ચેષ્ટા જોઈ તરત તે બનાવોનું ગમરણ થાય અને હામ્યની લાગણી થાય નહિં. જેઓ આમાના કોઈ પ્રકારે વિચારપરાયણ ન થાય તેમને જ હામ્યની વૃત્તિ થાય. આમ સર્વ રીતે હામ્ય શુદ્ધિનો વિષય નથી, પણ લાગણીનો વિષય છે; વિચાર (thought) ને પરિણામે હામ્ય થતું નથી, પણ વિકાર (emotion)ને પરિણામે હામ્ય થાય છે.

પ્રો. બર્ગસન ત્રીજો અંશ એ બનાવે છે કે હાસ્યવૃત્તિમા સામાજિક સંબંધ આવશ્યક છે, અર્થાત્ જોને હામ્ય થાય ને પોતાને અમુક જનસમાજમાનો કે મંડળમાનો માનતો હોય એ જરૂરનું છે. તેની એવી માન્યતા હોય ત્યારે જ તેને હાસ્ય થાય છે. ‘ હું અને મારા સમાજ કે મંડળમાંના બીજાઓ અમુક વૃત્તિવાળા છીએ. અમને અને બધાને આ પ્રસંગે હસવું આવે કે હામ્યતા લાગે એમ છે, ’ એવી ચિત્તાવસ્થા એ પ્રસંગે હમેશ હોય છે. બીજાઓથી લુદ્ધ પડી ગયેલા માણસને હામ્યની વૃત્તિ થતી નથી. આનું કારણ પ્રો. બર્ગસન એ દર્શાવે છે કે મનુષ્ય-સ્વભાવ એવો છે કે હામ્ય વખતે પડવાની જરૂર લાગે છે, હસનારને હામ્યતા પ્રસારની અપેક્ષા રહે છે, બીજાઓ પણ આ વેળા હમી રવા છે એવી ધારણા પોતાના હાસ્યના આધાર માટે તેનું ચિત્ત સ્વીકારી લે છે. ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે કોઈ માણસો આગ-ગાદીમા મુમાકરી કરતા વાતો કંઈ હમતા હોય તે વેળા તેમનાથી દૂર બેઠેલા મુમાકરને હસવું ન આવે, પણ, તેમનામા જઈને તે લગે તો તેને એ વાતોથી હસવું આવે. તેમ જ, નાટકશાળામા જેમ શ્રોતા-મંડળનો જમાવ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે નિરંકુશ થઈ પ્રવર્તે છે.

હામ્યપ્રમંગમા આવો સામાજિક સંબંધ હોય છે એ પ્રો. બર્ગસનનો મન સ્વીકારવા યોગ્ય છે. એવે પ્રમંગે સામસામી આવેલી સ્થિતિઓની વિષમતા વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેથી એ સામાજિક મંબંધનું કારણ સમજશે. સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ

એના એ વિષયની છતાં તેમાંની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાર છે એમ હસનારને લાગે છે; અને, તે સાથે પોતે એમાંની સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકે તથા સાચવી શકે તેમ છે અને તે કારણથી સામી સ્થિતિવાળા કરતાં પોતાનામાં એટલું ચઢિયાતાપણું છે એમ તેને લાગે છે. આ સ્વાભાવિકતાની તથા યથાયોગ્યતાની પુષ્ટિ માટે, આ ચઢિયાતાપણાની પુષ્ટિ માટે, તેને બીજાઓની જરૂર લાગે છે. એ સ્થિતિઓમાંની પોતાની સ્થિતિ સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય છે એ અનુભવ પાકો કરવા માટે તેને એવી કલ્પના કરવી પડે છે કે બીજાઓ પણ એ જ સ્થિતિમાં છે અને હાસ્યપાત્ર માણસ એકલો જ વિલક્ષણ તથા તરેહવાર સ્થિતિમાં છે. એવી મદદની કલ્પના વિના તેને ચઢિયાતાપણું પાકા પાયાનું લાગતું નથી. હાસ્યપાત્ર માણસની પેઠે તે પોતે પણ પોતાની સ્થિતિમાં એકલો હોય તો તેની પોતાની સ્થિતિ જ વખતે વિષમ હોય એવો સંશય તેને ગમતો નથી, અને તેથી, તેના મનને બીજાઓની સામેલગીરી જરૂરની લાગે છે. તેથી, સાથે હસનાર મંડળ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે જોરથી પ્રવર્તે છે અને વધારે લાંબા વખત સુધી ચાલે છે, તે આવી સામેલગીરીને લીધે થાય છે. પરંતુ, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે એવી સામેલગીરી વાસ્તવિક હોય તેમ કલ્પિત પણ હોઈ શકે; અર્થાત્, માણસ એકલો હોય ત્યારે પણ હાસ્યપ્રસંગ જોઈ હસી શકે અને મારા સરખા બીજાઓ હાજર હોય તો તેઓ પણ હસે એમ કલ્પના કરી તે સામેલગીરીનો ટેકો મેળવી શકે. પ્રો. બર્ગસને દર્શાવેલું આગગાડીની મુસાફરીનું ઉદાહરણ લેતાં એમ બની શકે કે હસનાર મંડળથી દૂર બેઠેલો મુસાફર પણ તે મંડળની વાતો સાંભળી તેમની વૃત્તિ સાથે એકદિલ થાય તો તે દૂર બેઠો બેઠો પણ હસી શકે. અલબત્ત, એકલા બેસી હસનારને બીજાઓ વિના કારણે અથવા ખોટા કારણે હસતો ધારી મૂર્ખ ગણે એવો સંભવ છે. અને તેથી તે મ્હોં નીચું અથવા આડું કરી હસે છે, અને,

કોઈ તેને જુએ છે ત્યારે તે ટમ્બુ મંથ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો જ્વેનાગ્ને પોતાનું દામ્યકાગળ કહી બતાવી તેને દામ્યમા મામેલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ દુકીકન પણ મામેલગીરીની આવશ્યકતા બતાવે છે.

દામ્યપાત્ર મનુષ્યનું જે લક્ષણ દામ્ય ઉત્પન્નવે છે તેનું સ્વરૂપ શું છે એ વિગે વિવેચન કરી પ્રો. ઝર્ગમન એ મિદ્ધાન બાવે છે કે એ લક્ષણ તે mechanical inelasticity (જડ યત્ર મરખી વિગેષ પ્રમંગને અનુદૂળ થવાની અગતિ) છે. ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે રત્નામા દોડતો માલુસ પથ્થરની ડોકર વાગવાથી ગબડી પડે છે ત્યારે તે જોઈ બીજાઓને ટમ્બુ આવે છે, તેનું કાગળ એ છે કે તે ધ્યાન વગર દોડ્યો ગયો અને વચમા પથ્થર આવ્યો તે વિગેષ પ્રમંગાનુમાર પોતાની ગતિ ન બદલતા તેણે એકધારી ગતિથી દોડ્યું આવું રાખ્યું કુચી દીપાથી ચાવના જડ પુતળા પેડે ને વર્ત્યો, તેના શરીરમા જડ વસ્તુ મગખી દીવાઈ માવમ પડી, સચેતન પ્રાણી એવે પ્રમંગે માવધ થઈ પોતાની ગતિ મદ્યે તેમ તેણે કર્યું નહિ. એ ધ્યાન વગરની ગ્થિતિ (absent-mindedness) નું કટકાપણ દામ્યનું કાગળ બને છે, તેમ જ કોઈ માગુમને ગેજના કામગીરીની ઝીણી ઝીણી આબતો ગોઠવી મુશ્કેલી ગણતરી પ્રમાણે કરવાની ટેવ હોય, તેના ઉપ-યોગની વસ્તુઓ કોઈ તોફાન ખાતર કેવી નાખે, તે ખરીબામા કવમ બોલે ત્યાં કવમ કાદવવાળા થઈ મટાર આવે, તે ખુગી પર બેસના જાય ત્યાં ખાલી જગાએ બેમના જતા બોય પર પડી જાય, એવા જુતાતમા ટેવને વગ થઈ ગયેલા માગુમની અમાવધતા દામ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ગેજ વર્તતો ભોય તે જ પ્રમાણે તે વર્તવા જાય છે જડ યત્ર પેડે ગોઠવેલી જ કૃતિઓ કરી નકે છે, પણ, આવી પડેલા અવસર પ્રમાણે તે નવું વર્તન કરી ગઈતો નથી

આ મિદ્ધાન દામ્યના સર્વ વિષયોમા પ્રો. ઝર્ગમન બાવું પાડે છે ઉચિતના પ્રમાણે અદ્યાવાની નગીની અગતિ જેમ ઉપર કલા પ્રમાણે દામ્ય ઉત્પન્ન કરે છે તેમ મનની અને નીતિવલ્લભની એવી

અશક્તિ પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એમ તેઓ કહે છે. આ મત તેઓ આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે; અમુક એક વિષયના વિચારમાં ગરક થઈ જઈ કોઈ માણસ અસંભવિત કલ્પનાઓમાં ઉતરી પડે છે ત્યારે તેનું મન ધ્યાન વગરનું થઈ જાય છે. જનદુથી મહોટા મહોટા વૈભવ મેળવવાના સ્વપ્નમય વિચાર કરનાર પોતાની આસપાસ પરીઓ, ઉડતા મહેલો અને સોનાના ડુંગરો જુએ છે, ચારે તરફની ખરી દુનિયાને તે જોઈ શકતો નથી, અને એ તેનું બેભાનપણું તેના મનની જડતા તથા યથાયોગ્ય ઘટનામાં ગોઠવવાની અશક્તિ સૂચવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. નીતિલક્ષણની નહાની ખામીઓનું પણ આ જ સ્વરૂપ છે. મહોટી ખામીઓથી દુર્ગુણ ઉદ્ભવે છે; અને તે કરુણરસનો વિષય બને છે. પરંતુ નહાની ખામીઓ હાસ્ય ઉપજાવે છે; તેનું કારણ એ છે કે એ ખામીવાળો માણસ બેભાન હોય છે, પોતાની હાસ્યમય ખામીઓની તેને ખબર નથી હોતી, જડ યંત્ર પેઠે પોતાના બંધાયેલા લક્ષણને માર્ગે વર્ત્યો જાય છે અને પોતાનું ચારિત્ર્ય યોગ્યતા પ્રમાણે બદલી શકતો નથી.

મનુષ્યોની આકૃતિઓને અને ચેષ્ટાઓને પણ તેઓ આ જ સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડે છે. કદરૂપા માણસની આકૃતિમાં જડતા ભરેલી હડીલાઈ જણાય ત્યારે તે હાસ્યપાત્ર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. તેમને મતે ખુંધા માણસને જોઈ હસવું આવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેના દર્શનથી એવો આભાસ થાય છે કે તેને ખુંધા રહેવાની કુટેવ પડી ગઈ છે, એ કુટેવ પ્રમાણે જ તે વર્ત્યો જાય છે, અને જોઈએ ત્યારે સીધા થઈને તેનામાં અશક્તિ છે. આ અશક્તિના મૂળમાં બેભાનપણું રહેલું જણાય છે, અને તેથી, જે કદરૂપાપણું હાસ્યપાત્ર થાય તે નકલ થઈ શકે એવું હોવું જોઈએ, સાવધ માણસથી સાધ્ય હોવું જોઈએ, એમ તેઓ કહે છે. જાહેર ભાષણો કરનાર વક્તાને બોલતી વખત હાથના કે ડોકાના ચાળા કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેથી હાસ્ય થાય છે, તેનું કારણ પણ તેમને મતે એ છે કે ભાષણ દરમિયાન ભાવ

અને કંપના પ્રતિક્ષણ ઉપાન્તર પામતા જાય છે, પરંતુ, ચાળાઓ તો એના એ જ રહે છે અને એના એ જ રૂપે ઘડી ઘડી પ્રકટ થયા કરે છે; આથી વક્તામા એભાનપણ જાણાય છે, જરૂર યત્રની ગતિ ખેડે તેના ચાળા થતા હોય એમ લાગે છે અને વિવિધ પ્રમંથ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે કચ્ચાની તેની અગતિ દાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ જ્યાં દાન્યપ્રમંથોમા એભાનપણ (absent-mindedness) રહેલું હોય છે, અને તેને લીધે અવમરનુ અનુસરણ કરવાની અગતિ (inelasticity) રેખા દે છે તથા દાન્ય ઉત્પન્નવે છે; એવું પૃથક્કરણ કરી પ્રો. જર્ગમન એ અનુમાન કરે છે કે આશ્રય, વિષમતા, મરખા અંગોથી દાન્યનો ખુલાસો કરવો એ ભૂલ છે એ અંગોની આવશ્યમતા તેઓ એટલી જ સીધાવે છે કે ત્યાં દાન્યગમ વાસ્તવિક રીતે હોવા છતાં કોઈ રીતના આચ્છાદનને લીધે દાન્યગમન દર્શન થતું નથી ત્યાં એ અંગો રીતના આચ્છાદનને દૂર કરે છે. ઉદાહરણાર્થ, અમુક જનના યત્ર પહેલાની રીત પ્રચલિત હોય ત્યારે એ વચ્ચે ખંડેરનારો દમરા નગખા જાણાતા નથી પણ, એ રીતે જવ પડી જાય તે પડી એ વચ્ચેના આચ્છાદન દમરાનગખાપણુ ધ્યાનમા આવે છે, અને, એ રીતે જનકાળના પહેલેશથી દાન્ય થાય છે. ખંડેરશની રીત વર્તમાન હોય ત્યાર પા. તે રીતથી જે પોતાનું ચિત્ત આકૃં ખંડેરી ગઈ તેને તેમા રહેલી દાન્યતા મમનય છે. આ રીતે, આશ્રય અને વિષમતા તે માત્ર દાન્યકારણના દર્શનમા અસંબંધ કરનાર રીતના નાતવ્યનો ભંગ કરે છે, અને એ પ્રકાર દાન્યકારણને પ્રગટ કરવામા મદાયમન થાય છે, એમ તેઓ કરે છે.

પરંતુ, આશ્રય અને વિષમતા પ્રો. જર્ગમન કરે છે તેવા જાણુ અગત નથી પ્રનનાનુમરણની આવી અગતિ (inelasticity) તે આશ્રય વિષમતા જ છે. ત્યાં એવી શક્તિ ચાલ વિક રીતે જોવામાં ત્યાં એવી અગતિનું દર્શન તે વિષમતા વિધાય છે.

નથી. inelasticity એ મૂળ જડ પદાર્થનું લક્ષણ છે, જેની આકૃતિ તાણીને બદલી શકાય નહિં એવા જડ પદાર્થનું તે વિશેષણ છે. માત્ર રૂપક વડે એ વિશેષણ એતનભાવને લગાડી શકાય છે, અને એ વિશેષણ બહુ ખેંચી ખેંચીને જ પ્રો. બર્ગસન મન, નીતિલક્ષણ વગેરેને લગાડી શકે છે, અને એ પ્રયોગ અસંતોષકારક લાગે છે. inelastic કહેવાય એવું ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં વાસ્તવિક રીતે કશું નથી એમ સરવાળે આપણો અભિપ્રાય થાય છે. વળી, elasticity (બદલાવાની શક્તિ) નો મુખ્ય અર્થ લક્ષમાં રાખીશું તો જણાશે કે elasticity હોય—પ્રસંગે બદલાવાની શક્તિ હોય—ત્યાં પણ હાસ્યકારણ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, ખુંધાની નકલ કરનાર માણસ ધડીમાં ખુંધો અને ધડીમાં ખુંધ વગરનો સીધો દેખાવાનો ડોળ કરતો હોય તો એ elasticity જ એ સ્થિતિઓને પાસે પાસે આણી તેમની વિષમતા દર્શાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. રંગભૂમિ ઉપર ધડીમાં મૂખાંધ ભરેલું અને ધડીમાં ડહાપણ ભરેલું આચરણ કરનાર, ધડીમાં જૂઠું બોલનાર અને ધડીમાં સાચું બોલનાર પાત્ર પણ એ જ પ્રમાણે elasticityથી વિષમતા ઉત્પન્ન કરી હાસ્યકારણ ઉત્પન્નવી શકે છે.

આશ્ચર્ય પણ ગૌણ અંશ નથી, inelasticity આશ્ચર્ય આગળ ગૌણ છે. inelasticityના દર્શનથી આશ્ચર્ય થતું ન હોય તો એ દર્શન હાસ્યરસ માટે નકામું છે. છોકરો નિશાળમાં હિસાબ ગણતાં સરવાળામાં એક આંકડો ભૂલી જાય, તે પ્રો. બર્ગસનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે મનની inelasticity છે, પણ, તેથી હાસ્ય થતું નથી. પરંતુ પોતાની મંડળીની કુલ સંખ્યા ગણવામાં કોઈ માણસ પોતાને ગણવો ભૂલી જાય તો એ inelasticity હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. બન્ને પ્રસંગમાં સરવાળાની ભૂલ હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં મનનું બેભાનપણું હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં મનની જડતા હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં મનની યથા-યોગ્ય ગોઠવવાની અશક્તિ હોય છે, બન્ને પ્રસંગમાં inelasticity હોય છે, પણ, પહેલા પ્રસંગમાં આશ્ચર્યનો અંશ નથી અને બીજા પ્રસંગમાં

આવશ્યકતા અંગ છે તેથી કેટલાં પાંચ છે. તેથી, આપણે એ અવશ્યકતા અંગ છે અને તેનો આપણે inelasticity ઉપર નથી.

આટલું થયાંબાજન કરી દાખલના વિવેચનમાં હવે અમને વધીયું. “દાખલ” શબ્દ દાખલની શારીરિક નિષ્ણા માટે તેમ જ નિષ્ણા માટે વપરાય છે, અને વળી, દાખલના નિષ્ણામાં દાખલની શારીરિક નિષ્ણા કરાવે થાય છે એ થાય છે તેના અર્થમાં આપણે છે આ એ દાખલના પાંચ કરી કરી એથી આપણે થાય છે કે દાખલની શારીરિક નિષ્ણા ન થાય ત્યાં દાખલના નિષ્ણા નથી. પરંતુ, આ વિવેચનના આરંભમાં કરી છે તેમ જ શારીરિક નિષ્ણા અને દાખલના મમવાયસમાં નથી. એ શારીરિક નિષ્ણા ન થવી તે વળી પાંચ દાખલના થાય છે, અને તે ઉપર પ્રકરનો થાય છે આ વળી નિષ્ણામાં દાખલના પ્રકરનો ઉપર દર્શિ કરીયું.

દરેક વિવેચકો દાખલના Wit અને Humour એવા બે ભાગ પાડે છે. એ નવજનને Witનો અર્થ ‘મર્મમાં કરી વચન’ એ પડી કરી છે, humourનો અર્થ ‘વચન’ કે ‘વચન’ કરી કરી છે. ‘નર્મવચનવચન’ અને ‘મર્મમાં વચન’ એવા બે ભાગોના અનુક્રમે કરીયું તેને દાખલ વચન થાય છે. Witના નર્મ થાય છે, Humourના મર્મમાં થાય છે નર્મમાં કરી વચન, મર્મમાં કરી વચન મર્મમાં એટલે વચન, ઉપર દાખલ વચન મર્મમાં થાય છે આ વિવેચન વચનમાંથી દાખલ થાય છે, અને મર્મમાં થાય છે આ વિવેચન વચનમાંથી દાખલ થાય છે.

Wit (‘વિટ’) અને Humour (‘હ્યુમર’)ના, નર્મમાં અને મર્મમાં દાખલમાં, પ્રાપ્ત અંગ એથી એ જ થાય છે. અને તેનું સ્વરૂપ એ થાય છે કે તેમાં એ નિર્ણા કે એ બાજો કે એ બાજો કે

• આ લેખકે સુભાષી સંદિય કરી સમજી ૧૯૧૩ નવેમ્બર ૧૯૦૪ ના રોજ ‘સુભાષી સંદિયમાં’ દાખલમાં એ વિષય ઉપર લખ્યું કરી તેનો સુધારા વધારા સાથે આ પછીના વિવેચનમાં સમાવેશ કરી છે.

જે વૃત્તિઓ કે જે વલણો કે જે પ્રસંગો વિરોધી છતાં એકાએક એવા સંયોગમાં આવી જઈ અથડાય છે કે તેમનો યોગ વિચિત્ર લાગે છે, તોપણ કોઈ રીતે સંતોષકારક લાગે છે અને તેથી રમુજ થાય છે. પરંતુ, એ વિરોધી સંયોગવાળી વિચિત્રતા દર્શાવવાના તે બંનેના પ્રકાર જુદા હોય છે. તેમ જ, તે બેમાં હાસ્યરસનું ઉંડાણ સરખું હોતું નથી. જ્યાં જે ઉક્તિઓ કે વચનો એવી વાક્યરચનામાં ગોઠવવામાં આવે કે તેમની વચ્ચે રહેલો વિરોધ પ્રથમ દર્શને જ પ્રગટ થાય અને બેમાંથી એકને નીચે ઉતારી પાડવામાં વિનોદમય વિચિત્રતા જણાય ત્યાં મર્મયુક્તવાક્યાતુર્ય (‘વિટ’) હોય છે. જ્યાં અમુક સ્થિતિ કે પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવે કે એ જ વિષયના સાધારણ સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ સાથે સરખામણી સૂચિત થાય, અને, સરખામણીને પરિણામે જણાતા વિરોધને લીધે વર્ણવેલી સ્થિતિ કે પ્રસંગમાં વિચિત્ર ખામી વસેલી અને ઠસેલી લાગે, તથા તેથી વિનોદ થાય, ત્યાં સમર્મ હાસ્યરસ (‘હુમર’) હોય છે. બંનેમાં ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના દર્શનથી વિનોદ થાય છે, પણ ‘વિટ’માંનો અપકર્ષ કોઈ વાતને તે ઘડીએ ઉતારી પાડવાથી થયેલો લાગે છે, અને, ‘હુમર’માંનો અપકર્ષ ઘણા વખતથી આજ્ઞા આવેલો હોઈ તે વખતે ખુલ્લો પાડેલો લાગે છે. ‘વિટ’માં અમુક વિશેષ બિનાની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે, અને ‘હુમર’માં અમુક સામાન્ય સ્થિતિની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે. ‘વિટ’નો હાસ્યરસ પ્રથમ દર્શનનો અને ઉપરની સપાટીનો હોય છે, અને ‘હુમર’નો હાસ્યરસ ઉંડા અને અંતરમાં ઉતરેલા અનુભવનો હોય છે. રમુજ દુર્યકા, હાજર જવાબ, સલાચાતુર્ય, રંગલા-લઉઆ-વિદ્-પક્ષનાં વચનો: એ સહુમાં ‘વિટ’નો પ્રદેશ હોય છે. ઇસપનીતિ, પંચતંત્ર, અમુક સ્વભાવનાં માણસોની કે અમુક જાતના રીવાજોની મૂર્ખાઈ ચિતરનાર વાર્તાઓ, અમુક પ્રકારના વિલક્ષણ પ્રસંગોનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંની આયુક્તતા (absurdity) સૂચવનાર વર્ણનો: એ સહુમાં ‘હુમર’નો પ્રદેશ હોય છે. ‘વિટ’થી થતું હાસ્ય (હસવાની ક્રિયા) ઉજળતું

અને ખળભળતું હોય છે, ‘હુમર’થી થતુ હાસ્ય ‘હાવકું’ હોય છે. સહેજ સ્મિતથી મહો મલકાય, એથી વધારે હાસ્યનું તેમા દર્શન થતુ નથી; અને ઘણી વેળા એટલુ હાસ્ય પણ તેમા ખદાર પડતુ નથી; પરંતુ તેનો હાસ્યરસ ઉંડો અને ઉંચા પ્રકારનો હોય છે, વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી તેની અદર રહેલી હાસ્યમયતાનુ તે કુશલ દર્શન કરાવે છે ‘વિટ’નું હાસ્ય અમુક વચનથી કે વાક્યથી ઉદ્દીપ્ત થાય છે, પણ, ‘હુમર’નું હાસ્ય તેવું ન હોતા આખી વાર્તાના કે આખા પર્ણનના ભાવાર્થથી ક્ષિપ્ત થાય છે.

ધંત્રેજી ભાપામા Waino મૂળ અર્થ ‘ખુદ્દિ’ છે અને Humour નો મૂળ અર્થ ‘શરીરમાનો પિત્તાદિ રસ’ છે. આ વ્યુત્પત્તિને પરિણામે શુદ્ધિની ચતુરાઈથી ઉત્પન્ન થતા હાસ્યરસને witનું નામ અપાયુ છે, અને, (શરીરમાના રસથી ખનતી) સ્વભાવની ખામીઅતથી ઉત્પન્ન થતા હાસ્યરસને Humourનું નામ અપાયુ છે. એ બે શબ્દોના ઉચર કહ્યા તેવા અર્થ હવે ૩૬ થયા છે, પરંતુ, ધંત્રેજી વિવેચકો એ શબ્દોની જે વ્યાખ્યાઓ કરે છે તેમા આ વ્યુત્પત્તિની રેખાઓ નજરે પડે છે. સી હન્ટની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. ‘અણુસરખા વિચારોને ચાલાકી-થી અને ઉદ્વાસથી બેળી દેવાના હેતુથી કે જુદા પાડવાના હેતુથી કે ઘણુ ખટ ખન્ને હેતુથી એવા વિચારોને સ્વચ્છંદી રીતે પામે પાસે મુકવા તે “વિટ” છે. વિચાર અને લાગણીના જે પ્રકારનો ખડુ ખુલાસો થઈ ગડતો નથી પણ જે વિનોદમય છે એમ સમજાય છે તે પ્રકારો તરફ ગતિ કરવાનુ મનનું વલણ તે “હુમર” છે ... “વિટ”મા સ્વચ્છંદી વિચારોના વિગેધનો સમાવેશ થાય છે, “હુમર”મા ચારિત્ર્ય અને પ્રસંગ-ના વિગેધનો સમાવેશ થાય છે.’ (ઇમ્પ્રોનેશન ઍન્ડ કેન્સિ.) આ વ્યાખ્યાઓમા કહેલી, વિચારોને પાસે પામે મુકવાની ચાલાકી તે વાક્ય-રચના ગોઠવવાની શુદ્ધિની ચતુરાઈ છે, અને, મનનુ વિનોદમય વલણ તે સ્વભાવની એવી ખામીઅત છે કે જે સ્થિતિઓની અને પ્રસંગોની વિચિત્રતા શોધી કરાડે છે.

આ બેનો ભેદ વિલિયમ હેઝલિટ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: ‘હાસ્યજનક વસ્તુ જાતે જોવી હોય તેવી વર્ણવવી તે “ હ્યુમર ” છે. બીજા કશા સાથે તેની સરખામણી કરી કે તેનો વિરોધ દર્શાવી તે વસ્તુને પ્રકટ કરવી તે “ વિટ ” છે. “ હ્યુમર ” તે જાણે કે કુદરત અને અકસ્માતથી ઉપજે છે, “ વિટ ” તે કલા અને તરંગમય કલ્પનાથી ઉપજે છે. પુસ્તકોમાં “ હ્યુમર ” નું જે દર્શન થાય છે તે માણસજાતમાં કુદરતી રીતે આવેલી, કે ટેવ બંધાયાથી આવેલી મૂર્ખાઈઓનું અનુકરણ હોય છે, અથવા તો, અમુક આકસ્મિક પ્રસંગમાં, અમુક સ્થિતિમાં કે અમુક આરિત્યમાં જે હાસ્યજનક હોય તેનું એ અનુકરણ હોય છે. બે વસ્તુઓ વચ્ચેની અણુધારી સરખામણીથી કે વિરોધથી એ મૂર્ખાઈનો ભાવ વધારે પ્રખળ કરી દર્શાવવો તે “ વિટ ” છે, અને તેથી જે ગુણની આપણે મરકરી કરીએ છીએ કે જે ગુણને આપણે ધિક્કારીએ છીએ તે વિશેષ તિરસ્કારપાત્ર અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રેખાવાળો થઈ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. * * * * વિનોદ કે પીડાના વિષયોમાં “ વિટ ” હલકા અને નજીવા ભાવની સીમા આસપાસ ફર્યા કરે છે; ગંભીર વસ્તુનું ગંભીર વર્ણન થાય ત્યાંથી “ વિટ ” લુપ્ત થાય છે અને તેની બીજા રૂપમાં સંક્રાન્તિ થાય છે. * * * ઇસપ કદરૂપો ગુલામ હતો પણ તેણે મનુષ્યસ્વભાવ તરફ તિરછી દષ્ટિ નાખી હતી. તેણે માણસ જાતની નબળાઈઓ અને ભૂલોનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને, તે બીજા જાતને નામે ચઢાવી. દુર્ગુણ અને સદ્ગુણ તે તેને ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થો જેવા સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. માણસ તે બોલબોલ કરતું, મૂર્ખાઈ ભરેલું, હડીલું, મગરર અને કોઢી પ્રાણી છે એમ તેને જણાયું, અને, તેણે આ ગુણો જુદા પાડી તે સાથે પાંખો કે ચાંચ કે પુંછડી કે પંખ કે લાંબા કાનવાળું શરીર બેઠ્યું, અને એ રીતે પશુઓના એ અંગમાં ચિત્રરૂપ અક્ષરોએ લખાયેલી ભાષા ઉકેલી. તેનું નીતિશાસ્ત્ર તે પ્રાણિવિજ્ઞાન છે. તે ગદ્યકા પાસે કહાપણ ભુંકાવે છે અને દેડકા પાસે દયાળુતા આરડાવે છે, તેની રચનામાં નીતિવિષયના સત્યનો જે ખજાનો છે અને એ સત્ય સદાકાળ

ટકનારા રૂપમા દર્શાવવાની કલ્પનાશક્તિનો જે ભંડાર છે, એ રૂપનો જે સુગ્રાહ અને સુગમ પ્રકાર છે, એ રૂપ આખાલવૃદ્ધ સર્વને બધા જમાનામાં અને બધી પ્રજાઓમાં જે પ્રકારે આનંદ આપે છે, તે અદ્ભુત અમતકારમય છે. નીતિમય સાર દર્શાવવા સાથે પશુપક્ષીઓની અસંભવિત વાત (Fable) જેડી કહાડવી એ મનુષ્યના બુદ્ધિપ્રભાવની એવી અનુપમ શક્તિ છે કે તે મેળવવાની આપણને બહુ આકાંક્ષા થાય એમ હું ધારું છું. જે સત્યની કુંચી ખીચી કાઢી ગીતે હાથમાં આવતી નથી, તે એ માર્ગે જડી આવે છે, અને એ સત્ય એક વાર એ રીતે જડ્યા પછી કદી છુટાતું નથી. યુક્લિડની બૃમિતિનો કર્તા થવાને બદલે ઇસપની વાર્તાઓનો કર્તા થવાનું હું વધારે પસંદ કરું. (લેક્ટચર્સ ઓન ધિ ઇન્સિસ કૉમિક રાઈટર્સ.) હામ્યજનક વસ્તુઓનું મૂળ સ્વરૂપ આકર્ષક પ્રસંગો દ્વારા બહાર પાડવાની ‘લુમર’ની શક્તિને અહીં કુદરતથી કે બધાયેલી દેવથી ઉત્પન્ન થતી કહી છે તે સ્વભાવની ખામીઅત છે, અને, એ સ્વરૂપને લઘુભાર સરખામણી કે વિરોધથી પ્રકટ કરવાની શક્તિને ‘વિટ’ કહી છે તે વાક્યાનુરૂપ છે.

મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતા અને વિલક્ષણતાને પ્રકાશિત કરી એ રીતે નીતિતત્ત્વ સ્થાપિત કરવાની ‘લુમર’માં રહેલી અવનવી શક્તિનું દર્શન ઇસપનીતિ સરખા ગ્રન્થો દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તે હેઝલિટ્ટે યથાર્થ રીતે વર્ણવ્યું છે. મનુષ્યસ્વભાવમાંની વિલક્ષણતાઓમાં સત્યનું દ્વાર રહેલું છે, અને, હામ્યરસના મર્મની પરીક્ષા વિના તે દ્વાર દેખાતું નથી, એ પરીક્ષા સાધારણ દષ્ટિગિન્દુથી થતી નથી, પણ સામા ઊભા રહેવાને બદલે આડા ઊભા રહી વસ્તુના અન્તરમાં દષ્ટિ નાખ્યાથી થાય છે. એ દર્શન જેને થાય છે તેના ચિત્તમાં વિશેષ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે. ખીજાને ગુંચવાવી નાખે, મૂર્ખાઈમાં નાખે, તેવે વખતે જેનું મન એ મુઠકેલીથી ચઢતી પટ્ટીમાં રહી પરાજય ન પામે અને વસ્તુ-ચિત્તિનો ચતુરાઈથી અનુભવ કરી શકે તેને હામ્યરસનો આગ્રવાદ થાય છે.

હેઝલિટ્ટની ઉપગની વ્યાખ્યાને ડેવિડ હેને ખામી ભરેલી ગણે છે.

તે કહે છે; સરખામણીથી “વિટ” થાય છે એમ હેઝલિટ કહે છે, પણ “હ્યુમર,” અને “વિટ” બંને માટે સરખામણીની જરૂર છે. પરંતુ, એ એ શબ્દોના અર્થમાં કેવો વિકાસ થયો તે હેઝલિટની વ્યાખ્યા દર્શાવે છે. ગોલ્ડસ્મિથે એવી વ્યાખ્યા કરી હતી કે, “વિટ” મનુષ્યસ્વભાવને તેની સાધારણ સપાટી કરતાં ઉંચે લઈ જાય છે. “હ્યુમર” તેથી ઉલટું કાર્ય કરે છે, અને મનુષ્યસ્વભાવને નીચે લઈ જાય છે. “હ્યુમર”માં ઉત્તતિની ધારણા કરવી એ શબ્દવિરોધ છે. “હ્યુમર”નો વિષય અપકૃષ્ટ હોવો જોઈએ. (ધ પ્રેઝન્ટ સ્ટેટ ઓફ પોલાઈટ લર્નિંગ.) ગોલ્ડસ્મિથે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે “હ્યુમર”માં માણસને પોતાના ઉત્કર્ષથી ખુશ થાય છે; પણ હેઝલિટ એ ‘લક્ષણ’ ‘વિટ’ નું છે એમ કહે છે. વળી ‘હ્યુમર’માં સમભાવ હોવો જોઈએ એ હેઝલિટે કહ્યું નથી. ‘હ્યુમર’ તે નિરીક્ષકના મનમાં નહિ પણ વસ્તુમાં કે ક્રિયામાં રહેલો ગુણ છે એ મતની હેઝલિટ અવગણના કરે છે. ક્રિયાઓનો અને માણસોનો પ્રકાર હલકો જ હોવો જોઈએ એવું ‘હ્યુમર’માં આવશ્યક નથી. હેઝલિટે કયો છે તેવો ભેદ ઍડિસને cheerfulness (ખુશમિનજ) અને mirth (મસ્કરી) વચ્ચે કયો છે. તે કહે છે, ‘હું મસ્કરી કરતાં ખુશમિનજને હંમેશા વધારે પસંદ કરું છું. મસ્કરી તે ક્રિયા છે, અને ખુશમિનજ તે મનની ટેવ છે એમ હું ગણું છું. મસ્કરી અદ્ય અને ક્ષણિક હોય છે. ખુશમિનજ દૃઢ અને કાયમ હોય છે.’ (સ્પેક્ટેટર, ચંક ૩૮૧.) આ વ્યાખ્યામાં ‘ખુશમિનજ’ને ઠેકાણે ‘હ્યુમર’ શબ્દ મુકીએ અને ‘મસ્કરી’ને ઠેકાણે ‘વિટ’ શબ્દ મુકીએ તો એ બેની વ્યાખ્યા બરાબર થઈ રહે. હાસ્ય-જનક વસ્તુની દૃઢ અને કાયમ રહેનારી પરીક્ષા તે ‘હ્યુમર’ છે અને તે ટુંકા તથા ક્ષણિક વચનમાં પ્રકટ કરવામાં આવે તે ‘વિટ’ છે. ન્યોર્થ મેરેડિથ ‘હ્યુમર’ ની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે: ‘હાસ્યપાત્ર માણસની ચારે તરફ ફરીને તમે હસો, તેને ઢોળી પાડો, તેને ગળાવો, તેને તમારો મારો, તેના પર આંસુ પાડો; તે તમારા

જેવો છે અને તમે તમાગ પડોશી જેવા છો એમ જ્ઞે, તમે તેનાથી
આધા પણ ન રહો અને તેનો કેડો પણ ન મુકો, તેને બનાવો
એટલી જ તેની દયા ખાઓ તો તમે દામ્યગમથી પ્રવૃત્ત થાઓ છો...
.. ઉત્તમી પદ્ધતિનો દામ્યગમવેત્તા કવિમવિનોદ થાય એવી ગીતે રસ-
નાગ હોય છે તે વાગાગીઓમા સુમ્મતા આણે છે અને કેટલીક
વખતે વાગાગીઓના નેગથી પગબન પામી નય છે. પરંતુ, ઉંચી
પદ્ધતિનો દામ્યગમવેત્તા વિગેવોને પોતાની કોટીમા લે છે, અને માન
મજ્જગીઓના કાવ્ય ગ્યનારમા એ અગ હોતો નથી ' (એમે આન
કોમેટી એન્ડ ધિ યુમિમ આક ધ કોમિક ટિપ્પનિ) અહીં મેગેડિયે
કેલી પેલી વાનમા આ વિગેવોનો અશ ઉમેગવાની જગા છે
' જુમર ' ન્યા પગિપૂર્ણ અરુપે હોય છે ત્યા દોળા પાડવાનુ, ગમડા-
વવાનુ, તમાચા મારવાનુ અને બનાવવાનુ, એ બધુ અપ્રામગિક હોય
છે. કેવળ ' વિટ ' થી અને જાડી મજ્જગીઓથી ' જુમર ' નો જે
અંગને લીધે બેદ પડે છે તેનુ પ્રાધાન્ય મેગેડિયે દર્શાવ્યુ છે. ડોન
કિવિજાટની એવડુગીઓ, મેન્ડો પાન્જાની ઉચ્ચતત્વનીન મુખાઈઓ, અને
ફાલગ્રાફની મોહલી અચળના, એ સર્વને વિગેવોની કોટીમા મમ-
ભાવથી, ગુણગુણથી અને મેદથી દાખલ કરવામા આવે છે, અને
મજ્જગીઓના કાવ્ય ગ્યનાર કવિઓથી એ કાર્ય થઈ શકતુ નથી
(એનમાઈકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૧ મી આદિત્તિ, ' જુમર ' વિશે
લેખ, લેખક ડેવિડ હેને)

આ વિવેચનમા ડેવિડ હેને ' વિટ ' અને ' જુમર ' ની ઉપર
પ્રથમ કેલી વ્યાખ્યાઓ જ આજરે સ્વીકારે છે અને એ વ્યાખ્યા-
ઓમા કહેલો તે એ વચ્ચેનો ભેદ કથુપ ગણે છે પરંતુ, હેઠલિટની
વ્યાખ્યા વિગે તેજે જે મીકા કરી છે તેની કાર્ક પરીક્ષા કરવાની
જગા છે એ કાર્ય યથાર્થ ગીતે થઈ શકે તે માટે પ્રથમ ' વિટ '
અને ' જુમર ' ના દેટવાદ ઉદાદગળ તરફ નજર કરીશુ બન્નેના
ઉદાદગળ જુદા જુદા આપીશુ, પરંતુ, ' જુમર ' ની સમર્થ દામ્યરસ-

વાળી રચનામાં પણ 'વિટ' નાં ચતુરાઈ ભરેલાં નર્મવાક્યો કોઈક કોઈકે હોય છે, તેથી આ બે પ્રકારના જુદાં જુદાં ઉદાહરણો આપવાની કાંઈક મુશ્કેલી છે. તોપણ, ઉદાહરણ આપી એ બેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૧. નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્ય ('વિટ') નાં ઉદાહરણ:—

(૧) ' રાસભધર્મપત્ની. ' (રસગંગાધર.)

(૨) ' ભીર—(સારંગી કહાડીને ગાય છે):

“ બાલન રેન થોડી રે,

સુતી મને ક્યું ન જગાધરે.

બાલમં ”

*

*

*

*

‘ દોડીઆ—વા ભા વા ! વા વા બાવા ! ગાય તીઆરે
અમને સંભળાવજે.

ભીર—તો આ શું કરે છું ?

મોટોજી—મેં તો જાણ્યું પટલાંનું પાડું રેંકે છે. ’

રાજા દેધમ—ભવાઈસંગ્રહ.

(૩) હજમના છોકરાને પુછ્યું કે તું રાજા થાય તો શું કરે ?
ત્યારે તે બોલ્યો.

‘ સોનાનો સળયો ને શલાડીએ સોનાની કરે,
ચાંદીનો તો ચીપિયો કરાવીને વતાં કરે. ’

દલપતકાવ્ય.

(૪) અજાણ્યો ગામડીઓ—(મહોટા શહેરમાં તાર લખી
આપનારની ઓશીસમાં બેઠેલા માણસને પુછે છે.)

આ દુકાને શું વેચાય છે ?

તાર લખી આપનાર—અનાડીઓ વેચાય છે.

ગામડીઓ—તમે એકલા જ વેચવાના બાકી છો ?

(૫) છોકરો—(વાંકી વગાને ચાલતી ડોશીને) ડોશીમા !
શું પડી ગયું તે ખોજો છો ?

ડોશી—તારૂં કાળજી.

૨ સમર્પ હાસ્યરસ (' હુમર ') ના ઉદાહરણ—

' હુમર ' છુટક વચનો વડે કે ક્રકગઓ વડે પ્રગટ થતો નથી. આખી વાર્તાઓમા કે આખા વર્ણનોમા તેનો સમાવેશ થાય છે. અને, એકંદર તાત્પર્ય રૂપે તે પ્રકટ થાય છે. અહીં ક્રકત એવા લેખના નામ અને વિષય કહી જતાનીશુ.

(૧) પંચનંત્રમાની વાદરા અને સુધરીની વાત વરસાદમા વાદરાને ધુજતો જોઈ સુધરીએ શિખામણ દીધી કે તારે હાથપગ છે અને તું ધર કેમ બાંધતો નથી ? વાદરાએ કહ્યું કે મને ધર બાંધના તો નથી આવડતું, પણ, ધર ભાગતા આવડે છે. એમ કહી વાદરાએ સુધરીનો માજો ફીંદોને તોડી નાખ્યા

(૨) ઇસપનીતિમાની વહેજે પાણી પીતા વરૂ અને ઘેટાના બચ્ચાની વાત. વરૂએ કહ્યું કે, 'મારા તરફ આવતું પાણી તું કેમ બગાડે છે ?' એ વાત જોડી પડી ત્યારે વરૂએ કહ્યું કે, ' જ મહિના પર તે મને ગાળ કેમ દીધેલી ? ' એ વાત જોડી પડી ત્યારે વરૂએ કહ્યું કે, 'તે નહિં તો તારા બાપે ગાળ દીધેલી' એમ કહી વરૂએ ઘેટાના બચ્ચાને ટાટી ખાધુ.

(૩) ડૉન કિવિશાટની કથા. ' શિવજરી ' ના આવેશથી ઉમ્મરેરાઈ, ન્યા કોઈ જીવમયી પીડાતું નજરે પડે ત્યા તેને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી ડૉન કિવિશાટ ભ્રમતો ' નાઈટ ' થઈ નિકળી પડે છે. રમનામા પવનચક્કી જોઈ એ રાક્ષસ છે એમ ધારી તેની સામે લડવા જાય છે. ઘેટાના ટોળા આવતા જોઈ લશ્કર સામુ આવે છે એમ ધારી યુદ્ધ માટે મન્જર થાય છે વીંગી (' ઈન ') મા જઈ તે કિલ્લો છે એમ ધારી ત્યા રાતે હથિયારમય પહેરે ભરે છે. ઇત્યાદિ

(૪) મામેરું (પ્રેમાનંદકૃત.) નિર્ધનતાને લીધે નરસિંહ મહેતા ‘જૂની વેલ્ય ને ધુંસરી વાંકી’ એવા રથમાં ‘તિલક અને તુળસીમાળ’ની સામગ્રી લઈ પોતાની પુત્રી કુંવરબાઈનું મોસાળું કરવા ગયા તે વર્ણન. કુંવરબાઈની વડસાસુએ ‘લખેશ્વરીથી પૂરી ન પડે’ એવી પહેરામણીની કરેલી માગણી. નાગર સ્ત્રીઓનાં છખીલી વહુ, કોડ વહુ, છેલ વહુ, પાન વહુ, લાઝા વહુ, લાલ વહુ, એવાં ગણાવેલાં નામ.

(૫) મિથ્યાભિમાન નાટક. (દલપતરામકૃત.) જીવરામ લદ્દ રતાંધળા હોવા છતાં પોતે રાતે દેખે છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. રાતે જે કોઈ તેમનો હાથ ઝાલી દોરવા જાય તેના પર ગુસ્સે થાય છે. તેમને કોઈએ રતાંધળા કહેવા નહિં, એટલું જ નહિં પણ રતાંધળા ધારવા પણ નહિં એમ તે ઈચ્છે છે. સાસરે જઈ રાતે જમવા બેસતાં અવળે મહોંએ ખાટલે બેસે છે. સાસુ પીરસતી હતી ત્યારે પાડી થાળીમાંથી ખાઈ જાય છે એમ ધારી લાત મારે છે, પોતાને ખાટલે જતાં સાસુને ખાટલે જઈ અથડાય છે એટલે ચોર આવ્યો એમ ધારી ઘરનાં માણસો એકઠાં થઈ જાય છે અને માર મારે છે. ઇત્યાદિ.

આ બે પ્રકારનાં ઉદાહરણોની સરખામણી કરતાં પ્રથમ એ વક્ત્રમાં લેવાનું છે કે ‘વિટ’ના આવિર્ભાવ માટે વિસ્તારી પ્રસંગની કે લાંબી વાર્તાની આવશ્યકતા હોતી નથી. ગ્રન્થમાંનો આસપાસનો સંબંધ જાણ્યા વિના ‘વિટ’નાં વચનોનો વિનોદ સમજી શકાય છે. ઘણી વાર એવાં વચનોને આસપાસનો સંબંધ હોતો જ નથી. ‘વિટ’નાં વચનો કોઈ ગ્રન્થના સંદર્ભની અંદર ગુંથાયા વિનાનાં છુટાં હોઈ શકે છે. ‘હુમર’ આખી વાર્તામાં કે આખા વર્ણનમાં ઉદ્દેશરૂપે ગર્ભિત રહેલો હોય છે. એ ઉદ્દેશ સફલ કરવા સારૂ લેખમાં વિસ્તારની જરૂર પડે છે. અને, સમસ્ત લેખનો સંદર્ભ સમજાય તથા તેનાં જુદાં જુદાં અંગનો પરસ્પર સંબંધ ધ્યાનમાં ઊતરે ત્યારે ‘હુમર’નો આવિર્ભાવ થાય છે.

ઉપર આપેલા ‘વિટ’ના પાત્રે ઉદાહરણો તરફ નજર કરતા માલમ પડશે કે દરેકમાનો પ્રસંગ બહુ જ દુંકા છે, અને, એકે બીજાને કેવો કહ્યો કે એકે બીજાને શું કહ્યું એ વચન કે ઉક્તિ બાણવાથી જ વિનોદ થાય છે (૧) લા ઉદાહરણમા ગદેડીને ‘રાસભધર્મપત્ની’ કહી છે એ વચનની ગોઠવણમા જ વિરોધ રહેલો છે. ગદેડાને ધર્મ હોતા નથી અને ગદેડાને પત્ની હોતી નથી. એ રીતે ‘ગદેડો’ અને ‘ધર્મપત્ની’ એ બે વિચારો વચ્ચેનો (અને તે વિચારો દર્શાવનારા પદો વચ્ચેનો) વિરોધ ‘રાસભધર્મપત્ની’ પદની ગ્રથના સાથે જ એકદમ પ્રકટ થાય છે ‘ગદેડીને ‘રાસભધર્મપત્ની’ કહેનાર જેવા આપણે મર્મ નથી એવું ઉત્કર્ષ-અપકર્ષનું ભાન આપણને થાય છે. રસગંગા-ધરમા એ પદ વાપરનાર મનુષ્યનો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે, અને, તે મનુષ્ય અપકૃષ્ટ અને હાસ્યપાત્ર થાય છે. પરંતુ, એવા પ્રમગના વર્ણનની જરૂર નથી. કોઈ અમુક મનુષ્યે ‘રાસભધર્મપત્ની’ પદ ગભીરપણે ખરેખર વાપર્યું છે એ હકીકતની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ પદ જ વિનોદ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે કારણ કે, આપણે પોતે એ પદ હાસ્ય માટે જોડી કહાડીએ ત્યા પછી એવું પદ કોઈ ખરેખરી રીતે વાપરે અને તેનાથી આપણે ચઢીઆતા થઈએ એ કલ્પના વડે આપણે ઉત્કર્ષ-અપકર્ષનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ રીતે, પ્રમગ કે વાર્તા વિના આ મશ્કરીવાળું વાક્યાતુર્ય વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ જ વળી, એવું ભાન થતું નથી કે ગદેડીને રાસભધર્મપત્ની માનવાની કે કહેવાની કોઈ પ્રકારના મનુષ્યોને ટેવ બધાયેલી છે અથવા કોઈ પ્રકારના મનુષ્યોની એવી સાધારણ ખાસીએત છે. પરંતુ, એવી સૂખાઈ કરનાર કોઈ પૃથક્ મનુષ્ય એ જ ઘડીએ નિકળી આવ્યો છે અને એ જ ઘડીએ તેને અપકર્ષમા ઉતારી પાડ્યો છે એવી રિથિતિનું ભાન થાય છે. ‘વિટ’ને બદલે ‘હુમર’નો પ્રમગ હોત તો મનુષ્યસ્વભાવની નિર્બંજતાને પરિણામે અમુક પ્રકારના મનુષ્યોને બધાયેલી ટેવને લીધે બનેલો પ્રસંગ વર્ણવી તે દ્વારા વિનોદ ઉત્પન્ન કરેલો હોત. હેઝલિટ ‘હુમર’માં

સ્વભાવ કે કુદરત ઉપરાંત જે અકસ્માતની જરૂર હોવા વિશે કહે છે તે મૂર્ખતામય નિર્મળતાવાળો સ્વભાવ બંધાયા પછી તે સ્વભાવ પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ આવી અને તેવો અકસ્માત છે. ઘર તોડી પાડવાનો વાંદરા સરખો સ્વભાવ બંધાયા પછી તે પ્રાદુર્ભૂત થવાનો સુધરીતો પ્રસંગ તે અકસ્માત છે. ‘વિટ’માં તેવો સ્વભાવ બંધાયેલો પ્રકટ થતો નથી, પણ હસવા સરખું વચન બોલવાની કે કૃત્ય કરવાની મૂર્ખાઈ કોઈથી એકાએક થઈ જાય છે; અને તેથી, ‘વિટ’ થી થતું હાસ્ય જનસ્વભાવનું હિંદુ ભાન કરાવતું નથી, પણ, મૂર્ખાઈની એકાદ લહેરતું ઉપરછલ્લું ભાન કરાવે છે. હિંદાણની વૃત્તિ ન હોવાથી ‘વિટ’ ના હાસ્યનો ખડખડાટ ઘણો હોય છે, અને, તેમાં ઠાવકાપણું હોતું નથી. ઉપરઉપરથી તરત જ દેખાય તે જ તેનો વિષય હોવાથી તેનું મૂળ ચાહોંટતું નથી અને તે ચિરસ્થાયી થતું નથી.

‘વિટ’ના (૨) જ ઉદાહરણમાં, ગવૈયાનું ગાયન ચાલતું હોય તે વેળા ‘ગાય ત્યારે અમને સંભળાવજો’ એવું વાક્ય કોઈ પાસે કહેવડાવવાનું વાક્યાતુર્યસંગીતની રસજ્ઞતા અને સંગીતના અજ્ઞાન વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ કરે છે અને અજ્ઞાન મનુષ્યના અપકર્ષથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. એ અજ્ઞાન પ્રકટ થવાનો પ્રસંગ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ ત્રિગતવાર દર્શાવત બાણવાની જરૂર પડતી નથી, અને, તે જાણ્યા વિના વિનોદ થઈ શકે છે. એ વાક્ય બોલનારનું સંગીતનું અજ્ઞાન તત્કાલનું નહિ પણ જુનું હતું, પરંતુ, એ અજ્ઞાન તે અમુક જાતની ટેવ કે સ્વભાવ નથી. ગાયન ચાલતી વેળા શું ચાલે છે તે સમજ્યા વિના ગાયન થાય ત્યારે તે સાંભળવાની ઇતેજ્ઞરી દર્શાવનારું વાક્ય બોલવાની મૂર્ખાઈ તો તે જ ઘડીએ એકાએક થઈ ગઈ છે, અને તેથી જ તે ઘડીએ તે બોલનારનો અપકર્ષ થયો છે. આ ફકરાનો ખીજે અર્થ એવો લઈએ કે ગાનારનું ગાયન નમાડું હતું અને તે માટે ઉપરનું વાક્ય કહેવામાં આવ્યું અને ‘પાડું રે’ કે છે’ એવો ભ્રમ થયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો, તો ઉપર કહેલો વિરોધ સાંભળનારને અદ્યે ગાનારની વર્તણૂક

સંબંધે ઉપગ્રિયત થાય છે, પણ, વિરોધથી થતા વિનોદની દષ્ટીકત એની એ રહે છે.

(૩) જા ઉદાહરણમાં, દંતમ રાજા થાય તોપણ દંતમનો ધધો ચાલુ રાખે એ વિરોધ ‘મોનાનો અઓ,’ ‘મોનાની પથરી’ અને ‘રૂપાનો ચીપીઓ’ એવા વચનો ચાતુર્યથી મુક્યાથી પ્રકટ થાય છે, અને, રાજાની ઉન્નત પદવી યી રીતે ધારણ કરાય એ કલ્પનાની દંતમના છોકરાની અશક્તિથી તેનો અપકર્ષ થાય છે તથા તેથી વિનોદ થાય છે. આ અશક્તિ તે ઝાઝા ભુદ્ધિવ્યાપાર વગરનો ધધો કરનાર વર્ગની સામાન્ય ખામી છે, અને એ વિલક્ષણ ગ્રિયતિનું વર્ણન થયું છે, એટલે અંગે અહીં ‘ભુમર’ પણ છે પરંતુ, મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્ય મળેથી દંતમના ઓગ્ગર મોનારૂપાના કરવાનો મૂર્ખાઈ ભરેલો તરંગ દર્શાવવાનો છે, અને, એ તરંગમાં મહેલો અપકર્ષ દંતમના છોકરાને તે જ ધરીએ પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે કાખા વખતનો જુનો નથી ડાન કિવરોટની કથામાં પણ કલ્પનાની અશક્તિનું ચિત્ર છે. પરંતુ, એ અશક્તિ જુદા જ પ્રકારની છે. બોટી બાળનની મગફરીના આવેગથી તણાઈ જઈ મનુષ્યો કલ્પનાવિહીન બની જે દમવા સરખી મૂર્ખાઈઓ કરે છે તે ડાન કિવરોટનું ચરિત્ર દર્શાવે છે. કલ્પનાની અશક્તિથી તે અરથાને ‘શિવલરી’ (વીરના) દર્શાવવા જાય છે, અને, તેમાં ગભીરતા માની લે છે, તેથી, તેના તરંગો હામ્યજનક થાય છે. તેના તરંગો ‘મોનાનો અઓ’ જેના વાક્યાતુર્યથી પ્રકટ થતા નથી, તેમ જ દંતમ શેમાં માટેથી માને એવી કોઈ વિશેષ ખીના તેના તરંગોમાં દર્શાવેલી નથી. તેમ જ, દંતમનો કોઈ એવો સ્વભાવ હોતો નથી અથવા દંતમોને કોઈ એવી ટેવ બધાઈ નથી હોતી કે પોને મહેલો માણસ થાય તો શુ કરે એ વિશે ખ્યાલ કર્યો કરે. દંતમના છોકરાની આ વાત માત્ર એકાએક બનેલી છુટક ખીનાની છે. પરંતુ, ‘શિવલરી’ નો પવન વાયાથી અને એ સંજ્ઞાનો વિચાર કર્યો કર્યોથી ‘ડાન કિવરોટ’ સરખા મનુષ્યોને વીરત્વના પ્રસંગ વિના જ્યાં ત્યાં

વીરતા દર્શાવવાની મૂર્ખાઈભરેલી વૃત્તિ થાય છે, અને, તેમના સ્વભાવ-માં બંધાયેલી ખામીનું એ પરિણામ વિનોદ પમાડે છે.

‘વિટ’ના (૪) થા ઉદાહરણમાં વિરોધના બે પ્રસંગ છે. પ્રથમ તો તાર લખી આપવાની ઑફિસનું ખર્ચ સ્વરૂપ અને ગામડીઆનું તે વિશેનું અજ્ઞાન, એ બે વચ્ચેનો વિરોધ દર્શાવ્યો છે. ગામડીઓ એ ઑફિસ કોઈ વસ્તુઓ વેચવાની દુકાન છે એમ ધારે છે અને તે ખાલી જોઈ પુછે છે કે ‘આ દુકાને શું વેચાય છે?’ આ વાક્ય ગામડીઆના મુખમાં મુકવાની ચતુરાઈ જ એ વિરોધ તત્કાળ પ્રકટ કરે છે, અને ગામડીઆના અપકર્ષથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપર (૨) ના ઉદાહરણ સંબંધે સંગીતના અજ્ઞાન વિશે કહ્યું તેમ અહીં પણ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે મહોટા શહેર વિશેનું અજ્ઞાન એ ગામડીઆઓની સામાન્ય સ્થિતિ છેતાં એ સ્વભાવ કે ટેવ નથી તેથી અહીં ‘લુમર’ નથી. ‘શું વેચાય છે’ એમ પુછવાનું અવિચારીપણું તે જ ઘડીએ ઉત્પન્ન થયું છે અને એમાં માત્ર છુટક બનાવની-મૂર્ખાઈ ભરેલા સવાલની-વિલક્ષણતા છે. જનસ્વભાવનું એમાં દર્શન નથી. એ રીતે અહીં ‘વિટ’ છે. તે પછી, આ ઉદાહરણમાં બીજો વિરોધ તાર લખી આપનારે ગામડીઆની મસ્કરી કરવાના કરેલા પ્રયત્ન તથા તેણે એ પ્રયત્ન માટે આપેલા ઉત્તરનો લાલ લઈ ગામડીઆએ તેની કરેલી મસ્કરી વચ્ચેનો છે. એ બે મસ્કરીઓનો વિરોધ વચ્ચેનો ચતુરાઈથી થયો છે. ‘શું વેચાય છે’ એમ ગામડીઆનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં ‘કંઈ વેચાતું નથી પણ તાર લખી આપવામાં આવે છે’ એમ ઉત્તર દેવાને બદલે, ‘વેચાય છે’ એ પદનો લાલ લઈ ‘અનાડીઓ વેચાય છે’ એવો ઉત્તર આપતાં તાર લખી આપનાર મહોટા શહેરમાં અનાડી માણુઓ પણ જડ વસ્તુ તરીકે વેચાય છે એમ કહી ગામડી-આના અનાડીપણાનો ઉદ્દેશ કરે છે. ખોતાની મસ્કરી થાય છે એમ સમજતાં ગામડીઓ અનાડીઓની કલ્પના ઝીલી લે છે અને તાર લખી આપનાર વેચાવાની જગ્યાએ બેઠો છે માટે તે અનાડી છે અને અનાડી-

ઓમા પણ એવો નિર્માલ્ય છે કે બીજાઓ વેચાઈ ગયા છતાં તે દહુ વેચાયો નથી એમ સામી મચ્કરી કરે છે; 'વેચાવા' વિશેનું વચન ચતુર્ગાથી વાપર્યાથી તાર લખી આપનારનો થયેલો અપકર્ષ વિનોદમય બને છે. અહીં પણ અભાવની કે ટેવની કોઈ સામાન્ય સ્થિતિનો ઉદ્દેશ નથી તેથી 'લુમર' નથી. છુટક બનાવની-બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનારને સામો બનાવવાની-વિવક્ષણતા અહીં 'વિટ' ઉપગ્રિયત કરે છે.

(૫) મા ઉદાહરણમાં પણ એ મચ્કરીઓ વચ્ચેનો વિરોધ છે. ઘડપણથી વાકી વળેલી ડોંગીને મનક ખાતર છોકરો પુછે છે કે શું પડી ગયું તે બોળવા વાંકા વળ્યા છો? પડી ગયેલી ચીજ બોળવા માટે વાકા વળવાની કલ્પના ડોંગી ત્રીસી લે છે અને છોકરાને કહે છે કે તાર કાળજી પડી ગયું છે તે બોળું છું ડોંગીને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર છોકરાને ડોશી સામો બનાવે છે, અને, એ વિરોધ 'પડી ગયેલું બોળવા' વિશેનું વચન ચતુર્ગાથી વાપર્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તથા, મચ્કરી કરવામાં નિષ્ફળ થનાર છોકરાના અપકર્ષથી વિનોદનો પ્રમંગ આણે છે. એ અપકર્ષ લુના વખતનો નથી, તેમ જ, તે અભાવની કે ટેવની કોઈ ખામીથી થયો જ નથી. બનાવવા જતા સામા બનવાથી તે જ ઘડીએ એ અપકર્ષ થયેલો છે. તેથી, અહીં 'વિટ' છે, 'લુમર' નથી પ્રેમાન દે મામેગમાં કુંવરબાઈની વડસાસુનું જે વર્તન વર્ણવ્યું છે તેમાં આવી એકાએક ઉપડી આવેલી મચ્કરી નથી એ ડોશીએ તાત્કાલિક વાકચાતુર્ય વાપર્યું નથી, પણ, લક્ષિતને અભાવે ઘડપંચા દહુ અભાવને લીધે તેણે વળુને તથા વહેવાઈને હેરાન કરવા સાડ યાત્રી ભાગે પહેગમગીની માગણી કરી છે અને એ રીતે 'ડોશીએ ટાટ વાળ્યો' છે. જખરી ડોશીઓ કેવી હોય છે અને વલ્વારના પિયે-રીઆ તરફ કેવી રીતે વર્તે છે એ સામાન્ય સ્થિતિનું ત્યાં વિનોદમય વર્ણન છે, તેથી, એ 'લુમર'નો પ્રમંગ છે. ડોંગીએ કેવી વાકચરચનાથી નરસિંહ મહેતાની મચ્કરી કરી એ તો એતાન મગી પણ

વસ્તુઓની માગણી કરી નરસિંહ મહેતાની નિર્ધનતાને હાસ્યપાત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ ત્યાં જોવાનું છે.

‘દ્યુમર’નાં ઉપર આપેલાં પાંચ ઉદાહરણો વાંચતાં અનુભવ થશે કે એમાંના દરેક પ્રસંગની વાર્તા કે વર્ણન પુરેપુરાં વાંચવામાં આવે તો જ તેમાં રહેલા વિનોદનો ખરાબર ખ્યાલ આવે. ક્યાં વચ્ચન દ્વારા અમુક હકીકત કહેવાથી વિલક્ષણતા થાય છે એ ત્યાં મહત્ત્વનું નથી, પણ, અમુક હકીકત ક્યા પ્રકારની હોવાથી વિલક્ષણતા થાય છે એ ત્યાં મહત્ત્વનું છે. (૧) લા ઉદાહરણમાં, સુધરીની શિખામણ સાંભળી સુધરીનો માળો તોડી નાખનાર વાંદરાનો પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે એવે વખતે શિખામણ સાંભળી ઉપકારબુદ્ધિથી વર્તનાર મનુષ્ય સાથે વાંદરા પેઠે અપકારબુદ્ધિથી વર્તનાર મનુષ્યની સરખામણી સ્થિત થાય છે. (અને, એ સરખામણીમાં અંગભૂત રહેલી સારાં કામ કરવાની અશક્તિ માટે દીલગીર થનાર મનુષ્ય સાથે ખોટાં કામ કરવાની શક્તિ માટે મગર થનાર મનુષ્યની સરખામણી સ્થિત થાય છે.) આ સરખામણીને પરિણામે એ બે પ્રકારના મનુષ્યો વચ્ચે જે વિરોધ પ્રકટ થાય છે તે એમ પ્રદર્શિત કરે છે કે અપકારબુદ્ધિના (અને અપકૃત્ય કરનારા) મનુષ્યોમાં કોઈ વિચિત્ર ખામી વસેલી હોય છે. ત્યાં ઉપકારબુદ્ધિ માલમ પડવી જોઈએ ત્યાં આ ખામીને લીધે પ્રાદુર્ભૂત થતી અપકારબુદ્ધિ વિલક્ષણતાથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે, મનુષ્યાકૃતિમાં કોઈ વાર વાંકાપણું દેખાય ત્યાં જેમ હાસ્યમયતા જણાય છે તેમ, મનુષ્યસ્વભાવના કોઈ ભાગમાં રહેલું આ અપકારબુદ્ધિરૂપ વાંકાપણું હાસ્યમય જણાય છે; મનુષ્યસ્વભાવના એક વિચિત્ર અંશની આ ઉંડી પરીક્ષા ઝીણું હાસ્ય ઉપજાવે છે. એ ઝીણું હાસ્ય મનના ઉંડાણમાં અનુભવવાનો આનંદ એવો હોય છે કે ખડખડાટ હસીને એ આનંદ બગાડવાની વૃત્તિ જ થતી નથી. વાર્તામાં કહેલો વાંદરાના સરખી અપકારબુદ્ધિથી થતો અપકર્ષ વાર્તાના પ્રસંગની ધરીએ જ સંધાયો નથી, પણ, સંધાયેલા સ્વભાવમાં એ અપકર્ષ આવ્યો આવતો હતો તે

આ વાર્તાના પ્રમુખી ઉપાદેય પડ્યો છે આ પ્રમુખીમા 'શનમધર્મ-
પત્ની' જેવી કે 'અનાદીઓ વેચાવ' જેવી પદ્યનાની કે વાક્ય-
ગ્યનાની ચતુર્થ નથી અર્થ 'વિટ' મગ્યા મસ્કરીના વચન નથી.
'વિટ' પેટે 'મોનાનો મનમે' વાપગવાની કંપના જેવી છુટક મિના કહેવાનો
ઉદ્દેશ નથી, પણ અમુક પ્રકારના મનુષ્યોની સામાન્ય સ્થિતિમા એવું
કહેવાપણું સ્વીકારવાનો ઉદ્દેશ છે, અને એ રીતે 'ક્રમગ'નો પ્રમુખ છે.

(૨) આ ઉદાહરણમાની વચ અને પેટાની વાત એવી રીતે
કહેવામા આવી છે કે તે વાચના, અનર્થ કંવાન મેનુથી લટાઈ કંવાનું
અટાનું મોડિનાના જુલાના નાથે પીત્તમા નેરેના અવગમમાની ખરી
દરીકન ટણવ કંવાનના નાચાપણાની મગ્યામાની મચિત થાય છે;
સારી જીતિવાળા જનો વડ પેટે આવી ખાટી વડાઈ ન મોડે એ
માધાગળ દરીકન મચિત થાય છે એ મગ્યામાની મન આગળ
આવવાથી આ નિષ્પત્તિ મુક્તિ અને દુર્જનિને વિગેધ અપટ જગાય
છે, અને તેથી, બાન થય છે કે આ દુર્જનિના કાઈ પ્રકારની તરેટ-
વાર ખોટ મંથાયેલી છે અને તે ખોડને લીધે મનુષ્યો મવળાને ફેકાણે
અવળો બાવ ધાગળ કહે છે. દુર્જનિ ત્રામદાગડ એ ચિતગવાને અવળે
આવા પ્રથમગળથી વળી ખોડના કંપમા ચિતગવાથી વિનોડ કિત્ત
થાય છે આ ખોડનો અપદવ એવી દુર્જનિવાળા મનુષ્યના વળા
વખતથી આવનો આવેલો દોષ છે. મંથાપણની ચાકાટીથી તેમને
આવે પ્રમુખે ઉનાગી પાડવામા આવતા નથી અને આવા દુષ્ટ સ્વભાવ
અધાયેલો દોષ તે આ વખતે જલાર પડ્યો એવું આવી વાર્તા વાચના
આપણને લાગે છે. મામાએ કોઈ અમુક વચન વાપર્યોથી કે તેનાથી
કોઈ અમુક મધર્મભંગેલા વચન જોવાઈ જવાથી તેની મસ્કરી થઈ
નથી, પણ, તેના સ્વભાવનુ સ્વરૂપ દાન્યપત્ર એ જલાર પડ્યાથી દાન્ય-
મયના પ્રમુખ થઈ છે, એમ આપણને લાગે છે. જાનારના મંજીનને
સામગળાને 'પાડના કેકવા' મરખું કહ્યું એવી પેટાએ વડની મસ્કરી
કરી નથી, તેમ જ મંજીન આવતુ હતુ ત્યારે આ મંજીન થાય છે એમ

ન સમજાયાથી સાંભળનારે ‘ગાય ત્યારે અમને સંભળાવજો’ એમ કહી પોતાનું અજ્ઞાન દર્શાવનારું વાક્ય કહી હાંસી ઉત્પન્ન કરેલી એવી ભૂલ વરથી થઈ નથી. એવી કોઈ વિશેષ બિના ઉપર અહીં હાસ્યનો આધાર નથી, પણ, દુષ્ટતાની સામાન્ય સ્થિતિના દર્શન ઉપર અહીં હાસ્યનો આધાર છે. અહીં એકાએક થઈ ગયેલા અપકર્ષનું ચિત્ર નથી, પણ, સ્વભાવમાં કાયમ થયેલા અપકર્ષનું ચિત્ર છે. તેથી, આ પ્રસંગમાં ‘હુમર’ છે, ‘વિટ’ નથી.

(૩) જા ઉદાહરણની ડૉન ક્વિસૉટની કથા વિશે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે. એ કથાનું સમસ્ત આખ્યાન એવું છે કે તે વાંચનારના ચિત્ત આગળ ‘શિવલરી’ની ભાવના સાધારણ સુવ્યવસ્થિત વૃત્તિથી ધારણ કરનાર તથા ‘શિવલરી’ની ભાવનાને નાંમે વગર સમજે ગાંડાં કહાડનાર વચ્ચેની સરખામણી ઉભી કરે છે. આને પરિણામે ખરી અને ખોટી ‘શિવલરી’ વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ થાય છે, અને, એ વિરોધ સમજતાં ‘શિવલરી’માં રહેલું વીરતાનું તત્ત્વ સમજ્યા વિના ‘શિવલરી’નો વ્યવહાર કરવા નીકળી પડનારની ટેવમાં ભુદ્ધિની એવી વિલક્ષણ ખામી જણાય છે કે તેથી વિનોદ થાય છે. ડૉન ક્વિસૉટ સરખા વીરજીવ (પોતાને ખોટી રીતે વીર કહેવડાવનાર)નો અપકર્ષ તેમના ચિત્તમાં લાંબા વખતથી ઢસેલી મૂખાંધથી-તેમની ખસેલી ડાગળાથી થાય છે, તેમણે કહેલાં છુટાંછવાયાં વાક્યોથી એકાએક થતો નથી. અલગત, ડૉન ક્વિસૉટની કથામાં તેણે કહેલાં વાક્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે, અને, એ વાક્યોમાં પ્રસંગોપાત્ત ‘વિટ’ આવી જાય છે, પરંતુ, ઉદ્દિષ્ટ ‘હુમર’ આખી વાર્તાના સારમાં રહેલો છે. ‘હું રાજા થાઉં તો સોનાનો અસ્ત્રો ને રૂપાનો ચાપીઓ કરાવીને લોકોની હબમત કરું’ એમ કહેનાર હબમની વાતમાં ફક્ત વાક્યની રમુજ છે અને તે એ વાક્યથી પુરી થાય છે. પરંતુ, ડૉન ક્વિસૉટની કથામાં તેના આખા ચરિત્રથી રમુજ થાય છે. તેણે શું કહ્યું તે જાણવાથી નહિ પણ તે કેવી રીતે વર્ત્યો તે જાણવાથી રમુજ થાય છે. તેનાં વચ્ચેનો પણ તેની

દેવ દર્શાવનારા સાધન તરીકે કથામાં ગુધાપેલા છે. તેમ જ, ડૉન કિવિસૉટના ચરિત્રમાની કોઈ એકાદ વિશેષ બિના કેવી વિચિત્ર હતી એ ખનાવવાનો કથાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, કૃત્રિમ ‘શિશવગી’થી વીરતાને દામ્યમય ખનાવનાગ જનોની વિચિત્રતા સામાન્ય રીતે કેવી હોય છે એ ખનાવવાનો ઉદ્દેશ છે. ડૉન કિવિસૉટની અમુક પ્રમગે કેરી મજાક થઈ એવો ઉપરની મપાટીનો દામ્યરસ કથા દર્શાવતી નથી. પણ વીરતાને કદચિત કરી નાખી તે દેવુ દામ્યપાત્ર ચિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે એ દૃઢા અનુભવનો દામ્યરસ એ કથા દર્શાવે છે એ રીતે, એ કથાનો ‘વિટ’ તે ‘વિટ’થી જુદો પડે છે.

(૪) થા હિદાદગણુમા કહેલા મામેરાના પ્રમગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા છે કે તેથી ભક્તિનો પરમ આનન્દ અનુભવી નિર્ધનતામાં સંતોષ માનનાર ભક્તની જ્ઞાતિ અને ભક્તિનો આનન્દ ન બાલુનાર તથા નિર્ધન પણ મતુષ્ટ ભક્તોનો ઉપદાસ કરનાર અભક્તની જ્ઞાતિ વચ્ચેની સરખામણી સ્થિત થાય છે. નિર્ધનતામાં માનેલો સંતોષ એ ઇષ્ટ અને મુખ્યવસ્થિત સ્થિતિ છે, અને, નિર્ધનનાનો કે સંતોષનો ઉપદાસ એ અનિષ્ટ અને વિપક્ષ સ્થિતિ છે. એ બેની સરખામણીથી એ બે વચ્ચેનો વિગેધ પ્રદર્શિત થાય છે, અને તેથી, નિર્ધનનામાં સંતોષ માનનાર ભક્તનો ઉપદાસ કરનાર અભક્તના હૃદયમાં કેવી વિકૃતિવાળી ખામી વમેલી છે, એ ખામી અભક્તોને કેવા નીચા પાડે છે, એ અનુભવતા વિનોદ થાય છે. અભક્તને કોઈ અમુક વચન કહી ઉતારી પાડતુ નથી, પણ, પોનાનામાં હમેલી ભક્તિહીનતાથી તેનો અપકર્ષ ઘડાયો હોય છે અને તે આવે પ્રસંગે પ્રકટ થઈ દામ્યપાત્ર થાય છે. નગસિદ મહેતા જેવા ભક્ત સંબંધે એક વખતે એક છુટક વિશેષ બિના બની ગઈ એમ કહી તેમાની વિચિત્રતા દર્શાવવાનો મામેરાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, એવા ભક્તનો ઉપદાસ કરવા જતા અભક્ત જનો કેવા દામ્યપાત્ર થાય છે એ સામાન્ય સ્થિતિ દર્શાવવાનો મામેરાનો ઉદ્દેશ છે. એ વર્ણનથી ક્લિત થતો દામ્યરસ માત્ર ‘વિટ’ની મજાકરીઓ પેડે

ઉપર ઉપરથી હસાવતો નથી, પણ, અલકિતના કઢંગા સ્વરૂપની હાસ્ય-પાત્રતા અન્તરમાં ઉતારી ‘લુમર’નું ગ્રીણું અને ખેડું હાસ્ય ઉપજાવે છે. પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓનાં છખીલી વહુ, કોડ વહુ, છેલ વહુ, વગેરે નામ ગણાવ્યાં છે. એ એક પછી એક એકસરખાં આવતાં નામોની ત્વરિત પરંપરામાં વાક્યાતુર્ય હોઈ ‘વિટ’ છે, પણ, એ રીતે કોડને મહત્ત્વવાળો કરવાનો નાગર સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ દર્શાવી પ્રેમાનન્દે ‘લુમર’ ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫) મા ઉદાહરણનું મિથ્યાભિમાન નાટક રતાંધળા જીવરામભટ્ટનું ચરિત્ર એવી રીતે વર્ણવે છે કે તેથી પોતાની ખામી જેવી હોય તેવી છુપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરનારની સરલતા અને પોતાની ખામી સંતાડી પોતે ખામી વગરનો છે એવું મિથ્યાભિમાન કરનારના ઢોંગીપણા વચ્ચેની સરખામણી વાંચનારને સ્પષ્ટ થાય છે. સરલતા એ સાધારણ યોગ્ય સ્થિતિ છે, અને, આ સરખામણીથી સરલતા અને ઢોંગીપણા વચ્ચે જણાઈ આવતો વિરોધ મિથ્યાભિમાની ઢોંગીપણામાં એવી વિલક્ષણ ન્યૂનતા રહેલી દર્શાવે છે કે તેથી વિનોદ થાય છે. જીવરામભટ્ટનો અપ-કર્ષ તેમને ઘણા વખતથી પડેલી મિથ્યાભિમાનની ટેવથી થાય છે. તેમને બતાવવા માટે બીજાઓએ વાપરેલા વાક્યાતુર્યમાં ‘વિટ’નો સમાવેશ છે, પણ, જીવરામભટ્ટની હાસ્યાસ્પદતા તો તેમના મિથ્યાભિમાની ઢોંગી-પણાના એકંદર વર્ણનથી થાય છે. કોઈ અમુક પ્રસંગે જીવરામભટ્ટથી મૂર્ખાઈભરેલું બોલી જવાયું એમ બતાવવાનો નાટકનો હેતુ નથી, પણ, જીવરામભટ્ટનો સ્વભાવ એવો બંધાયો હતો કે તેઓ મૂર્ખતાનું જ આચરણ કરતા હતા એ બતાવવાનો અને એ રીતે મિથ્યાભિમાનમાં રહેલા ઢોંગીપણાની સામાન્ય હાસ્યજનકતા દર્શાવવાનો હેતુ છે. જીવરામ-ભટ્ટ સંબંધે વાપરેલાં ‘રતાંધળા’ અને ‘મિથ્યાભિમાની’ એ વચનોમાં ‘રાસભધર્મપત્ની’ પદ જેવો વિરોધ રહેલો નથી. તેમને એ વિશેષણોથી વર્ણવવાથી કંઈ વિનોદ થતો નથી, પણ, એ બે ગુણો એકઠા થવાથી

તે કદંગી રિયતિમાં આવી પોનાના સ્વભાવની વિલક્ષણતા દર્શાવે છે તેથી વિનોદ થઈ ‘લુમર’ ઉપજે છે.

‘વિટ’ અને ‘લુમર’ના ઉદાહરણોની આ સંગ્રહામણી તથા વિવેચનથી માલમ પડે છે ‘વિટ’ કરતાં હિંચા પ્રકારનો દામ્યગમ ‘લુમર’ માં હોય છે. ‘વિટ’ની અમર લક્ષણિક હોય છે અને ‘લુમર’ની અમર ચિગ્રથાથી હોય છે વચનો વિચિત્ર રીતે ગોઠવ્યા હોય તો વાક્યાનુર્થ કેવું વિનોદમય થઈ શકે છે તે ‘વિટ’ દર્શાવે છે મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતા આગળ પડે એવી રીતે મનુષ્યોના ચરિત્ર વર્ણવ્યા હોય તો મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષા કેવી વિનોદમય થઈ શકે છે તે ‘લુમર’ દર્શાવે છે.

આ બે વિભાગના સ્વરૂપ દર્શાવતા ઉપર કહ્યું કે ‘વિટ’ માનો અપકર્ષ તે ઘડીએ જ થયેલો હોય છે અને ‘લુમર’ માનો અપકર્ષ સામા વખતથી ચાલ્યા આવેલો હોઈ તે વખતે ખુલ્લો પાડેલો લાગે છે. આ ઉપરથી કદાચ એમ લાગશે કે દામ્યગમના આશ્રયમાં જે તાત્કાલિકતા આવગ્યક હોવા વિશે પ્રથમ કહ્યું છે તે માત્ર ‘વિટ’ મા જ હોઈ શકે. પરંતુ, આશ્રયની તાત્કાલિકતા તે અપકર્ષના એકા-એકપણાથી જુદી વસ્તુ છે. દામ્યમય પ્રમંગ મમનતા આશ્રયની ગતિ તત્કાળ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વરૂપ તો ‘વિટ’ મા તેમ જ ‘લુમર’ માં બન્નેમાં હોય છે એવા પ્રમંગ વિશે વિચાર કરના એક, દયા, વનંગની ગતિ થાય તે પહેલાં અને તત્કાળ આશ્રય થાય છે એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે, અને, એ આશ્રય માત્ર વાક્યાનુર્થથી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ, વસ્તુચિત્રિના દામ્યાત્મક મર્મના પ્રકટ થવાથી પણ થાય છે તે તાત્કાલિકતાનાં ઉદાહરણો પ્રથમ આપ્યાં છે તેથી મમનને અપકર્ષનો દામ્યગમમાના ‘ચઢીઆનાપણા’ના અંશમાં સમાવેશ થાય છે, અને જેના અપકર્ષથી દામ્યરસ અનુભવનારને પોતાનું ચઢીઆનાપણું લાગે તેનો અપકર્ષ દામ્યરસના પ્રમંગ વખતે

જ ઉત્પન્ન થયેલો માલમ પડે કે ઘણા વખતનો ચાલતો આવેલો હોઈ તે પ્રસંગ વખતે બહાર પડેલો માલમ પડે તો પણ એ બન્ને પ્રકારમાં વિચિત્રતાના દર્શનથી થતું આશ્ચર્ય તો તત્કાળ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘વિટ’ અને ‘હુમર’ની હેઝલિટે કરેલી વ્યાખ્યા વિશે ડેવિડ હેનેએ કરેલી ટીકાની પરીક્ષા હવે કરી શકીશું. હાસ્યરસના પ્રસંગની એ સામસામી સ્થિતિઓમાં સરખામણીની શક્યતા હોવી જોઈએ એ પ્રથમ કહ્યું છે, તેથી, ‘વિટ’ અને ‘હુમર’ બન્ને માટે સરખામણીની જરૂર છે એમ ડેવિડ હેને કહે છે તે ખરું છે. પરંતુ, એકલા ‘વિટ’ માટે સરખામણીની જરૂર છે એમ હેઝલિટના કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. સરખામણીથી આગળ જઈ વસ્તુના સ્વરૂપનું (અર્થાત્ અમુક સ્વભાવ, ટેવ, સ્થિતિ કે પ્રસંગના સ્વરૂપનું) પૃથક્કરણ ‘હુમર’માં થાય છે તેમ ‘વિટ’માં થતું નથી; ‘વિટ’ દ્વંત સરખામણીની શક્યતાએ આવી અટકે છે, એમ હેઝલિટના કહેવાનું તાત્પર્ય જણાય છે. વળી ‘હુમર’માં સમભાવ હોવો જોઈએ એમ ડેવિડ હેને કહે છે તે એટલા અર્થમાં જ ખરું છે કે જે સ્વભાવ, ટેવ, સ્થિતિ કે પ્રસંગ અપકર્ષ પામી હાસ્ય પાત્ર થાય છે તેથી ઉલટા એટલે ઉત્કર્ષવાળા અને સુવ્યવસ્થિત સ્વભાવ, ટેવ, સ્થિતિ કે પ્રસંગ સાથે હાસ્યરસ અનુભવનારને સમભાવ હોવો જોઈએ, એટલે કે તેમાં ઉત્કર્ષ છે અને તે સુવ્યવસ્થિત છે એમ તેની પ્રતીતિ હોવી જોઈએ. એવા સમભાવ કે પ્રતીતિ વિના તેને વિરોધ તથા ઉત્કર્ષનો અનુભવ થાય નહિં તથા પરિણામે આશ્ચર્ય લાગે નહિં. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે ‘હુમર’માં સમભાવનો અવકાશ નથી. હાસ્યપાત્ર સાથે જેને સમભાવ હોય તેને હાસ્યનો અનુભવ થાય નહિં એ ઉપર કહ્યું છે. ‘હુમર’માં સમભાવ હોવા વિશે હેઝલિટે કહ્યું નથી એમ ડેવિડ હેને કહે છે અને તે ખરું છે, પરંતુ, આ સમભાવ તે ઉપર કહ્યું તેમ ‘હુમર’ બહારના વિષયો સાથે સમભાવ છે. વાસ્તવિક રીતે તે વિષયોની પ્રતીતિ છે; ‘હુમર’ના વિષયો સાથેનો એ સમભાવ નથી. એ પ્રતીતિ

તે માત્ર વિરોધ તથા અપકર્ષ એ પ્રત્યક્ષ અશોના પગેલ દારણુરૂપ છે. ‘દુમર’ની વ્યાખ્યામા તે જણાવવાની કાંઈ ખામ જરૂર નથી અને વળી, ડેવિડ હેને કહે છે કે ‘પોતાના ઉત્કર્ષથી ચતી ખુશી’ એ ‘વિટ’નું લક્ષણ છે એમ હેઝલિટ દર્શાવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ‘પોતાના ઉત્કર્ષથી ચતી ખુશી’ (અર્થાત્ ચઢીઆતાપણુના અનુભવ, નિમે હેઝલિટે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું જ નથી હેઝલિટ માત્ર નિરૂપકારપાત્રતા (અર્થાત્ અપકર્ષ) વિશે જ કહે છે, અને તેથી અપકર્ષનો અંશ માત્ર કલિન થાય છે. હેઝલિટ માત્ર ‘વિટ’મા એ અપકર્ષ હોવા વિશે કહે છે. ‘દુમર’મા તે અગ છે કે નહિ તે તેણે કહ્યું નથી, તે નથી એમ તેના કહેવાનું તાત્પર્ય હોય તો અસંભવ તે જૂઠું છે, કેમકે, એ અંશ ‘વિટ’ અને ‘દુમર’ બન્નેમા વિદ્યમાન હોય છે, ‘દુમર’મા તે વધારે દૃઢ રૂપે પ્રાકુર્જિત થાય છે. તેમ જ વળી, ડેવિડ હેને કહે છે કે “ ‘દુમર’ તે નિરીક્ષકના મનમા નહિ પણ વસ્તુમા કે ક્રિયામા રહેલા ગુણ છે એ મનની હેઝલિટ અવગણના કરે છે. ’ હેઝલિટની વ્યાખ્યા નિરીક્ષકના અર્થાત્ હાસ્યરસ અનુભવનાગ્ના દષ્ટિબિન્દુથી કહેલી છે એ ખરૂં છે. પરંતુ, એ વ્યાખ્યાથી એમ કલિન થતું નથી કે સામી વસ્તુમા હાસ્ય પાત્રતા હોવા મિવાય નિરીક્ષક પોતે એકલા પોતાનામાથી જ હાસ્યરસ ઉપજાવે છે એ વ્યાખ્યામા હેઝલિટ ‘માણસની મૂર્ખાઈઓ,’ ‘માણસની નબળાઈઓ અને જૂલો,’ ‘દુર્ગુણ,’ વગેરે વિશે કહે છે તેથી હાસ્યપાત્ર વસ્તુઓ તે માત્ર હાસ્યરસનું ઉદ્દીપન કરનાર અને આલ્પ-અન થનાર વિભાગ છે. રસ તો રસનો આસ્વાદ કરનારમા જ હોય છે. તેથી હાસ્યરસ અનુભવનાર નિરીક્ષકને પ્રધાન ગણી હેઝલિટે ‘દુમર’ની વ્યાખ્યા કરી છે તે નિરાધાર નથી. હાસ્યપાત્ર વસ્તુનું એ વ્યાખ્યામા વિશેષ વિવેચન નથી એટલે અંશે એ વ્યાખ્યા અપૂર્ણ છે એટલું ખરૂં છે.

લ્યૉન્ મેગિરિયની ઉપર ઉતારેલી વ્યાખ્યામા કહેલી દૃઢામચ્કરી અને ધપાળાગ્ર ‘વિટ’મા કમ્પક આવી શકે છે, પણ, ‘દુમર’નો

હાસ્યરસ તેથી વધારે ઉંચા પ્રકારનો હોય છે, ઠકામશ્કરી અને ધમ્પા-
બાજી ‘હુમર’માં અપ્રાસંગિક હોય છે, એમ કેવિડ હેને કહે છે. તે
ખરૂં છે; જ્યોર્જ મેરિડિથ અને કેવિડ હેને વિરોધના અંશથી ‘વિટ’
અને ‘હુમર’ વચ્ચે ભેદ પડે છે એમ કહે છે તે યથાર્થ નથી, કેમકે,
ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ એ બન્ને પ્રકારમાં વિરોધ વિદ્યમાન હોય છે.
ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસનાં ચિત્ર ઉદ્ભૂત કરવામાં હાસ્યનાં પાત્રો તરફ
ગુણગતતા અને સ્નેહની વૃત્તિ હોય છે એમ કેવિડ હેને કહે છે તે
એટલા જ અર્થમાં ખરૂં છે કે, જેમ ચિત્રકારને પોતાનાં ચિત્રમાંની
મૂર્તિઓના ગુણની કદર હોય છે અને તે મૂર્તિ ઉતરતા કે હલકા
ગુણનું અધિષ્ઠાન હોય તોપણ તે ચિત્રરતાં ચિત્રકારને તે મૂર્તિ તરફ
આકર્ષણ થાય છે, અને, જેમ સર્વ કલાવિધાયકોને પોતાના કલા-
વિધાનના વિષય તરફ ગુણગતતા અને સ્નેહ થાય છે, તેમ હાસ્યનાં
પાત્રોની ગુણરેખાઓનું આલેખન કરનારને પણ એ વૃત્તિ થાય છે.*

‘વિટ’ અને ‘હુમર’ વચ્ચેના ભેદના આ નિરૂપણથી સમજાશે
કે હાસ્યરસ જેમ ઉંચા પ્રકારનો અને ઉંડા મર્મવાળો તેમ હાસ્યની
શારીરિક ક્રિયા મંદ હોય છે અને એવે પ્રસંગે કોઈ વખત તો એ
ક્રિયાનો આવિર્ભાવ જ હોતો નથી, હસવાની ક્રિયા જ્યાં ઉદ્ભવ હોય
છે ત્યાં હાસ્યરસ ક્ષણિક હોય છે અને માત્ર ઉપરની સપાટીનો તથા
છાછરો હોય છે.

હાસ્યરસની નિષ્પત્તિમાં હસવાની ક્રિયા (laughter) ને એડિ-
સન એટલી ગૌણ ગણે છે કે તેને મતે એ ક્રિયાથી ખોટો ‘હુમર’
ઉત્પન્ન થાય છે. તે કહે છે: ‘હુમર’ હમેશ તર્કના નિયંત્રણમાં રહેવો

* ઉપરતા નિરૂપણમાં ‘વિટ’ અને ‘હુમર’ એ ઇંગ્લેન્ડ શબ્દો
વાપર્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે “નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્ય” અને “સમર્મ
હાસ્યરસ” એવાં કાંઈક લાંબાં પદ સરખામણીની વ્યાખ્યાઓમાં ઘડી ઘડી
વાપરતાં અન્વય ક્લિષ્ઠ થઈ જાય. એ બે ઇંગ્લેન્ડ શબ્દો માટે “નર્મ” અને
“મર્મ” એ બે શબ્દો રૂઢ થાય તો બહુ સરલતા થાય.

નોઈએ. 'હુમર' અમર્યાદિત છુટ લઈ લુમે છે તે બં દારણથી તેને ઝીણામા ઝીણા સુદ્ધિવિવેકના નિર્દેશની બંદર છે. રચ્તે બતાં લોકોની બારીઓના કાચ ફેડવામા 'હુમર' નથી એવું સાલળા એક દુરાચારીને બદ્ નવાઈ લાગેલી એમ એક નાટકમા વર્ણવ્યુ છે પણ, અમબદ્ પ્રજાપ-વાળા ધણા એવા લેખો પ્રકટ થાય છે કે જેને મનસ્વી નામ આપેલા હોય છે પણ, જેમા 'હુમર' હોતો નથી પણ વ્યાધિગ્રસ્ત મગજમાંથી નીકળેલી ગાડાઈ હોય છે, અને એ લેખો વિષેનો આ અભિપ્રાય સાલળા ધણા વાચનારાઓ ચમકશે 'હુમર' શું છે તેના કળ્તાં 'હુમર' શું નથી એ વર્ણવવું બદ્ સહેલુ છે અને, ખોટોની પદ્ધતિ પ્રમાણે 'હુમર' ને પુરુષ કલ્પના તેના ગુણ નીચે પ્રમાણે વંગાવળા આપી દર્શાવી સકાય. એ કુટુબનો મુળ પુરુષ તે સત્ય છે, તેનો દીકરો તે સુવિવેક, તેનો દીકરો તે 'વિટ' 'વિટ' નુ લક્ષ ખીજી શાખામા ઉતરેલી મરકડી સાથે થયુ અને તેની સતતી રૂપે, 'હુમર' નો જન્મ થયો આ નામાકિત કુટુબમા સદુથી નાનો 'હુમર' છે, અને, આવી જુદી જુદી પ્રકૃતિના માઆપની પેઢીથી તે ઉતરેલો હોવાથી તેનો સ્વભાવ એક સરખો ગ્હેતો નથી કોઈ વખત તેનો દેખાવ ગંભીર હોય છે અને તેનો પહેલવેશ ભાગેખમ હોય છે કોઈ વખત તેની વર્તણુક રંગીલી હોય છે અને તેનો પોશાક તુરંગી હોય છે. કોઈ વખત તે ન્યાયાધીશ સરખું ગારવ ધાગણુ કરે છે, કોઈ વખત તે મરકડગ જેવો ખુશમિગ્નજ હોય છે. પરંતુ, તેની માનો અંશ તેનામા ઘણો ઉતરેલો છે તેથી તે મમે તે વૃત્તિમા હોય તોપણ તે શ્રોતાજનોને હસાવ્યા વિના ગ્હેતો નથી. પરંતુ એક વેશધારી હમાગે નિકળેલો છે તે આ જુવાન મૃદચ્ચત્તુ નામ ધારણુ કરે છે અને દુનિયામા એ મૃદચ્ચ તરીકે ઓળખાવા ઈચ્છે છે, તેથી, આ હમારાથી છેતરાવાય નહિં માટે હુ વાચકોને વિનંતિ કરુ છું કે એ મળે ત્યાજે એના પેઢીનામાની બારીકીથી તપામ કરવી અને તેના પૂર્વજમા સત્ય અને સુવિવેક ન આવતા હોય તો તે જુકો ને ટોળી છે એમ સમજવું વળી, તેને પારખવાનુ ખીજું લક્ષણુ એ

છે કે તે મહોટેથી બેહદ હસે છે, અને તેના શ્રોતાજનો તેની જોડે હસવામાં લાગ્યે જ સામેલ થાય છે. કારણ કે, ખરો ‘હુમર’ સાધારણ રીતે ગંભીર દેખાય છે અને તેની આસપાસના મહુ કોઈ હસે છે; પણ જોટો ‘હુમર’ હમેશ હસતો હોય છે અને તેની આસપાસના મહુ ગંભીર દેખાય છે. જે ‘હુમર’ માં માતા અને પિતા બન્નેના અંશ ન હોય તેને અર્થાત્ જેમાં ‘વિટ’ અને મશ્કરી બન્નેના અંશ ન હોય તેને જોટો સમજવો. એ વેશધારી ઠગારો મૂળ અસત્યતા નામે સ્ત્રીના વંશમાં ઉતરેલો છે. અસત્યતાને અસંબદ્ધ કથા નામે પુત્રી થઈ, તેને ઉન્માદ નામે દીકરો અવતર્યો. ઉન્માદનું લક્ષ હાસ્યક્રિયા નામે મૂર્ખતાની એક દીકરી સાથે થયું અને તેને પેટે આ બદસુરત ઠગારાનો જન્મ થયેલો છે. આ બન્ને પેઢીનામામાં નીચે પ્રમાણે ગોઠવી બતાવ્યાથી તેમાંના સંબંધોનો સામટો ખ્યાલ આવશે.

(૧)

અસત્યતા

|

અસંબદ્ધ કથા

|

ઉન્માદ=હાસ્યક્રિયા

|

જોટો ‘હુમર’

(૨)

સત્ય

|

સુવિવેક

|

‘વિટ’=મશ્કરી

|

‘હુમર’

ખોટા 'હુમર' ના મંતાન અનેક છે એના પુત્રપુત્રીઓની મંખ્યા સમુદ્ધની ગેતીના કણ કગતા વધારે છે. પણ, તે મદુને ગણાવવા એ ઉચિત નથી. પરંતુ, ખરા અને ખોટા 'હુમર' વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવીશુ તો ખસ થશે. માણસ અને વાનર વચ્ચે ભેદ છે તેટલો ખરા અને ખોટા 'હુમર' વચ્ચે ભેદ છે. એ સામાન્ય લક્ષણ ઉપરાંત ખોટા 'હુમર'ના નીચે પ્રમાણે વિગતવાર લક્ષણો ગણાવી શકાય —

(૧) તેને વાદરા સરખા નાના અટકચાળા કરવાની અને ટોળાઆ-ખાણ કરવાની ઘણી ટેવ હોય છે

(૨) નકલી ચાળા કરવામા તેને એવો આનંદ થાય છે કે તે વડે દુર્ગુણ, મર્ખતા, મોજશોખ અને લોભની હામી થાય છે કે સદગુણ, હતાપણ, દુ.ખ અને દરિદ્રતાની દાસી થાય છે તે તેને મન સરખું જ હોય છે

(૩) તે એટલો બધો કમનમીય હોય છે કે ખવડાવનાર દાથને જ તે ખચકુ ભરે છે અને મિત્ર કે શત્રુ જે હોય તેનો ઉપદાસ કરવા ન્તય છે, કારણ કે અક્કલ થોડી હોવાથી તે જ્યાં ઘટે ત્યાં વિનોદ કરવાને બદલે જ્યાં બને ત્યાં વિનોદ કરે છે.

(૪) સુદ્ધિવિવેકથી કેવળ શન્ય હોવાથી નીતિ કે બોધના કોઈ વિષયનું તે સેવન કરતો નથી, પણ, ફક્ત મજકરી ખાતર જ મજકરી કરે છે.

(૫) બનાવટી પ્રયોગ સિવાય બીજી કાંઈ તેને આવડતું ન હોવાથી તેનો ઉપદાસ હમેશ વ્યક્તિ માટે અંગત ઉદ્દેશનો હોય છે દુર્ગુણી મનુષ્ય કે ક્ષેષક વિશે હોય છે, દુર્ગુણ કે ક્ષેષ વિશે હોતો નથી.

(એક્ટેટ, અક ૩૫)

હાથ્યરસમાના વાસ્તવિક અગનો ભેદ આ પૃથક્કરણવડે એડિસને બહુ સખળ રીતે દર્શાવ્યો છે. દલીલમા રૂપક દાખલ કરવામા આવે છે ત્યાં અર્થની ઘણી સ્પષ્ટતા થાય છે. તે માથે કેટલીક અગ્રગુત વાનને

પણુ પરાણે બંધબેસતી કરવી પડે છે એમ હમેશાં બને છે તેમ અહીં પણ બન્યું છે. હાસ્યને આખરે બુદ્ધિવિવેકની મર્યાદા હોવી જોઈએ અને જ્યાં કેવળ ગાંડાઈ હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોઈ શકતો નથી એ એડિસનનું કહેવું ખરૂં છે.

“ઠાકોર—હે રંગલા, અમે તો ચુલો જળને તરવાર તાણીને ઉભા ને કહ્યું, તારીના કાન વઢાવું, તારા પર ચડ્યું હતું તે ક્યાં ગયું?”
કળેડાનો વેશ, ભવાઈસંગ્રહ.

ઠાકોરને ભુખ લાગી હતી પણ ઠકરાળાંથી નાના હોઈ તેમનાથી બીતા હતા માટે તેમની પાસે ખાવાનું માગી શક્યા નહિં એ સ્થિતિ હાસ્યમય છે, પણ, તેવે પ્રસંગે ઠાકોર ચુલાને પુછે અને ચુલા પર તરવાર તાણી રોક બળવે એ તો ગાંડાઈ છે, અને એવી ગાંડાઈના દર્શનથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થતો નથી.

તેમ જ, તોફાનમાં અને બદમાશીમાં હાસ્યરસ નથી એ એડિસનનું કહેવું ખરૂં છે. એડિસન ખારીઓના કાચ તોડવાનું ઉદાહરણ આપે છે તે સાથે આ દેશના હોળીના તોફાનનું ઉદાહરણ આપીશું. કોઈને પીડા કરવી એમાં દયાહીનતા છે, અને દયાહીનતા હોય ત્યાં હાસ્યરસ કે બીજો કોઈ રસ હોઈ શકતો નથી એ ઉપર કહ્યું છે. મશ્કરી અને તોફાન વચ્ચેનો ફેર કેટલીક વાર ભુલી જવામાં આવે છે માટે હાસ્યરસમાં પીડાકારકતા ન હોવી જોઈએ એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. સ્વ. નવલરામ કહે છે તેમ “અનુપદ્રવ કરતાં અહ્ભુત બનાવથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ ઉપદ્રવ કરતાં થાય ત્યારે ભયાનક રસ. ત્યારે અહ્ભુત રસનો સ્થાયિ ભાવ શો ? તેના અહ્ભુતપણામાં પણ નિરૂપદ્રવતા હોવી જ જોઈએ—નહિં તો તે ભયાનક થઈ જાય.” (“હાસ્યરસ વિષે” એ નામનો લેખ.) પોતાને રમુજ મેળવવા જ્યાં કોઈ બીજને ઉપદ્રવ કરે ત્યાં તો ભયાનક રસ કે કોઈ પણ રસની નિષ્પત્તિ ન થાય પણ રસભંગ થાય અને કંટાળો ઉપજે. આ કારણથી પ્રહસનો-

માના અને નાટકોમાના હાસ્યપ્રમગોમા પાત્રોની માગમારી અનુચિત લાગે છે. શાકુંતલના છઠ્ઠા અંકમા દુષ્યન્તનું વૈકલ્પ્ય દર કરવા માટે માતાવિ વિદ્રુપકને પકડીને ઉંઘે માથે લટકાવીને માગે છે ત્યાં એ મર્વ વૃત્તાન્ત નેપથ્યમા જ અને છે, વિદ્રુપકને પકડતો મારગભૂમિ પર દેખાતો નથી, અને, માત્ર તેની ખુમો સલગાય છે તેથી એ વિશે ખબર પડે છે, એ રીતે કુસલ કલાવિધાને ઉપદ્રવને અદૃશ્ય ગમ્યા છે. ઉપદ્રવ દસ્ય કે અદૃશ્ય હોય, અથવા વાસ્તવિક રીતે ઉપદ્રવ થતો જ ન હોય અને માત્ર ઉપદ્રવ થાય છે એવો ભ્રમ થતો હોય અથવા કોઈ પ્રકારની બૂલથી ઉપદ્રવ થતો હોય અને તે થોડા વખતમા દ્રુત થઈ જવાનો હોય, ત્યાં જ હાસ્યરસમા ઉપદ્રવનું ઔચિત્ય હોઈ શકે છે.

પરંતુ, ગાડાઈ, તોફાન અને ઉપદ્રવની પદ્ધતિમા હાસ્યક્રિયાને એડિસન ગર્ભિત રીતે મુકે છે, અને, હાસ્યક્રિયાને ખોટા 'લુમર'ની જનતી દૃષ્ટે છે તે યથાર્થ નથી કારણ વિના દસવું, દોઝીઆઆજ કરી દસવું, ખીજને ઉપદ્રવ કરી કે ખીજનો ઉપદ્રવ જોઈ દસવું, એ ગાડાઈ અને મૂખાઈ છે, અને, તેમા હાસ્યરસ નથી એ ખરું છે પરંતુ, હાસ્યરસના અનુભવમા પણ (ખીજ ગીતે થતી) દસવાની ક્રિયા હોય છે એ ઉપર ખતાવ્યું છે. વળી, હાસ્યનો પ્રસંગ વર્ણવનારે દસવું જોઈએ નહિ અને ખીજજોને દસાવતા પોતે હાવકુ મહો રાખવું જોઈએ, એ દસાવવાની કુશળતાનો નિયમ છે. પરંતુ, જ્યાં શ્રોતા હમે ત્યાં ખરું હાસ્ય અને જ્યાં વક્તા હમે ત્યાં ખોટું હાસ્ય, એવો એકમરખો નિયમ એડિસન દૃષ્ટે છે તે વાસ્તવિક નથી. જ્યાં ખરેખરી રીતે હાસ્યરસ હોય ત્યાં વક્તા હમે તો દસાવવાની તેની કુશલતા ઓછી એમ કહેવાય, પણ, તેથી ઉક્તિમાનો હાસ્યરસ નષ્ટ થતો નથી. પોતાની ઉક્તિમા હાસ્યરસ ન હોવા છતાં વક્તા માત્ર પોતે હમી હાસ્ય ઉપનવવા પ્રયત્ન કરે તેવે પ્રસંગે શ્રોતાઓમા હાસ્ય ન પ્રવર્તે એ હાસ્યરસના અભાવનું ચિહ્ન ગણાય, એટલે અંશે એડિસનનો આદર્શ - - - - - સમયે વક્તાનું

ગાંભીર્ય શ્રોતામાં હાસ્ય વિશેષ ઉદ્દીપન કરે છે એ કુશળતાના નિયમ ઉપરાંત, હસતી વખતે હસનારની આકૃતિ વિકૃત થાય છે, તથા તે વિકૃતિ જોતાં હસનાર તરફ માનની વૃત્તિ ઓછી થાય છે એ કારણથી પણ કદાચ હાસ્યરસની કૃતિઓ રચનારા જાતે ઓછું હસતા હશે પરંતુ, જેઓ કોઈ પણ વેળા સમૂળગું હસતા જ ન હોય તેઓ હસવાને અશક્ત હોવા જોઈએ અને તેમનાથી હાસ્યરસની કૃતિઓ રચી શકાય નહિ. *એડિસન બીજે પ્રસંગે એક નિયમ દર્શાવે છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તે કહે છે, ‘દુનિયામાંના આનંદી લોકો યોગ્ય ઋતુમાં અને યોગ્ય પ્રસંગે વાતચિત દ્વારા ખુશમિનનજ ફેલાવે છે ત્યારે આપણને તેઓ પ્રિયંકર લાગે છે; પણ, જ્યારે તેઓ દરેક આખતના સંભાષણને મોળી મશ્કરીથી ત્રાસદાયક કરે છે અને જે વિષયમાં ઉપહાસ થઈ નહિ તેને પણ ઉપહાસપાત્ર બનાવે છે ત્યારે એવા લોકો જન-સમાજને ઘણી હેરાનગતિ કરનારા થઈ પડે છે. કારણ કે, ફિલસુફે હાસ્યક્રિયાનો તર્કનો વિષય ગણે છે તોપણ હૃદયપારની હાસ્યક્રિયા તે હમેશા મૂર્ખતાનું ચિહ્ન ગણાય છે.’ (સ્પેક્ટેટર, અંક ૫૯૮.)

એડિસને કહેવેલા પેઢીનામાથી હાસ્યમાં કયા કયા અંશો ન હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે. પરંતુ, તેમાં કહેલા કમનો કંઈ અર્થ નથી. હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ સત્યમાંથી અને સુવિવેકમાંથી થાય છે એમ કહેવાને બદલે માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે હાસ્યરસનો પરોક્ષ હેતુ કોઈક પ્રકારનું સત્ય દર્શાવવાનો હોવો જોઈએ અને હાસ્યરસ સુવિવેકથી વિરુદ્ધ હોવો જોઈએ નહિ. સત્યમાં અને સુવિવેકમાં હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી નથી. તેમ જ ‘લુમર’ તે ‘વિટ’ અને મશ્કરી (Mirth) માંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ શી

*પ્રખ્યાત હાસ્યરસલેખક સ્વિફ્ટ જન્મારામાં કદિ હસ્યો જ નહોતો એમ કહેવાય છે પરંતુ, સ્વિફ્ટને હમેશા એવા લય રહેતો કે મારા કુહુંબ-માંલું ગાંડપણ મારામાં પ્રકટ થશે, અને, આખરે તે ગાંડો થઈને મરી ગયો. એ તેના સ્વભાવની ખાસ હકીકત સાધારણ સ્થિતિથી જાણી પડે છે.

રીતે કહેવાય તે સમજાતું નથી. મસ્કરી 'વિટ' અને 'લુમર' બન્નેમા હોય છે. ચિત્તમા હામ્યરમના મસ્કાર ઘડાતા પ્રથમ 'વિટ'નો અનુભવ થાય છે, અને પછી 'લુમર'નો અનુભવ થાય છે, અને 'વિટ' ની ખુબી મમજવા માડ્યા પછી ચિત્તનો 'લુમર' ના હાર્દમા પ્રવેશ થાય છે, એમ કદાચ કહી શકજે તે જ પ્રમાણે, ઉન્માદ સાથે હામ્યક્રિયા બેડાય ત્યાં ખોટો 'લુમર' ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થાય અને તેમા અસત્યના અને અમંબદ્ધ કથાના અંગો હોય એ ખરૂં છે. પણ, એ છેલ્લા બે અગોમા ખોટો 'લુમર' ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી નથી, અને, મત્ય (Truth), મુવિવેક (Good Sense), 'વિટ,' 'લુમર' અને 'ઉન્માદ' (Frenzy) એ શા માટે પુરષો, તથા અમત્યતા (Falsehood), અસબદ્ધ કથા (Nonsense), હામ્યક્રિયા (Laughter), અને મસ્કરી (Mirth), એ શા માટે સ્ત્રીઓ તે પણ કળા ગણાતું નથી

ખગ અને ખોટા 'લુમર' ના લક્ષણ એકિસને ગણાવ્યા છે તે યથાર્થ છે. વાસ્તવિક હામ્યરસમા કંઈક ગભીરતા, કંઈક રંગીલાપણુ અને કંઈક તુરંગીપણુ હોય છે, અને ત્યાં અમ્યાને કંઈક અટક-ચાળા હોય છે તથા ગુણુદોષ બેયા વિના નકલી ચાળા કહેવા હોય છે ત્યાં હામ્યરસની ક્ષતિ થાય છે, એ એકિમને સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. હાસ્યનો ઉદ્દેશ અમુક દુર્ગુણો મનુષ્યોનો ઉપહાસ કરવાનો ન હોવો જોઈએ, પણ, અમુક દુર્ગુણોનો ઉપહાસ કરવાનો હોવો જોઈએ, એ પણ તેનું કહેવું ખરૂં છે. અમર્ત ગુણો માટે ઉપહાસની કથા કંઈપી શકાતી નથી તેથી હાસ્યપાત્ર મર્ત વ્યક્તિઓ કંપની પડે છે, પરંતુ તે કોઈ છુટક વ્યક્તિના ચિત્રરૂપ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, એ વિષે આગળ જતા વિવેચન કરીશું

મંદ્રૂત અવકારશાસ્ત્રમા હામ્યક્રિયાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તેનું વિવેચન અહીં પ્રામશિક થશે.

“હાસ્યના આત્મસ્થ અને પરસ્થ એવા એ ભેદ કહ્યા છે, આત્મસ્થ (હાસ્ય) (તે) માત્ર વિલાવ (હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર કારણ) જોઈ દ્રષ્ટાને ઉત્પન્ન થાય છે. બીજાને હસ્તો જોઈને જે વિલાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે હાસ્યરસને પંડિતોએ પરસ્થ કહ્યો છે. વળી, એ (હાસ્ય) ઉત્તમ જનોને, મધ્યમ જનોને અને નીચ જનોને થાય (તેથી) તેના (એ રીતે ત્રણ) પ્રકાર છે. તેમ જ બીજી રીતે છ ભેદ છે. ઉત્તમ પુરુષમાં સ્મિત અને હસિત હોય એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. મધ્યમ નરમાં વિહસિત અને ઉપહસિત હોય, નીચમાં અપહસિત અને અતિહસિત (હોય એમ) કહ્યું છે. ગાલ મહેજ પુલે, કટાક્ષો પણ બહુ પ્રકટ ન થાય, (અને) દાંત દેખાય નહિં, એવો મધુર હાસ (તે) સ્મિત કહેવાય છે. મહોં, આંખ અને ગાલ જો પૂરેપૂરાં પુલેલાં જણાય અને દાંત કાંઈક જણાય તો (તે) હસિત કહેવાય. શબ્દ કરતું, મધુર કાલગત (સરખા કાળને અન્તરે થતું) (અથવા કાયગત=શરીરમાં કમ્પથી પ્રસરતું), મહોં ઉપર રંગ આવ્યો હોય તેવું, સંકોચાયેલી આંખોવાળું અને ખડખડ થતું (તે) વિહસિત (એમ) પંડિતો કહે છે. ખભા અને માથું નીચાં થાય, આંખોથી બાહુ જોવાય, (અને) નસકોરાં પૂરેપૂરાં પુલે, એવા હાસનું ઉપહસિત નામ કહ્યું છે. અસ્થાને થયેલા, આંખોમાં આંસુવાળા કંપતા ખભા અને કેશવાળા હાસનું નામ શાહુર્ગદેવે અપહસિત કહ્યું છે. જ્યાં જડો અને કાનને કડવો લાગે એવો અવાજ થતો હોય, આંસુના પૂરથી આંખો ભરાઈ ગઈ હોય અને પાસાં ઉપર હાથ ફરી વળતા હોય, એવા હાસને અતિહસિત “કહ્યું છે.” †(રસગંગાધર.)

*શિવનું અદ્દહાસ્ય આમાંથી કયા પ્રકારનું છે તે જાણવામાં નથી. પણ, દેવને હાસ્ય અતિપ્રિય છે એવી એ અદ્દહાસ્યમાં રહેલી કલ્પના હાસ્ય-રસની પદ્ધતિને ઉન્નત કરે છે. એડિસન કહે છે કે રોમન ક્રેથોલિક ધર્મના એક સાધુએ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે એડમ પ્રલોભનને વશ થઈ પાપ કર્યું તેને પરિણામે હાસ્ય થયું અને એ અધઃપાત પહેલાં એડમ હસી શકતો

હસનારની પાતતા પ્રમાણે હાસ્યના પાડેલા આ પ્રકાર સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જેમ હાસ્યક્રિયા મન્દ તેમ હાસ્યને ઉંચા પ્રકારનું ગણ્યું છે. જિન તે 'દુમર' નું હાવકું હાસ્ય છે અને તેને પ્રથમ પકિતએ મુક્યું છે તે યથાર્થ છે, તે જ પ્રમાણે 'વિટ' ના ખડખડાટ હાસ્યને મધ્યમ પંકતિના હસનારમા વસતુ કહ્યું છે તે 'વિટ' નું ઉતરતાપણું ખરી રીતે દર્શાવે છે, અસ્થાને થતુ હાસ્ય હસનારની નીચતા દર્શાવે છે અને દર્શનથી તેમ જ શબ્દથી અગ્રિય લાગે છે, એ વર્ણન એડિસને કહેલા ખોટા 'દુમર' ને તથા ગાડાઈભરેલા અને હેરાનગતિ કરનાર હાસ્યને વ્યાજબી રીતે લાગુ પડે છે આ શ્રેણીમા જેમ હાસ્ય ઉંચા પ્રકારનું તેમ તે ઉંચા પ્રકારના હાસ્યગસની વધારે ને વધારે નિકટ હોય એ સ્પષ્ટ છે. બહુ જોરથી લાખા વખત સુધી ખડખડાટ હસતા લંબાચેસો અને કકંઈ એવો અવાજ કહાડનારા અને જમીન પર આજોડી પડનારા જનો હાસ્યગસનો અનુભવ કરતા નથી પણ કોઈ પ્રકારના ઉન્માદને વશ થયેલા હોય જે એમ એવા હાસ્યના દેખાવ ઉપરથી જ પ્રતીતિ થાય છે

હાસ્યગસના અંશોનું ઉપર પ્રમાણે પૃથક્કરણ કર્યા પછી હવે હાસ્યગસના કલાવિધાન વિશે વિવેચન કરીશું. રમ સાથે કલાની સદૈવ આવશ્યકતા હોય છે, અને, કલાવિધાનની નિપુણતાથી જ રમ ખરેખર જતમે છે, હાસ્યના વિષયમા કલાવિધાનને કેટલાક વિવેચકો એટલું અમત્યનું ગણે છે કે હાસ્યગમનું મૂળ કલાવિધાનમા રહેલું છે, એમ તેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. ગમ્હોને, વાક્યોને અને ચિત્રાગેને અમુક રીતે ગોઠવવાની કલા હોય ત્યાં જ હાસ્યગમ પ્રકટાવવામા ક્તેહમંદ થવાય એ ખરું છે, પરંતુ, ખીન રંગોમાં પણ એવી કલા આવશ્યક છે. મંદ-દન, વિશેષ, આશ્ચર્ય, વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખકગ્યના જેમ હાસ્ય-

નદિ, (સ્પેક્ટેટર, આંક ૨૪૬), એવું હાસ્યનું અસાધ્ય સ્વરૂપ તો સ્વીકાર્ય ન જ થાય.

“હાસ્યના આત્મસ્થ અને પરસ્થ એવા બે ભેદ કહ્યા છે, આત્મસ્થ (હાસ્ય) (તે) માત્ર વિભાવ (હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર કારણ) જોઈ દ્રષ્ટાને ઉત્પન્ન થાય છે. બીજાને હસ્તો જોઈને જે વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે હાસ્યરસને પંડિતોએ પરસ્થ કહ્યો છે. વળી, એ (હાસ્ય) ઉત્તમ જનોને, મધ્યમ જનોને અને નીચ જનોને થાય (તેથી) તેના (એ રીતે ત્રણ) પ્રકાર છે. તેમ જ બીજી રીતે છ ભેદ છે. ઉત્તમ પુરુષમાં સ્મિત અને હસિત હોય એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. મધ્યમ નરમાં વિહસિત અને ઉપહસિત હોય, નીચમાં અપહસિત અને અતિહસિત (હોય એમ) કહ્યું છે. ગાલ સહેજ પુલે, કટાક્ષો પણ બહુ પ્રકટ ન થાય, (અને) દાંત દેખાય નહિં, એવો મધુર હાસ (તે) સ્મિત કહેવાય છે. મહોં, આંખ અને ગાલ બે પૂરેપૂરાં પુલેલાં જણાય અને દાંત કાંઈક જણાય તો (તે) હસિત કહેવાય. શબ્દ કરતું, મધુર કાલગત (સરખા કાળને અન્તરે થતું) (અથવા કાયગત=શરીરમાં કમ્પથી પ્રસરતું), મહોં ઉપર રંગ આવ્યો હોય તેવું, સંકોચાયેલી આંખોવાળું અને ખડખડ થતું (તે) વિહસિત (એમ) પંડિતો કહે છે. ખભા અને માથું નીચાં થાય, આંખોથી બાકું જોવાય, (અને) નસકોરાં પૂરેપૂરાં પુલે, એવા હાસનું ઉપહસિત નામ કહ્યું છે. અસ્થાને થયેલા, આંખોમાં આંસુવાળા કંપતા ખભા અને કેશવાળા હાસનું નામ શાહુર્ગદેવે અપહસિત કહ્યું છે. બ્યાં જાડો અને કાનને કડવો લાગે એવો અવાજ થતો હોય, આંસુના પૂરથી આંખો ભરાઈ ગઈ હોય અને પાસાં ઉપર હાથ ફરી વળતા હોય, એવા હાસને અતિહસિત “કહ્યું છે.” ::(રસગંગાધર.)

*શિવનું અદ્વિહાસ્ય આમાંથી કયા પ્રકારનું છે તે જાણવામાં નથી. પણ, દેવને હાસ્ય અતિપ્રિય છે એવી એ અદ્વિહાસ્યમાં રહેલી કલ્પના હાસ્ય-રસની પદ્ધતિને ઉન્નત કરે છે. એડિસન કહે છે કે રોમન કેથોલિક ધર્મના એક સાધુએ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે એડમે પ્રલોભનને વશ થઈ પાપ કર્યું તેને પરિણામે હાસ્ય થયું અને એ અધઃપાત પહેલાં એડમ હસી શકતો

દસનારની પાત્રતા પ્રમાણે હાસ્યના પાડેલા આ પ્રકાર સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે જેમ હાસ્યક્રિયા મન્દ તેમ હાસ્યને ઉંચા પ્રકારનું ગણ્યું છે. ગ્રિમ તે 'લુમર' નું હાવકું હાસ્ય છે અને તેને પ્રથમ પંક્તિએ મુક્યું છે તે યથાર્થ છે, તે જ પ્રમાણે 'વિટ' ના ખડખડાટ હાસ્યને મધ્યમ પંક્તિના દસનાગમા વમનું કહ્યું છે તે 'વિટ' નું ઉતરતાપણું ખરી રીતે દર્શાવે છે, અગ્રથાને થતું હાસ્ય દસનારની નીચતા દર્શાવે છે અને દર્શનથી તેમ જ શબ્દથી અપ્રિય લાગે છે, એ વર્ણન એડિસને કહેલા ખોટા 'લુમર' ને તથા ગાડાઈલિંગેલા અને હેરાનગતિ કરનાર હાસ્યને વ્યાજબી રીતે લાગુ પડે છે. આ શ્રેણીમા જેમ હાસ્ય ઉંચા પ્રકારનું તેમ તે ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસની વધારે ને વધારે નિકટ હોય એ સ્પષ્ટ છે. બહુ જોરથી લાખા વખત સુધી ખડખડાટ દસના લંબાએલો અને કર્કશ એવો અવાજ કહાડનારા અને જમીન પર આજોટી પડનાગ જતો હાસ્યરસનો અનુભવ કરતા નથી પણ કોઈ પ્રકારના ઉન્માદને વશ થયેલા હોય છે એમ એવા હાસ્યના દેખાવ ઉપરથી જ પ્રતીતિ થાય છે.

હાસ્યરસના અંગોનું ઉપર પ્રમાણે પૃથક્કરણ કર્યા પછી હવે હાસ્ય-રસના કલાવિધાન વિશે વિવેચન કરીશું. રમ સાથે કલાની મદદ આવસ્યકતા હોય છે, અને, કલાવિધાનની નિપુણતાથી જ રમ ખરેખર જાગે છે, હાસ્યના વિષયમા કલાવિધાનને કેટલાક વિવેચકો એટલું અગત્યનું ગણે છે કે હાસ્યરસનું મૂળ કલાવિધાનમા રહેલું છે, એમ તેઓ વ્યાખ્યા કરે છે શબ્દોને, વાક્યોને અને વિચારોને અમુક રીતે ગોઠવવાની કલા હોય ત્યાં જ હાસ્યરમ પ્રકટાવવામા કૃતેહમદ થવાય એ ખરું છે, પરંતુ, ખીજા રંગોમા પણ એવી કલા આવસ્યક છે. મંત્ર-દન, વિરોધ, આશ્ચર્ય, વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખરચના જેમ હાસ્ય-

નર્દિ', (એપ્રિલ, ૧૯૨૬), એકું 'હારવટ' અસ્થગ્ય સ્વરૂપ તો સ્વીકાર્યું ન જાય.

રસમાં આવશ્યક છે, તેમ પરાક્રમ, શૌર્ય, દીપ્તિ વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખરચના વીરરસમાં આવશ્યક છે; પ્રેમ, અભિલાષ, ચિન્તા વગેરેનું દર્શન થાય એવી લેખરચના શૃંગારરસમાં આવશ્યક છે. તેથી, કલાવિધાનને હાસ્યરસનું મૂળ કહેવું એ યથાર્થ નથી, પરંતુ એડિસન કહે છે તેમ હાસ્યરસ હોવાનો દાવો કરનાર ખોટા વેશધારીઓ ઘણા હોય છે, અને તે માટે, કલાવિધાનદ્વારા ખરા ખોટાનો ભેદ પારખવાની ઘણી જરૂર છે.

આ રસના કલાવિધાનમાં મહોટો પ્રશ્ન અસંભવનો છે. સ્વ. નવલરામના “હાસ્યરસ વિષેના નિબંધ” નું તાત્કાલિક કારણ એ જ હતું. સ્વ. નર્મદાશંકરે ‘ભટના ભોપાળા’માં અસંભવિતપણાનો દોષ મૂકી એમાં હાસ્યરસ છે જ નહિં એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી સ્વ. નવલરામે તે પ્રસંગે પ્રતિપાદન કર્યું હતું, કે હાસ્યરસમાં અસંભવ એ દોષ નથી, પણ ‘અસંભવના પ્રમાણમાં જ હાસ્યરસની ખુબી છે’, અને, એ મતના સમર્થનમાં ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં હતાં. એ પ્રતિપાદનનો સાર એ નિબંધમાં લખ્યો છે.

રસિક કૃતિઓની રચનામાં અનુકરણનું સ્થાન છે કે કલ્પનાનું સ્થાન છે, એ સામાન્ય પ્રશ્ન આ વિષયમાં પણ અંતર્ભૂત રહેલો છે. એ સામાન્ય પ્રશ્ન વિશે અમે બીજે પ્રસંગે વિવેચન કર્યું છે. અને અહીં એ સંબંધે એટલું જ કહીશું કે સાહિત્યની મનઃસૃષ્ટિમાં અનુકરણ અને કલ્પના એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે; વાસ્તવિકતાના અનુકરણની પણ જરૂર છે અને નવીનતાની કલ્પનાની પણ જરૂર છે; વાસ્તવિક રીતે કોઈ દિવસ કોઈ શકે જ નહિં એવી સ્થિતિની કલ્પના રસને પુષ્ટ કરતી નથી, તેમ જ, નિત્ય સાધારણ રીતે જોવામાં આવે એવી ચિન્તાઓનું અનુકરણ મનનું રંજન કરતું નથી. વાસ્તવિકતાનું ધોરણ લક્ષમાં રાખી નવી અને અપૂર્વ સૃષ્ટિ ઉપજાવવી એ કલાવિધાયકનું કામ છે. દા. વિલિયમ અર્નેસ્ટ હેનલી કહે છે તેમ, ‘રસિક કલામાં કુદરત નહિં પણ કુદરતનો સાર આવે છે’; ‘વાસ્તવિક

તામા જે સ્થૂંચ અને અપ્રત્યુત અગો હોય તે કહારી નાખી જે અમર હાર્દ હોય તે પમદ કરી અને એઢું કરી પ્રકટ કર્યું નેધએ, જેને કુદરતમા મભન જ ન હોય તેમા આ હાર્દ હોઈ શકે નહિ તથા ચિત્ત ને કષ્ટુય કરે નહિ અને, જે કુદરતના બાહ્ય સ્થૂંચ આઠાર ઉપગ્રથી માન નકય કરી ઉનાગી લીપેયુ હોય તેમા પણ એ હાર્દ હોય નહિ અને અમરતાર હોય નહિ કથારિધાયકે દ્વંપનાને સષ્ટિમા કેગી ગમિક અગો એકલા કરી તે વડે નરી સષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી નેધએ મભનની નકયના જળગી અપર્વ અને અદ્ભુત દૃતિ ઉદ્ભવ કરી નેધએ

તેથી, ‘આવુ કોઈ દિવસ બન્યુ નથી,’ એ સાધો દામ્યગમનાગી કૃતિ મામે લેઈ ગદાય નહિ ‘એવુ બની ગકે તેમ હોય’ તો બમ છે. મૂર્ખોની મભા કોઈ દેકાણે મળી ન હોય તો દગ્ગત નથી પણ, પડિતો પેડે મૂર્ખોની મભા મગે એ શક્ય છે, અને, મૂર્ખો જેના વિચાર કરે અને જેથી પ્રગ્તિ કરે તેના વિચાર અને પ્રગ્તિ એ મભાના વર્ણુનમા દાખલ કરવા હોય તો મભવની શક્યતા જળનાય કે માધારણ માણુમે દમેગના વ્યવસ્થામા જે જોયે કે, ચાયે જે તેના વર્ણુનમા દામ્યગમ મેતો નથી, પણ, દમેગ ન અને એવુ તરેલવાગપણ હોય ત્યારે જ દામ્યગમ શક્ય થાય છે આ જ અર્થમા અવ નવવગમ કરે છે કે ‘અમભવના પ્રમાણુમા જ દામ્યગમની ખુબી છે.’ ‘માધારણ રીતે ન અને તે’ એટલો જ એ વાક્યમા ‘અમભવ’નો અર્થ છે માધારણ રીતે જેનામા ન આવની તે છતા જનમ્વભાવમા વસતી,—એવી વિવક્ષણુતાને મૂર્ત રૂપ આપી આગળ પડતી દગ્વાથી અને નાપ્રાગણુ લલાણુ માધેનો તેનો વિગેધ દ્વાંવનાથી મકન થઈ દામ્યમયતા પ્રકટ થાય છે.

‘માગી માગુએ એમ કહ્યું જે વામીદા વાળી મેવ,
મે ભોળાએ એમ જાણ્યું કે સાવળી બાળી મેવ.
માગી માગુએ એમ કહ્યું જે પાણી ભરી મેવ,
મે ભોળાએ એમ જાણ્યું કે ખેડા કોટી મેવ.

હાસ્યમયતામાં જ્યારે અયુક્તતા રહેલી હોય ત્યારે તે સામાન્ય અયુક્તતા નથી હોતી, પણ, અમુક જાતની અયુક્તતા હોય છે. એ અયુક્તતાથી હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ, ઉલટું હાસ્યમયતા પોતાનો વિશેષ અંશ એ અયુક્તતામાં ફેલાવે છે. અયુક્તતા એ કારણ નથી હોતું પણ પરિણામ હોય છે, અને તે એવું ખાસ જાતનું પરિણામ હોય છે કે તેના કારણનું વિશેષ સ્વરૂપ તેમાં પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

એક ઉદાહરણ કદપીએ. ખહાર ફરવા ગયાં ત્યાં આપણે કોઈ ડુંગરની ટોચ પર કાંઈ એવું જોયું કે તે આધેથી હાલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભેલા શરીર જેવું કાંઈક દેખાતું હોય, અને તેના હાથ ચક્ર ચક્ર ફરતા હોય એમ દેખાતું હોય. એ શું છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ, આપણા વિચારોમાં શોધ કરવા માંડીએ છીએ, એટલે કે, એ શું હોઈ શકે—એવું શું હોય તે નક્કી કરવા આપણી સ્મરણશક્તિ ચલાવીએ છીએ, આપણને યાદ આવે તેમાંથી આ દેખાવને બંધ બેસતું શું હોય એ વિચારીએ છીએ. થોડી વારમાં પવનચક્કીની આકૃતિ આપણા મન આગળ ઉભી થાય છે; અને, આપણે મનથી નક્કી કરીએ છીએ કે એ પવનચક્કી છે. ઘેરથી નિકળતા પહેલાં આપણે જંગી હાથવાળા રાક્ષસોની અદ્ભુત વાર્તાઓ વાંચતા હતા. તેથી ફેર પડતો નથી, કારણ કે, ઘટતી વાતો યાદ લાવી અક્કલ વાપરવી એમાં મુખ્યત્વે સાધારણ સમજ (common sense) હોય છે, તોપણ, નિરુપયોગી વાત વિસારે મુકી અક્કલ વાપરવી એમાં વળી વિશેષ રીતે સાધારણ સમજ હોય છે. મન વખતોવખત બદલાતી રિચતિને અનુકૂળ થાય અને વસ્તુઓ બદલાય તે સાથે ગતિ કરી વિચારો બદલાય એ પ્રયાસ તે સાધારણ સમજ છે.

પણ હવે, રણસંગ્રામોમાં જવા નિકળેલા ડૉન કિવશૉટ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. તેમણે વાંચેલી બધી અદ્ભુત વાર્તાઓમાં લખેલું છે કે ‘નાઈટ્સ’ (વીર પુરુષો) ને રસ્તામાં રાક્ષસો સામા મળે છે. ડૉન કિવશૉટ ધારે છે કે મને પણ સામો રાક્ષસ મળવો જોઈએ. રાક્ષસનો

વિચાર તેના મનમાં ફસી ગયેલો છે અને અદ્યાર નિશ્ચળા આવી કોઈ પદાર્થમાં ગોઠવાવાની નહિ જોઈ રહેલો છે તેથી, જે પદાર્થ મહેન પાન રાક્ષસની આકૃતિ જેવો દેખાય છે તે તેની દૃષ્ટિએ રાક્ષસ બની જાય છે. આ રીતે, ત્યાં આપણે પવનચક્ષીઓ જોઈએ છીએ ત્યાં ઈન સ્વિચોટ રાક્ષસો જુઓ છે. આ દાન્યમય છે, આ અયુક્ત પાત્ર છે પાત્ર એ શુ માત્ર અયુક્તના જ છે—અમે તે રીતે અયુક્ત કહેવાય એવી એ ઘિનિ છે ?

આ ઘિનિમાં સાધારણ મમજને ઝાંઝી જુદી રીતે કંધી વાળી હોય છે. વસ્તુઓ પ્રમાણે પોતાના વિચાર આધવાને બદલે એમાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે વસ્તુઓ આધવાનો પ્રયત્ન હોય છે આપણે જે જોઈએ છીએ તેનો વિચાર કરવાને બદલે આપણે જેનો વિચાર કરના હોઈએ છીએ તે આપણા આગળ આવેલું જોઈએ છીએ. છુદ્ધ વાપરીએ તો તો આપણી મુનિમાં જે વસ્તુઓ રહેલી છે તેને પોતા પોતાને કેદારે આપણે રહેવા દઈએ, એમ હોય ત્યારે, પ્રસંગાનુસાર ઘટતી વસ્તુ મુનિમાંથી આવી બોલાવેલી દાનર થયે અને જેનો પ્રસંગ દશે તેનો અર્થ સમજાવવાનું કાર્ય કરશે. પણ ઈન સ્વિચોટને તો એથી ઉલટું એવું છે કે તેની મુનિમાંની એક વર્ગની વસ્તુઓ બીજી બધી પર અમલ ચલાવે છે અને સ્વભાવ ઉપર પાત્ર અધિકાર ચલાવે છે તેથી, કલ્પનાને નામે થવાની વાસ્તવિકતાને કરજ પડે છે, અને, મનના તરંગ માર મુર્તિમંત આકૃતિ પુરી પાડવી એટલું જ કામ વાસ્તવિકતાને કરવાનું રહે છે. ભ્રમ એક વાર ઉત્પન્ન થયા પછી ઈન સ્વિચોટ તેનો વિચાર તર્કાનુમાર કરી પરિણામો ઉપજાવે છે. ઉંઘમાં કરવાની ટેવ હોય તેવો માણસ પોતાના સ્વપ્ન પ્રમાણે આચરણ કરે છે તેની પેટે ઈન સ્વિચોટ ભ્રમમાં પણ દરેક કામ ખરા પ્રમાણે ચોક્કસાઈથી અને રીતસર કરે છે. ભ્રમનો ઉદ્ભવ આ પ્રમાણે થાય છે. અને, વિશેષ જાતની અયુક્તતાનું નિયંત્રણ આ વિશેષ જાતની તર્કવ્યવસ્થાથી થાય છે.

આ તર્કવ્યવસ્થા ડૉન કિવિશૉટની એકલાની નથી. પણ, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યોના મનનું એવું વલણ બંધાઈ જાય છે કે સાંભળ્યા વિના અને જોયા વિના તેઓ એક ભૂલભરેલે રસ્તે ચાલ્યા જાય છે, અને પોતાને જે જોવું હોય તે જ દેખાય છે એમ તેઓ ધારે છે, તથા પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ બધી ઘટના છે એમ તેઓ માને છે. સાધારણ સમજની આવી વિપરીતતા દીવાનાપણામાં જોવામાં આવે છે, પણ, દીવાના માણસનું આવું વર્તન જોવામાં આવે છે ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે. જે કોઈ જાતનું દીવાનાપણું હસવા સરખું હોય તો તે મનની સાધારણ સ્વસ્થતાવાળું હોવું જોઈએ; ગાંડો ન હોય તેનું જ દીવાનાપણું હસવા સરખું થાય. આવું દીવાનાપણું સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આવેલો માણસ ગાંડો નથી હોતો. તેની તર્કવ્યવસ્થા આવી જ જાતની હોય છે. આ રીતે, એવો સિદ્ધાન્ત થઈ શકશે કે હસવા સરખી અયુક્તતા સ્વપ્નના પ્રકારની હોય છે.' (લાફ્ટર; ઍન એસે ઍન ધ મિનિંગ ઍફ ધ કૉમિક.)

‘અસંભવ’ માં રહેલી આ હાસ્યજનક અયુક્તતા (comic absurdity) સ્વપ્નની અયુક્તતાને સી રીતે મળતી હોય છે તે પ્રો. બર્ગસન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે; ‘ડૉન કિવિશૉટ સરખા મનુષ્યોનો દીવાનાપણા જેવો અને હસવા સરખો* બુદ્ધિવ્યાપાર ઉપર વર્ણવ્યો તેવો જ બુદ્ધિવ્યાપાર સ્વપ્નમાં થાય છે. માણસ ઉંઘમાં પડતાં તેનું મન પોતાના જ વિચારથી પ્રસન્ન થઈ બાહ્ય જગતથી વસ્તુતઃ અલગ થઈ જાય છે, અને, માત્ર પોતાની કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનાં નિમિત્ત મળે એટલા પુરતો જ બાહ્ય જગતનો આશ્રય લે છે. ગુંચવાયેલા અવાજોનો ભણકારો ઉંઘનારના કાનમાં પડે છે, તેની દષ્ટિએ રંગ દેખાય છે, અને તેની ઇન્દ્રિયોની ગ્રહણશક્તિ સમૂળગી બંધ થઈ ગયેલી નથી હોતી, પરંતુ, સ્વપ્નાવસ્થામાં તેની ઇન્દ્રિયો જે ગ્રહણ કરે છે તે શું છે તે સમજવા સાફ તે પોતાની બધી સ્મૃતિઓનો ઉપયોગ કરતો નથી, પણ, જે સ્મૃતિ પોતાને ખાસ પ્રિય હોય તેનો જ ઉપયોગ

કરે છે અને તેને આધારે વસ્તુસ્વરૂપ કલ્પે છે. આ રીતે, સ્વપ્ન અનુભવનારના મનની તે તે વખતની શ્રુતિ પ્રમાણે અને તેની કલ્પનામા તે તે વખતે ભરાયેલા ભાવ પ્રમાણે તે એક જ ઇન્દ્રિયાનુભવ પરથી જુદી જુદી વસ્તુઓનો સ્વપ્નમા સાક્ષાત્કાર કરે છે. ખારી પરના ખાકામાથી આવતો પવનનો સુસવાટો કોઈ વેળા સ્વપ્નમા જંગલના પથુની ગર્જના બને છે અને કોઈ વાર મધુર સંગીત બને છે. સ્વપ્નમા આમ જેવો ભ્રમ થાય છે તેવો જ ભ્રમ હાસ્યજનક અયુક્તતામા થાય છે હાસ્યમય અવગ્યાની અને સ્વપ્નાવસ્થાની તર્કવ્યવસ્થા એક સરખી હોય છે જે તર્ક સાલળી આપણે દસીએ છીએ છે, ખોટા છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, પણ, તે એવા હોય છે કે સ્વપ્નમા તે સાલળ્યા હોય તો આપણે તે ખરા માનીએ. એમાં ખરા તર્કની એવી ખોટી નકલ હોય છે કે નિદ્રામા પ્રવેશ કરતુ મન એવા તર્કથી છેતરાય. એમા કોઈ જાતની તર્કવ્યવસ્થા તો હોય છે જ, પણ, તે એવી હોય છે, કે તે તેમા વિચાર કરવાનો શ્રમ પડતો નથી. નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્યના વચનો (witticisms) ઘણી વાર આ જાતના હોય છે. વિચારોની એવી રમતથી આખરે શબ્દોની રમત ઉદ્ભવે છે. જુદા જુદા વિચારોનો સંબંધ માત્ર ઉપર ઉપરનો ચવાથી શબ્દોના અર્થને બદલે શબ્દોના અવાજ ઉપર લક્ષ જતા દ્વિઅર્થ શબ્દોની ચતુરાઈમા આપણે ઉતરીએ છીએ. હાસ્યરસની આવી તર્કવ્યવસ્થામા વિચારોનું અન્તસ્વરૂપ જતુ રહેવા છતાં તેનો શબ્દરૂપી બાહ્ય આકાર કાયમ રહેવાથી જે વિલક્ષણતા થાય છે તે સ્વપ્નમા પણ હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, પ્રદસનમા કેટલાક હાસ્યમય અભિનય એવા હોય કે એક પાત્રના કાનમા ખીજી પાત્ર કંઈ શબ્દો કહે છે તે પરથી સાંભળનાર પાત્ર મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે અને અર્થ સમજતો ન હોય તેવા ડોળથી તે શબ્દો ફરી બોલી જાય છે. સ્વપ્નમા પણ આવી ઘટના હોય છે. આસપાસ જાગતા લોકો બોલતા હોય તેમના વચનો ઉંઘમા પડેલા માણસને કાને પડતા તેના ચિત્તમા તે વચનો અર્થ વિનાનાં

આ તર્કવ્યવસ્થા ડૉન કિવિશૉટની એકલાની નથી. પણ, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યોના મનનું એવું વલણ બંધાઈ જાય છે કે સાંભળ્યા વિના અને જોયા વિના તેઓ એક ભૂલભરેલે રસ્તે ચાલ્યા જાય છે, અને પોતાને જે જોવું હોય તે જ દેખાય છે એમ તેઓ ધારે છે, તથા પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ બધી ઘટના છે એમ તેઓ માને છે. સાધારણ સમજની આવી વિપરીતતા દીવાનાપણામાં જોવામાં આવે છે, પણ, દીવાના માણસનું આવું વર્તન જોવામાં આવે છે ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે. જે કોઈ જાતનું દીવાનાપણું હસવા સરખું હોય તો તે મનની સાધારણ સ્વસ્થતાવાળું હોવું જોઈએ; ગાંડો ન હોય તેનું જ દીવાનાપણું હસવા સરખું થાય. આવું દીવાનાપણું સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આવેલો માણસ ગાંડો નથી હોતો. તેની તર્કવ્યવસ્થા આવી જ જાતની હોય છે. આ રીતે, એવો સિદ્ધાન્ત થઈ શકશે કે હસવા સરખી અયુક્તતા સ્વપ્નના પ્રકારની હોય છે.' (લાફ્ટર; ઍન એસે ઍન ધ મિનિંગ ઍફ ધ કૉમિક.)

‘અસંભવ’ માં રહેલી આ હાસ્યજનક અયુક્તતા (comic absurdity) સ્વપ્નની અયુક્તતાને શી રીતે મળતી હોય છે તે પ્રો. બર્ગસન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે; ‘ડૉન કિવિશૉટ સરખા મનુષ્યોનો દીવાનાપણા જેવો અને હસવા સરખો ° શુદ્ધિવ્યાપાર ઉપર વર્ણવ્યો તેવો જ શુદ્ધિવ્યાપાર સ્વપ્નમાં થાય છે. માણસ ઉંઘમાં પડતાં તેનું મન પોતાના જ વિચારથી પ્રસન્ન થઈ જાણ જગતથી વસ્તુતઃ અલગ થઈ જાય છે, અને, માત્ર પોતાની કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનાં નિમિત્ત મળે એટલા પુરતો જ જાણ જગતનો આશ્રય લે છે. ગુંચવાયેલા અવાજોનો ભણકારો ઉંઘનારના કાનમાં પડે છે, તેની દષ્ટિએ રંગ દેખાય છે, અને તેની ઇન્દ્રિયોની ગ્રહણશક્તિ સમૂળગી બંધ થઈ ગયેલી નથી હોતી, પરંતુ, સ્વપ્નાવસ્થામાં તેની ઇન્દ્રિયો જે ગ્રહણ કરે છે તે શું છે તે સમજવા સારૂ તે પોતાની બધી સ્મૃતિઓનો ઉપયોગ કરતો નથી, પણ, જે સ્મૃતિ પોતાને ખાસ પ્રિય હોય તેનો જ ઉપયોગ

કરે છે અને તેને આધારે વસ્તુસ્વરૂપ કહ્યો છે. આ રીતે, સ્વપ્ન અનુભવનારના મનની તે તે વખતની વૃત્તિ પ્રમાણે અને તેની કલ્પનામા તે તે વખતે ભરાયેલા ભાવ પ્રમાણે તે એક જ ઇન્દ્રિયાનુભવ પરથી જુદી જુદી વસ્તુઓનો સ્વપ્નમા સાક્ષાત્કાર કરે છે. બારી પરના બાકામાથી આવતો પવનનો સુસવાટો કોઇ વેળા સ્વપ્નમા જંગલના પશુની ગર્જના અને છે અને કોઇ વાર મધુર સંગીત અને છે. સ્વપ્નમા આમ જેવો ભ્રમ થાય છે તેવો જ ભ્રમ હામ્યજનક અધુક્તતામા થાય છે. દાસ્યમય અવસ્થાની અને સ્વપ્નાવસ્થાની તર્કવ્યવસ્થા એક સરખી હોય છે. જે તર્ક સાબળી આપણે હમીએ છીએ છે, ખોટા છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, પણ, તે એવા હોય છે કે સ્વપ્નમા તે સાબળ્યા હોય તો આપણે તે ખરા માનીએ એમા ખરા તર્કની એવી ખોટી નકલ હોય છે કે નિદ્રામા પ્રવેશ કરતુ મન એવા તર્કથી છેતરાય. એમા કોઇ જાતની તર્કવ્યવસ્થા તો હોય છે જ, પણ, તે એવી હોય છે, કે તે તેમા વિચાર કરવાનો શ્રમ પડતો નથી. નર્મયુક્ત વાદ્યાતુર્યનાં વચનો (witticisms) ઘણી વાર આ જાતનાં હોય છે. વિચારોની એવી રમતથી આખરે શબ્દોની રમત ઉદ્ભવે છે. જુદા જુદા વિચારોનો સબધ માત્ર ઉપર ઉપરનો ચવાથી શબ્દોના અર્થને બદલે શબ્દોના અવાજ ઉપર લક્ષ જતા દ્વિઅર્થ શબ્દોની ચતુરાઈમા આપણે ઉતરીએ છીએ. દાસ્યરસની આવી તર્કવ્યવસ્થામા વિચારોનું અન્તસ્વરૂપ જતુ રહેવા છતાં તેનો શબ્દરૂપી બાહ્ય આકાર કાયમ રહેવાથી જે વિવેક્ષણતા થાય છે તે સ્વપ્નમા પણ હોય છે ઉદાહરણાર્થ, પ્રહસનમા કેટલાક હામ્યમય અભિનય એવા હોય કે એક પાત્રના કાનમા ખાંજી પાત્ર કંઈ શબ્દો કહે છે તે પરથી સાબળનાર પાત્ર મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે અને અર્થ સમજીતો ન હોય તેવા ડાળથી તે શબ્દો ફરી બોલી જાય છે. સ્વપ્નમા પણ આવી ઘટના હોય છે. આસપાસ જાગતા લોકો બોલતા હોય તેમના વચનો ઉધમા પડેલા માણસને કાને પડતા તેના ચિત્તમા તે વચનો અર્થ વિનાના

થઈ જાય છે અને મરડાઈને એવા તરેહવાર તથા આકસ્મિક રૂપે એકઠાં થાય છે કે સ્વપ્નમાં તે અતિવિલક્ષણ અર્થ ધારણ કરે છે.’

પ્રો. બર્ગસનના આ વિવેચનનો સાર એ છે કે હાસ્યરસમાં વર્ણવેલો અસંભવ પ્રથમ દષ્ટિએ અયુક્ત (absurd) લાગે, એવી અયુક્ત સ્થિતિમાં કોઈ માણસ આવે જ નહિ—એવા અયુક્ત વિચાર કોઈ માણસ કરે જ નહિ—એવાં અયુક્ત વચનો કોઈ માણસ બોલે જ નહિ એમ પ્રથમ દષ્ટિએ લાગે, તો તે ભૂલ છે. કેટલાક માણસો પોતાના મનના તરંગને એવા વશ થઈ જાય છે કે એ તરંગથી કલ્પેલી વાતને સાચી માની લેછે અને જે તર્કવ્યવસ્થા સાધારણ મનુષ્યો સાચી વાત સંબંધે વાપરી ખરા વિચાર બાંધે છે, તે જ તર્કવ્યવસ્થા એવા મનુષ્યો પોતાના તરંગમાં આવેલી કલ્પિત વાત સંબંધે વાપરી અયુક્ત વિચાર બાંધે છે. રાક્ષસોને જંગી હાથ હોય છે એવું વાર્તામાં વાંચ્યું હોય તે છતાં જ્યાં આદેશી કોઈ એવી આકૃતિ દેખાય કે તેને જંગી હાથ છે એમ આભાસ થાય તોપણ સાધારણ મનુષ્યો એમ ન માની લે કે રાક્ષસ ઉભો છે. પરંતુ ડૉન ક્વિસોટ સરખા મનુષ્યના મનમાં રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાના તરંગ રમી રહ્યા હોય તો તે એ આકૃતિને રાક્ષસ જ માને, અને ખરેખરો શત્રુ ઉભો હોય ત્યાં સાધારણ મનુષ્ય જે પ્રમાણે બોલે ચાલે તે જ પ્રમાણે આવા તરંગી મનુષ્યો વગર શત્રુએ બોલે ચાલે. જ્યાં ચિત્તમાં એક વાર ભ્રમ સ્થાપિત થયો હોય ત્યાં તર્કવ્યવસ્થા અયુક્તતા ઉપજાવે છે અને એવી અયુક્તતા હાસ્યમય થાય છે. ‘આન્ધવ’ એટલે કાણુ તે ન જાણનાર મૂર્ખ શ્મશાને યસ્તિષ્ઠતિ સ વાન્ધવઃ (‘શ્મશાનમાં જે ઉભો રહે તે આન્ધવ’) એવું વચન સાંભળી આન્ધવ કેવો હોય તે જોવા સાથે શ્મશાનમાં જાય અથવા શ્મશાનમાં આન્ધવ ઉભો હશે એમ ધારે, એ શક્ય છે. અને, ‘શ્મશાન જવાને પ્રસંગે મદદમાં ઉભો રહે તેને આન્ધવ સમજવો’ એવો એ વાચ્યનો ખરો અર્થ ન સમજતાં ‘શ્મશાનની ભૂમિમાં જે પગ માંડી ઉભેલો હોય તે આન્ધવ કહેવાય’ એવો

ખોટો અર્થ તે સમજે. તો પછી, આન્ધવનું દર્શન કરવા સાર તે
 શ્મશાનભૂમિમાં જાય અથવા શ્મશાનભૂમિમાં આન્ધવ મળશે એમ ધારે,
 અને, શ્મશાનભૂમિમાં જતા ત્યાં ગધેડાને ઉભેલો જોઈ ‘આ આન્ધવ
 છે’ એમ એકદમ માની લે, એ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે.
 એ ન અને એવી અયુક્તતા નથી પણ દસવા સગ્મી અયુક્તતા છે.
 જંગી આકૃતિ જોઈ એ કથી વસ્તુ હોવી જોઈએ તે નક્કી કરવા
 માધારણ મનુષ્ય પોતે પ્રથમ જોયેલી ઉંચા કદની વસ્તુઓ યાદ લાવવા
 પ્રયત્ન કરે, પણ, ડૉન કિવર્શોટ મગ્મા મનુષ્યોના મનમાં રાક્ષસો
 એવા રમી રહ્યા છે કે બીજી કોઈ વસ્તુઓ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન
 કરતા તેઓ પોતાને મનગમતી રાક્ષસની કલ્પના જ યાદ લાવે છે
 અને પછી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાથી ‘આ રાક્ષસ છે’ એમ અનુમાન
 કરે છે. શ્મશાનમાં ગધેડાને ઉભેલો જોઈ સાધારણ મનુષ્યો પોતે પ્રથમ
 જોયેલી લાખા કાનવાળી, મોઢાના લાખા નાળચાવાળી, ઘોળા રગવાળી,
 લટકતી પુછડીવાળી ગધેડાની આકૃતિ યાદ કરી માધારણ તર્કવ્યવસ્થા
 વડે ‘આ ગધેડો છે’ એમ અનુમાન કરે છે પણ, અક્ષરાર્થને વળગી
 રહેનાર મૂખ એવું કોઈ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતા શ્મશાને
 યસ્તિષ્ઠાન્તિ સ વાન્ધવઃ એ વાક્ય જ યાદ કરે છે, અને, તેથી એ
 જ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે ‘આ આન્ધવ છે’ એમ અનુમાન કરે છે

આમ, આ અયુક્તતા એવી નથી કે મનુષ્યના તર્કમાં જ તે
 ઉતરે નહિ અને તર્કવ્યવસ્થા ચલાવી શકે તેવો મનુષ્ય એવું વર્તન
 કરે જ નહિ એવી અવસ્થામાં તર્કવ્યવસ્થાનું બળ તો હોય છે, પણ,
 મનની વિવેકબળતાને લીધે એ બળ આગળ ગ્બુ થનારા ઉપાદાન
 એવા બદલાઈ જાય છે કે પરિણામ અયુક્ત થાય છે. તે છતાં, મૂળમાં
 વાસ્તવિક વિવેકબળતા રહેલી હોવાથી અયુક્તતા શ્રોતાના ચિત્ત આગળ
 ‘અસંભવ’ ના દોષથી અમ્બીકાર્ય નથી બનતી, પણ, તેના ચિત્તને
 વિવેકબળતાના સંભવની પ્રતીતિ કરાવી પ્રમત્ત કરે છે અને હાસ્ય ઉપખંડે
 છે તર્કવ્યવસ્થાની પ્રવૃત્તિ ખરેખરી રીતે આ પ્રકારે થાય છે એ

હકીકતના ઉદાહરણ સારૂ પ્રો. અર્ગસન સ્વભાવસ્થાના અનુભવ શી રીતે થાય છે તે વર્ણવે છે. એ અવસ્થામાં પણ માણસ પોતાને મનગમતી કલ્પનાથી ઘેરાઈ જાય છે; ઇન્દ્રિયો જે ગ્રહણ કરે તે શું છે તે સમજવા સારૂ પૂર્વના અનુભવ પ્રસ્તુતપણે યાદ ન લાવતાં માણસ પોતાના મનમાં વિશેષ ઠસી ગયેલો અમુક અનુભવ જ યાદ લાવી અને પછી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા ચલાવી ‘આ તે અમુક વસ્તુ છે’ એવા ખોટા અનુમાનમાં ઉતરી પડે છે, પોતાને દોરડાનો સ્પર્શ થતો હોય તો સાપનો સ્પર્શ થાય છે એમ ધારે છે, પોતાની આંખમાં તેજનું એક કિરણ આવતું હોય તો આગ લાગી છે એમ ધારે છે. આ રીતે જ્યાં મનની વિલક્ષણતાને લીધે બધી કલ્પાઓનું સમતોલન ન રહેતાં એકાદ કલ્પના આગળ પડતી થઈ સર્વ અનુભવોને પોતાના રૂપના કરવા મથે છે ત્યાં મન ભ્રમને વશ થાય છે અને તેથી મન આગળ આવતી વસ્તુઓ એવી મરડાઈ જાય છે, એવી વાંકી થઈ જાય છે, કે તે પર ચાલવેલો તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પરિણામો જ ઉભાં કરે છે. તેથી તેઓ કહે છે કે હાસ્યમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of the laughable) અને સ્વપ્નમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of dreams) એક સરખી હોય છે; બન્નેમાં મનના તરેહવાર વલણ પર તર્કવ્યાપાર રચાય છે અને એ રીતે આરંભમાં વક્તા હોવાથી બધી ઘટના અયુક્ત બને છે તથા આરંભની વક્તામાં સમાયેલું હાસ્યમયતાનું બીજ એ અયુક્ત ઘટનાને હાસ્યમય બનાવે છે.

આ નિરૂપણથી એ ફલિત થાય છે કે જેમના મનમાં વિલક્ષણતા હોય છે તેમના તર્કવ્યાપાર હાસ્યમય થાય છે. એવા તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પણ થાય છે, પરંતુ, અયુક્તતાથી હાસ્ય થતું નથી, પણ, જે વિલક્ષણતાથી હાસ્ય થાય છે તે જ વિલક્ષણતા અયુક્તતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી, એવી અયુક્તતા હાસ્યથી રંગાય છે. એ વિલક્ષણતા વાસ્તવિક હોય છે, અને, સાધારણ રીતે થઈ શકે એવો તર્કવ્યાપાર તે વિલક્ષણતા ઉપર પ્રવૃત્ત કરતાં એવી અયુક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી, એમાં

અમંલવનો દોપ હોતો નથી આમ કલા સંબંધે ‘અસંભવ’ ની ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પ્રો. ખર્ગસનના આ નિરૂપણ સાથે એકાદર્થ થાય છે. મૂળની વિલક્ષણતા તે ‘સંભવ’ છે, અને તેને તર્કવ્યાપારમાં ખેંચી અયુક્તતાના અર્થાત્ અસંભવના રૂપમાં મુકવાની કલાથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થાય છે.

સ્વિક્ટની ‘ગલિવર્સ’ ટ્રાવેલ્સ’ સરખી કૃતિઓમાં જે અસંભવના અંશ હોય છે તે વાર્તાનો વિષય હોય છે, હાસ્યરસનો વિષય નથી હોતો એવા અમાનુષ્યવૃત્તાન્તની વાર્તાઓને આધારે હાસ્યરસની કૃતિઓ થાય છે. તેમ જ વીરરસ, શૃંગારરસ વગેરે રસની કૃતિઓ પણ થાય છે. સ્વિક્ટે એ ગ્રંથમાં અમાનુષ્ય પ્રાણીઓ કંઈપી તેમનામાં મનુષ્યોનાં લક્ષણ આરોપિત કર્યાં છે. અને એ આરોપણમાં મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી વિલક્ષણતાને આગળ પડતી કરી તેમાંની હાસ્યમયતા દર્શાવી છે. એ હાસ્યમયતા મનુષ્યના લક્ષણની છે અને સંભવે તેવી છે, જેવા પ્રાણીઓ હોઈ શકે નહિ તેવા પ્રાણીઓના અસ્તિત્વ પર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી, અર્થાત્, અસંભવ ઉપર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી સ્વિક્ટે એ પ્રાણીઓને મૂક્ષમ વસ્તુને મહોટી આકૃતિમાં દેખાડનાર અગર મહોટી વસ્તુને મૂક્ષમ આકૃતિમાં દેખાડનાર કાચ જેવા કંઈક છે. એ કાચથી થતી નાની મહોટી આકૃતિમાં હાસ્ય સમાયુ નથી પણ, એ કાચથી જણાઈ આવતા મૂળ વસ્તુના તગેલવાર લક્ષણોના દર્શનમાં હાસ્ય સમાયુ છે.

હાસ્યરસના કલાવિધાનમાં જેમ સંભવની શક્યતા મચવાની જોઈએ તેમ એ સંભવ તે ધણી વાર નજરે પડે એવા પ્રસંગોનો સંભવ હોવો જોઈએ, કોઈ એકાદ વખત જ જોવામાં આવે એવા પ્રસંગો એ સંભવ હોવો જોઈએ નહિ અર્થાત્, મનુષ્યસ્વભાવની જે વિલક્ષણતાના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉપજાવવાનો હોય તે વિલક્ષણતાવાળા માણસો વખતોવખત જોવામાં આવે છે એવો આપણો સાધારણ અનુભવ હોવો જોઈએ, એવું વિલક્ષણ માણસ કોઈ એક જ થઈ

ગયું અને એવા પ્રકારનાં બીજાં માણસો જોવામાં ન આવે, એમ હોય તો, એવો સંભવ હાસ્યરસ માટે પુરતો નથી. હાસ્યરસના સ્વરૂપ પર દષ્ટિ કરીશું તો વિવક્ષણતાના આ વિસ્તારની આવશ્યકતાનું કારણ જણાઈ આવશે. જે સંઘટ્ટનથી હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે તે સંઘટ્ટન બરાબર જામે એટલા માટે સામાસામી અથડાતી બંને વસ્તુઓ પહોળી હોવી જોઈએ. હાસ્યરસમાં ઘણાબરા મનુષ્યોનાં સામાન્ય લક્ષણો સાથે કેટલાક મનુષ્યોનાં વિચિત્ર લક્ષણો અથડાય છે. ત્યાં એ સામાન્ય લક્ષણો—(જેને ‘સુલક્ષણો’ કહીએ તો ચાલે તે)ની બાબત તો ઘણી વિસ્તારી હોય છે, પણ, સામી બાબતોએ વિચિત્ર લક્ષણનું એક બિન્દુ જ હોય તો સંઘટ્ટન જોઈએ તેવું થાય નહિ. સુલક્ષણો તે મનુષ્યોના મહોટા સમૂહનાં હોઈ તેનો પટ પહોળો હોય છે; વિચિત્ર લક્ષણોનો પટ એવો પહોળો તો હોઈ શકે નહિ, પણ, સંઘટ્ટનથી ધુન્નરો અને અથડાઅથડીતો સંક્ષોભ કરી શકે એટલો તો તેનો પટ પહોળો હોવો જોઈએ; એક બે બિન્દુ જેટલી પહોળાઈ વિસ્તીર્ણ પટ સામે અથડાય તેથી એ કાર્ય થઈ શકે નહિ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યોનાં સામાન્ય લક્ષણોની સામે જે વિચિત્ર લક્ષણો રજુ કરવામાં આવે તે જવલ્લે માલમ પડતા એક કે બે મનુષ્યનાં નહિ પણ કંઈક દંઠ વાર માલમ પડે એવાં મનુષ્યોનાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ, અર્થાત્ એવાં વિચિત્ર લક્ષણવાળાં મનુષ્યોના કોઈ વર્ગ હોવા જોઈએ.

આ વિવક્ષણતાનાં ઉદાહરણો તરફ દષ્ટિ કરીશું તો આ વસ્તુ સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ડૉન ક્વિસોટ, જીવરામભટ્ટ, અડવો, એ બંધનનાં હાસ્યપાત્ર મનુષ્યો આપણને અનેક વાર મળી આવે તેવાં હોય છે તેથી આપણને તેમની વિવક્ષણતાના વર્ણનમાં રસ પડે છે. એવાં પાત્ર આપણા સહુના પરિચયમાં આવ્યાં છે અને આવે તેમ છે એ ભાનથી આપણે એ પાત્રો તરફ આકર્ષાઈએ છીએ, અને, તેમની વિવક્ષણતા સામે આપણી મુલક્ષણતા ધરી એબેના સંઘર્ષનો અનુભવ કરીએ છીએ; એવા મનુષ્યો પોતાના વર્ગના નમુના રૂપ ન હોય

અને માત્ર છટીછવાઈ વ્યક્તિઓ જ હોય તો આપણને તેમની વિચિત્રતા કુતરદવખરેલી ન લાગે અને તેથી વિનોદ ન થાય. મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો જે જનતા હોય છે તેના ઉવગમભ્રં છે એ માલાત્કાર થવાથી આપણને તેની મર્ખાઈઓ દમવા સગળી લાગે છે. ઉવગમભ્રં જેવા વલુવેવા છે તેના ખરેખર થઈ ગયા હોય, પાન, એવા એ એક જ થયા હોય, અને, એવા મનુષ્યો ખીન્ન કોઈ જ નેવામા આવના ન હોય, તો આપણે એવા સ્વભાવને કુદગતનો આદગ્મિક કાટો ગાળીએ, અને, આપણને તેની મર્ખાઈ જનભગી ન વાગે તથા તે નેઈ દમવુ ન આવે અડવાને ગત વગડામા બીયોએ કુટ્યો અને તેની પામેના ડપીઆ વર્ષ લીધા ત્યાર બીયોમાથી એકે કલ્પુ, 'જુએને નાનાના ડપીઆ તો નથી' તે માલગી અડવો બોલ્યો, 'અમે નાલકા નાખાના ના ગળીએ, પતીજ ન પડ તો પેવા ગાડ પર મોતી ખેના છે તેની પામે પગખાવો' એ કીને અડવાએ કાડ પર મતાર્ક એકલા મોતીને મનારી દીયો અને બીયોને હાથ મોપી દીયો, એ મર્ખાઈ આપણને દામ્યજનક વાગે છે, ક્રમકે એ પ્રકારે પોતાનુ ડાપણુ બનાવવા જનાગ મૂર્ખાઓ આપણે વખતોવખત નેઈએ છીએ. પણ, મદમદ તરવખે પોતાના પડી ગયા દાનને દમદમા માથે દટારી તે ઉપર મહોરો મેળે મવાઓ એ વર્તનમા મર્ખાઈ કુત્રા ગાડાઈ વંચાડે હતી, અને, એવો ગાડો તો મદમદ તરવખ જ હતો, એ ગિથિતિને લીધે એ પ્રમગ કાકો હાથોતપાદ નથી વાગતો અવખત, દામ્યજનનો કોઈ કુગળ આવેખક ખીન્ન અથો ઉમેરી એ પ્રમંગને દામ્યમય બનાવી મકે, પણ, છે તેવો તો એ પ્રમંગ એવો એક વ્યક્તિનુ જ અમાધારણુ વડાણુ બનાવનારો છે કે આપણી દામ્યવૃત્તિ તે તરક આડપોતી નથી. ગરીબના કટગાપણા મંબધે પણ એ જ અનુભવ નેવામા આવે છે ખુદા માણુઓ થાળી વેળા મળી આવે દં તેથી તેમની આકૃતિ (દયાનો પ્રમગ ન હોય ત્યા) દામ્યયાત્ર થાય છે, પણ, એ છોડગ ગરીર સધાઈ મયેવા કવચિત આપણને

દેખાડવામાં આવે છે તો તેથી હાસ્ય થતું નથી પણ ત્રાસ જ થાય છે. હાસ્યની વૃત્તિ જ એ પ્રકારની છે કે તેના ઉલ્લાસ માટે વિલક્ષણતાના વિસ્તારની આવશ્યકતા છે. પ્રદર્શિત થતી વિલક્ષણતા માત્ર એક મનુષ્યની નથી પણ અમુક ચિત્તવૃત્તિવાળા મનુષ્યોની છે, અને, જે મનુષ્યનું ચિત્ર રજુ થયું છે તે એવા મનુષ્યોનો નમુનો છે, એવો અનુભવ થાય ત્યાં જ હાસ્ય ઉલ્લાસ પામે છે.

ઉપર ખીજા વિવેચન સંબંધે કહ્યું હતું કે ઉપહાસની કથા કોઈ છુટક વ્યક્તિ (individual) ના ચિત્રરૂપ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, તેનો ભાવાર્થ આ ઉપરથી સમજાશે. જ્યાં કોઈ કથા નામની જ જોડી કહાડેલી હોય છે, પણ, તેમાં કોઈ અમુક ખરેખરી વ્યક્તિનું નામ બદલી તેનું જ આચરણ વર્ણવ્યું હોય છે, અને તે વર્ણન પણ એવું હોય છે કે હાસ્યરસને કોઈ રીતે પુષ્ટ ન કરનારી તેની ખાસીઅતો વીગતવાર દર્શાવી હોય છે તથા તેની હાસ્યજનક ખાસીઅતો કોઈ વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાય એવી રીતે ચિતરેલી હોતી નથી, ત્યાં રચના કેવળ અ-કુશળ લાગે છે. હાસ્યને બદલે દ્વેષ ઉદ્વિષ્ટ જણાય છે, અને હસવા સરખા અંશ પણ કથળાવી નાખેલા જણાય છે, તેનું આ જ કારણ છે. હાસ્યરસને નમુનાની અપેક્ષા હોય છે અને વ્યક્તિઓનો તે નમુના તરીકે જ સ્વીકાર કરે છે. વિચિત્ર સ્વભાવવાળા તરેહવાર મનુષ્ય માટે ‘જો પણ એક નમુનો છે’ એમ સાધારણ વાતચિતમાં કહેવામાં આવે છે તે ઉક્તિમાં આ તત્ત્વ કેટલેક અંશે ગર્ભિત રહેલું છે.

હાસ્યરસમય કથાઓનાં પાત્રો અથવા અંશોમાં કોઈ અમુક વ્યક્તિ જેવાં હોતાં નથી, પણ, તેમની વિલક્ષણતા જુદી જુદી વ્યક્તિઓની વિલક્ષણતાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને તે છતાં એ બધી વિલક્ષણતા એક વ્યક્તિમાં એકઠી થયેલી હોય એ સંભવ શક્ય જણાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે એ પાત્રો નમુના દર્શાવવા ચિતરેલાં હોય છે, કોઈનું અવનવરિત વર્ણવવા ચિતરેલાં હોતાં નથી. છુટક વ્યક્તિના

હવનમાં બધા પ્રસંગો દામ્યમય નથી હોતા, દામ્યમય નહિ એવા ઘણા પ્રસંગો પણ તેમાં હોય છે. તેથી, દામ્યમય કયા તે હવનચરિતથી જુદી જ જાતની રચના હોય છે. મનુષ્યોના હવનમાં જુદે જુદે પ્રસંગે બનતા દામ્યમય પ્રસંગો એક બીજા સાથે મંધાય તેવી રીતે એકઠા કરી મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી વિવિધતાના દર્શાવની એ દામ્યમય કથાનો ઉદ્દેશ છે, અને, તે માટે દામ્યમય નમુના જ ઉપયોગી થાય છે, વચમાં વચમાં દામ્યમયના આવે એવા હવનચરિત ઉપયોગી થતા નથી.

દામ્યરસના પાત્રો આ રીતે નમુના હોવા જોઈએ એમ કહેતા એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ નમુના તે નમુનેદાર માણસ હોવા જોઈએ, એટલે, નમુના તરીકે ગણી શકાય તેવા માણસો દામ્યરસના પાત્ર હોવા જોઈએ. ખરેખરા અને હવના માણસો જ દામ્યપાત્ર થઈ શકે છે. માણસોના સ્વભાવની ઘટનામાં અમુક કારણોથી જે વિવિધતા અંશ દેખા દે છે તેનો દામ્યમય સાક્ષાત્કાર માણસોની મૂર્તિના દર્શન વિના થતો નથી મનુષ્યસ્વભાવના અમૂર્ત વર્ણનમાં એવું અપૂર્ય તત્ત્વચિત્રન ગ્રંથે હોય છે, કે તે મનુષ્યને કે નાતકાલિન આશ્રયને પ્રતિદ્વંશ થઈ પડે છે આખ, નાક, ને દામ્ય પગવાજો મર્તિમંત મનુષ્ય ચિત્રરસો હોય ત્યાં જ નેતી વિવિધતા દામ્યનો પ્રમુખ આગ્રી શકે છે હવગમભદ્રને ઠેકાણે ‘મિથ્યાભિમાન,’ અડવાને ઠેકાણે ‘એવદૂરી,’ અને ડાન કિવનોટને ઠેકાણે ‘મગજનો પવન,’ એવા અમૂર્ત પાત્ર કલ્પી કથા રચી હોય તો તે કદી દામ્યમય થાય નહિ અમૂર્ત ભાવના મુખમાં ગમે તેવી મનુષ્યવાણી મુદ્રી હોય કે તેને ગમે તેવા મનુષ્યકૃત્ય કરતો દર્શાવ્યો હોય પણ તેથી કદી ભાવવાજો મનુષ્ય એવે છે કે કૃત્ય કરે છે એવો ગમિક સાક્ષાત્કાર થાય નહિ ગમિક વિષયોમાં અમૂર્ત પાત્ર માટે ધ્યાન જ નથી હોતું એ વિષયોમાં મર્તિમંત પાત્રનું એટલું મહત્ત્વ હોય છે કે ‘હવરામભદ્ર’ને ઠેકાણે ‘મિથ્યાભિમાન શંકર’ નામ કલ્પ્યું હોય તો તેવી પણ વાસ્તવિકતામાં જીનતા રસની ક્ષતિ થાય છે. આ માટે, પ્રથમ સૂચ્યું છે તેમ દુર્ગ

વર્ણનથી દુર્ગુણનો ઉપહાસ થઈ શકતો નથી. દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવા સાર કોઈ દુર્ગુણી મનુષ્યની કથા કલ્પવી પડે છે. અલબત્ત, એ દુર્ગુણી મનુષ્ય તે કોઈ અમુક દુર્ગુણી મનુષ્ય નહિ, પણ, હાસ્યપાત્ર લક્ષણવાળા દુર્ગુણી મનુષ્યોના નમુનારૂપ મનુષ્ય હોવો જોઈએ.

હાસ્યરસનાં પાત્ર શા માટે નમુનારૂપ હોય છે તેનાં પ્રો. ખર્ગસિન કંઈ જુદા પ્રકારનાં કારણ બતાવે છે. તેઓ કહે છે: જ્યાં કોઈ માણસનું લક્ષણ એવી રીતે બંધાય કે તે ફરે નહિ. અને બંધાયું હોય તેવું ને તેવું જ રહે ત્યાં તેમાં હાસ્યમયતાનો અંશ દાખલ થાય છે. આ રીતે કોઈ કથાના કે નાટકમાંના પ્રખ્યાત નાયકનું નામ કોઈ આપણા ઓળખીતાને આપણે આપીએ તો તે પણ હાસ્યમય લાગે છે, કેમકે, એ નાયકનું લક્ષણ હાસ્યમય ન હોવા છતાં તૈયાર કરી મુકેલા બંધારણ તરીકે તેના સ્વરૂપનો ઉપયોગ નકલીપણાથી કરવામાં આવે છે. આથી, કોઈ પણ નમુનાને મળતા હોવામાં નકલનો અંશ આવવાથી તેમાં હાસ્યમયતા જાણાય છે, અને તે જ રીતે, દરેક હાસ્યપાત્ર માણસ તે નમુનો જ હોય છે. આમ હોવાથી, ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસની કથાઓ અને નાટકોનો ઉદ્દેશ સ્થિર બંધાઈ ગયેલાં લક્ષણોનું અર્થાત્ સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો હોય છે. બીજા કોઈ રસની રચનામાં એવા સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી. આનું કારણ એ છે કે રસિક કલાનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે આપણી બહારની વસ્તુઓનું અને આપણા અંતરાત્માની પ્રવૃત્તિઓનું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવવું. હમેશના જીવનવ્યવહારમાં તો આપણે ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરીએ છીએ: એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઓળખવામાં અને વાપરવામાં કામ આવે એવા એમના એક એ બાજુ અંશ લઈ એટલે-થી જ આપણે અટકીએ છીએ, અને, એવા એક એ અંશ લઈ એવી ઘણી વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સામાન્ય વર્ગમાં મુકી સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. આવા ઉપયોગપ્રધાન વ્યવહારમાં આપણે

એ વસ્તુઓ અને પ્રગતિઓના અન્તઃસ્વરૂપ જોતા નથી, એ દેહે વસ્તુઓ અને એ દેહે પ્રગતિ કેવી વિગેષતાવાળી છે, દેહેનું કેવું પૃથક લક્ષણ (individuality) છે તે આપણે વિચારતા નથી. ગમિક કયા આ અન્તઃસ્વરૂપ, આ વિગેષતા, આ પૃથક લક્ષણ સુધી પહોંચી તેને પ્રકટ કરે છે આ રીતે, ગાન્યયોભ કે કર્મભીષ્તા મગખા મામાન્ય ભાવ વર્તુલનાને અન્વે નાટની ગમિક કયા મેદમ્મેથ કે હેમ જેટ મગખા પોતાની વિગેષતાથી અને પૃથક લક્ષણથી એ ભાવ ધારણ કરનાર મર્નિમંત પાત્રો ચિત્રે છે અને, એ દેહે પાત્રનું અન્તઃસ્વરૂપ એવી રીતે પ્રર્ગિત કરે છે કે ગાન્યયોભ અને કર્મભીષ્તા મગખા મામાન્યભાવનું અગ્નિત્વ જાણવા ઉપગત ઉંડા ઉતરી તે તે પાત્રમા ગી ગી વિગેષતા માથે એ ભાવ સંજ્ઞાયેલા છે અને તે તે પાત્રનું એકદે કેવું પૃથક લક્ષણ મધાયેલું છે તે આપણને મમન્ય છે. કવિ એક ધન્ય લાણે પોતાની રૂપનામા આવી ગયેલો કોઈ વિગેષ પૃથક ભાવ પ્રકટ કરે છે, ચિત્રકાર એક ધન્ય લાણે પોતાની રૂપનામા આવી ગયેલું કોઈક વિગેષ પૃથક રૂપ પ્રકટ કરે છે, સંગીતવિધાયક એક ધન્ય લાણે પોતાની રૂપનામા આવી ગયેલો કોઈ વિગેષ પૃથક ભાવ પ્રકટ કરે છે લાઘ્યમની કયા આથી જુદા પ્રકારની હોય છે. તે પૃથક વિગેષ લક્ષણ દર્શાવતી નથી, પણ, મામાન્ય લક્ષણ દર્શાવે છે. અન્તઃસ્વરૂપમા ઉંડી ઉતરતી નથી પણ આલ્પ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. કોઈ માગુમ પોતાના લક્ષણને લાઘ્યમય રૂપનું નથી, અને તેથી, લાઘ્યમયતાનું નિર્ગીક્ષણ મામાન્યભાવ (generality) વાળું થાય છે. ખીનના સ્વભાવની પરીલા કરતા ઉપર ઉપરના અંગો જ પ્રદાન કરે છે, અને તેથી મનુષ્યો એકબીજાને મળતા જાણાય એટલે સુધી જ તેમના વતણ તે નિર્ગીક્ષણને પ્રાપ્ત થાય છે એ નિર્ગીક્ષણ એથી વધારે ઉંડું ઉતરતું નથી, અને, ઉંડું ઉતરવા નયતો મનુષ્યોના પૃથક અગ્નિત્વ સુધી જઈ પડેલો, તથા અદાગતા પરિણામ અને અન્તરના કાગળનો મંથેષ લાઘ્ય લાગતા લાઘ્યમતા જુમ જુમ જાય

આ રીતે, વિલક્ષણ સ્વભાવનાં અનેક માણસોનો સરેરાશ અંશ હાસ્યનું ઉપાદાન બને છે. વળી, દૂષણ સુધારવું એ હાસ્યનો હેતુ હોય છે તેથી જેમ બને તેમ વધારે માણસોને લાગુ પડે એવી હાસ્યની વૃત્તિ હોય છે. આ કારણથી હાસ્યમય દર્શન વ્યક્તિમાંથી નહિ પણ જાતિમાં ઉદ્ભૂત થાય છે. એક જ વ્યક્તિમાં સ્થપાઈ ગયેલાં હોય એવાં લક્ષણો નહિ પણ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રકટ થઈ શકે એવાં લક્ષણો હાસ્યમય દષ્ટિ પસંદ કરે છે. હાસ્યરસનું આવું દર્શન નાટકની રંગભૂમિ પર પ્રકટ કરતાં બીજા રસની પેઠે તેનું પ્રધાન પ્રયોજન આનંદ આપવાનું હોય છે પણ બીજા રસથી હાસ્યરસ એ બાબતમાં ભિન્ન હોય છે કે હાસ્યરસમાં સામાન્યભાવ હોય છે અને દૂષણો સુધારવાનું તથા ઓધ દેવાનું પ્રયોજન પણ આગળ પડતું હોય છે. તેથી, હાસ્યમય રચનાનું સ્થાન કલા અને જીવનવ્યવહારની મધ્યમાં આવેલું છે. એ રચનામાં શુદ્ધ કલા પેઠે વ્યવહાર અને ઉપયોગિતાના દષ્ટિબિન્દુનો કેવળ અભાવ હોતો નથી. (લાક્ટર; ઍન એસે ઍન. ધ મીનિંગ ઍફ ધ કૉમિક.)

બીજા રસના પ્રમાણમાં હાસ્યરસમાં ભાવનાની ન્યૂનતા હોય છે, અને તેથી કલાના પ્રદેશમાં પણ હાસ્યરસનું સ્થાન બહુ ઊંચી પંક્તિનું હોતું નથી, એ પ્રો. બર્ગસનનું કહેવું ખરું છે. અને, જ્યાં ભાવના ઓછી હોય ત્યાં વિરલતા ઓછી હોય અને સાધારણતા વધારે હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, હાસ્ય સિવાયના રસમાં પાત્રોના લક્ષણમાં કાંઈજ સામાન્ય ભાવ ન હોય એમ બનતું નથી, અને, પ્રો. બર્ગસનનું એમ કહેવું પણ જણાતું નથી. હરકોઈ રસની સૃષ્ટિમાં કલ્પેલાં પાત્રો એવાં લક્ષણનું દર્શન કરાવે છે કે જે મનુષ્યોમાં ઓછા વધતા વિસ્તારથી વ્યાપેલાં જેવામાં આવે છે. અમુક નાટક કે કથામાંનાં પાત્રો એક બીજાથી જુદાં પડે એવાં લક્ષણનાં હોવાં. જોઈએ એ ખરું છે, પરંતુ, દરેક પાત્રમાં દુનિયાના માણસો સાથે મળતો આવતો એટલે સામાન્ય અંશ હોવો જોઈએ કે જેથી એવાં પાત્રો હોય છે એવા સંભવની

પ્રતીતિ થાય, અને, એવા પાત્રોના ચિત્ર મનોહર અને બોધ-
દાયક થાય, પરંતુ, ખીન્ન રસ અને દામ્યરસમા એટલો ફેર હોય છે
કે દામ્યરસ પાત્રોનો સામાન્ય ભાવ બધા જ વિન્નારવાળો હોય છે
અને એ પાત્રોમા એ સામાન્ય ભાવનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે, અને,
ખીન્ન રસમા સામાન્ય અને સાથે એવી વિગેષતા સંકળાયેલી હોય
કે, કે દરેક પાત્રનું એકદમ જલ્પાતુ સ્વરૂપ કઈ તેનું પોતાનું જ છે
એમ જણાય છે, અને, વિગેષ સ્વરૂપના બધા રસમા સમાયેલો સામાન્ય
ભાવ એ વિગેષ સ્વરૂપને કેવું પુષ્ટ કરે છે તે દેખાડનારી રચના પ્રધાન-
પાત્ર પાત્રે છે. ઉચ્ચગમબદ્ધના ચરિત્રમા મિથ્યાલિમાની મનુષ્યો સાથે
મળતો આવતો ઉચ્ચગમબદ્ધનો સ્વભાવ આકર્ષક થાય છે, પણ, મેક-
બેથ કે દેમિયેટના ચરિત્રમા ગન્યવોળી કે કર્મબીજ મનુષ્યો સાથે મળતો
આ રતો તે પાત્રનો સ્વભાવ તેના એકદમ સ્વરૂપને કેવું વિગેષ જાતનું
જનાય છે અને તે તે પાત્ર અનેક બળોના મંજેગમા આવી ફેરી
પૂરક વ્યક્તિનું રૂપ ધારી કરે છે એ આકર્ષણનો વિષય થાય છે.
દામ્યરસમા ભાવના બહુ ઓછી હોવાનું આ પરિણામ છે. ખીન્ન રસમા
અપ્રકૃષ્ટ પાત્રના ચિત્રથી ભાવના પુષ્ટ થાય છે, લોભના દર્શનથી
ઉગરના જંગમ થાય છે. કાયરપણના દર્શનથી વીરત્વ જાગૃત થાય છે.
પરંતુ, દામ્યરસમા તેનો અવકાશ નથી, મૂર્ખતાના દર્શનથી માધારણ
મમજ (Common sense) નું ભાન થાય છે એ ખરું છે, પણ
માધારણ મમજ ને (ધારી ઉપયોગી વસ્તુ હોવા છતાં) ભાવના નથી.

ખીન્ન રસના નાટક કે કથામા એનાએ સ્વભાવવાળા અનેક પાત્રો
હોવા નથી, પણ, દામ્યરસના નાટક કે કથામા દામ્યપાત્ર સ્વભાવ-
વાળા અનેક પાત્રો હોય છે, તે દામ્યરસમા આવના આ સામાન્ય ભાવને
લીધે જ છે, એમ પ્રો અર્થમન કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે દામ્યરસનો
આકર્ષક દામ્યરસવાળાના નાગરકે કુખ્ય પાત્રના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણ કલ્પના
કરી શકે છે તે પાત્રી એ જ ઉપાદાન વડે તે ઉપપાદો કહે છે, તેમને
મદની આમપામ કરના ઉપાદાન ત્રેયા જનાય છે, અને, એ રીતે દામ્ય-

મંથતા એ કેવો સામાન્ય ગુણ છે તે દર્શાવે છે; એક જ જાતની વિલક્ષણતાવાળા મનુષ્યો કોઈ અજ્ઞાત આકર્ષણને બળે ખેંચાઈને એક બીજાના સંગમાં આવે છે એ માનસવિકારશાસ્ત્રના નિયમની ઝાંખી કદાચ હાસ્યરસના આલેખકોને થતી હશે. પ્રો. બર્ગસને કહેલા આ કારણ ઉપરાંત એ કારણ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે પદ્મી, પ્રતિષ્ઠા, પાંડિત્ય, ધન, વગેરે સાધનમાં ઓછે વધતે દરજ્જે આવેલા મનુષ્યો એકસરખી રીતે મૂર્ખતાનું લક્ષણ ધારણ કરનારા હોય છે એ હકીકત તેમના એ દરજ્જાના વિરોધવડે બહુ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી શકાય છે, એથી, હાસ્યરસના આલેખકો એવી રીતે જુદાજુદા દરજ્જાનાં પણ સમાન મૂર્ખતાવાળાં પાત્રો એકઠાં કરે છે. પોપકૃત ‘ડન્સઆડ’ અને ડિકન્સકૃત ‘પિકવિક ક્લબ’ સરખી કૃતિઓમાં આવું મૂર્ખસંમેલન નજરે પડે છે.

આ રીતે મૂર્ખતાવાળાં એક કરતાં વધારે પાત્રો સાથે સાથે ચિતરવાની કલાનો એક પ્રકાર એવો છે કે ઘણાં હાસ્યાસ્પદ પાત્રો પ્રકટ કરવાને બદલે એવાં એ જ પાત્રો લઘુ નાયક અને ઉપનાયકનું યુગ્મ કલ્પવામાં આવે છે, અને તેમના વચ્ચે સ્વામીસેવકભાવ કે ગુરુશિષ્યભાવ કે આશ્રયાશ્રિતભાવ ગોઠવવામાં આવે છે. બન્ને સરખી રીતે મૂર્ખ હોવા છતાં નાયક જે રીતે ઉપનાયક ઉપર કૃપા કરવાનો તથા તેને બોધ દેવાનો ડોળ કરે છે, અને, ઉપનાયક જે રીતે નાયકને માન આપવાનો તથા તેનો બોધ ગ્રહણ કરવાનો ડોળ કરે છે તે રીતમાં પણ હાસ્યનું મર્મ સમાયેલું હોય છે. સર્વેન્ટિસે ડૉન ક્વિઝોટ અને સેન્કો પાન્ઝાનું આવું યુગ્મ રચ્યું છે, અને તે જ ધોરણે સેમ્યુઅલ બટલરે સર લ્યુડિઆસ અને રાલ્ફનું યુગ્મ કલ્પ્યું છે. આવા યુગ્મમાં નાયક અને ઉપનાયક વચ્ચે દરજ્જાનો ફેર જેમ વધારે તીવ્ર કલ્પવામાં આવ્યો હોય છે તેમ તે વધારે દંભમય અને ખોટો હોય છે, અને, એ દંભ હાસ્યને પુષ્ટ કરે છે.

નાયક અને ઉપનાયક બન્નેને હાસ્યાસ્પદ પાત્ર કલ્પી તેમનાં ચિત્ર સાથે સાથે આપવાની આ પદ્ધતિને હેઝલિટ keeping in

character (“ હાસ્યમય વિલક્ષણતાનો મંવાદ ’) કહે છે એ પદ્ધતિથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થવાનું કારણ તે આ પ્રમાણે દર્શાવે છે ‘ આવા યુગ્મના ચિત્રથી પાત્રોના અલ્પાવનુ, આલેખન થયાનું એવું ઉડું-ભાન થાય છે કે હાસ્યની લાગણી પ્રકર્ષ પામે છે અને પાત્રની હાસ્યમય વિલક્ષણતાના મંવાદથી એકધારી અયુક્તતા (consistency in absurdity) નું દર્શન થાય છે, વિચિત્ર તથા તરેહવાર વસ્તુઓ તરફ અને પાત્રની એવી દૃઢ ભક્તિ માલમ પડે છે કે તે માટે તેમને શાખ્યાગી આપવી જોઈએ એમ લાગે છે તેમના વર્તનની એક મરખી નિયમિતતાથી વિગેધ પરિપૂર્ણ થાય છે, યથાર્થ માર્ગ મુકી જુદી જુદી દિશામાં તેમને અનેક પ્રસંગે આડે જતા જોઈ આપણી પ્રતીતિ થાય છે કે યથાયોગ્યની મર્યાદાની ખામીનું અથવા મૂર્ખતાનું વલણ તેમનામાં અસહ્યથી સજડ અધાયેલું છે. ’ (લેક્ચર્મ ઓન ધ ઇંગ્લીશ કૉમિક રાઈટર્સ.) ‘ વિલક્ષણતાનો સવાદ ’ અથવા ‘ એકધારી અયુક્તતા ’ તે ઉપર જોને વિલક્ષણતાનો વિસ્તાર કહ્યો છે અને જોને પ્રો ખર્ગસન વિલક્ષણતાનો ‘ સામાન્ય ભાવ ’ કહે છે તે છે હેઝલિટના કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે એક કરતા વધારે પાત્રોમાં વિલક્ષણતાનું દર્શન થવાથી હાસ્યમયતા વિવૃદ્ધ થાય છે

એનોએ વિચિત્ર ગુણ અનેક પાત્રોમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ હાસ્યરસની કલાનો એક ખીજો નિયમ પણ પ્રકટ કરે છે. આખી વાર્તામાં એકલા નાયકનું જ હાસ્યમય વૃત્તાન્ત વણવેલું હોય તો એનાએ ચિત્રથી કંટાળો ઉપજે, એટલું જ નહિ પણ, હાસ્યમયતાનો સખત ભાર અરુચિકર થઈ પડે ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યરસ વ્યક્તિની પૃથક્કતામાં ઉંડો ઉતરતો નથી, અને, વ્યક્તિની વિશેષતા કેવા કેવા અંશવાળી હોઈ સંકુલ અનેલી છે એ હાસ્યરસમાં દર્શાવવાનું હોતું નથી. તેથી, જ્યાં આખી વાર્તા હાસ્યમય જ હોય ત્યાં હાસ્યમયતાની એકે એક વિગતનો મત્તય એક પાત્રમાં જ કરવાથી ચિત્ર સંકુલ થઈ જાય છે અને હાસ્યમયતા બોભરપ થઈ પડે છે,

મૂર્ખતા એ એક વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાવાને બદલે એક પાત્રના લક્ષણ તરીકે જણાઇ વિરોધના ભાસમાં ક્ષતિ થાય છે. ‘ રંગના તો દુચકા હોય, કુડાં ન હોય ’ એ સામાન્ય ઉક્તિમાં પણ એ જ આશય રહેલો છે. હાસ્યરસ કદી ઘેરે ચિતરાવો ન જોઇએ, તેનો રંગ હમેશ આછો અને ખુલ્લો હોવો જોઇએ. હાસ્યના રંગનો જેટલો જથ્થો હોય તેટલો બધો એક પાત્રની વિલક્ષણતામાં ભરી દેવાથી અતિશયોકિત થઈ જાય છે. એ જથ્થો એક કરતાં વધારે પાત્રોની વિલક્ષણતા ચિતરવામાં વાપર્યાથી ઘેરાશ ઓછી થાય છે, અને, એનાએ રંગવાળા મૂર્ખમંડળનો દેખાવ પણ હાસ્યમય થાય છે; એકસરખી મૂર્ખતાવાળા ઘણા છે એ જાણી વિશેષ હાસ્ય થાય છે.

પાત્રમાં હાસ્યમયતા ઠાંસી ઠાંસીને ભરવી ન જોઈએ, પણ, હલકે હાથે અને ઘટ્ટ ન થઈ જાય તેમ ભરવી જોઈએ, એ કલાવિધાન સાથે હાસ્યમય વાર્તામાં પાત્રોને ઠેર ઠેર ફરતાં અને મુસાફરી કરતાં વર્ણવેલાં હોય છે. હાસ્યાસ્પદ પાત્ર જુદી જુદી જાતના સંબંધમાં આવે ત્યારે જ સંબંધનના જુદા જુદા પ્રસંગ આવી શકે છે. તેવાં પાત્ર એક જ ઠેકાણે કે એક જ જાતના સંબંધમાં આખી વાર્તા દરમ્યાન રહેલાં હોય તો થોડા વિસ્તારમાં ઘણી હાસ્યમયતા ભરી દેવી પડે, અને, હાસ્યમય કથા તે અકુશલતાથી લખેલા જીવનચરિત જેવી થઈ પડે. ડૉન કિવસોટ સર હુડિઆસ, જિલ ખલાસ, પિકવિક, વગેરે હાસ્યાસ્પદ નાયકોના વૃત્તાન્તમાં તેમનો પ્રવાસ વર્ણવ્યો છે અને તેમની વિલક્ષણતાથી જુદાજુદા પ્રસંગોમાં જુદી જુદી રીતે હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી પ્રકટ કરી છે તે આ જ નિયમ દર્શાવે છે. એવા પ્રવાસને લીધે હાસ્યનો કોઈ અમુક પ્રસંગ બહુ લંબાતો નથી અને હાસ્યોત્પત્તિનાં જુદાં જુદાં કારણ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. આ રીતે હાસ્યમયતા ગાઢ થતી અટકે છે અને ખસરાય છે. નાયકની સાથે જ ફરતા ઉપનાયકો તેમના પ્રવાસમાં સાથી હોય છે તેમ હાસ્યમયતામાં પણ સાથી થાય છે, અને, નાયકને માથે આવતો હાસ્યપાત્રતાનો ભાર ઉપાડવામાં સામીલ થાય છે, દરેક પાત્રના માથાનો ભાર હલકો કરે છે.

ખીજ રમોર્મા જેમ ઉદાત્તતા હોવી આવશ્યક છે તેમ તે હામ્ય-
રસમા પણ આવશ્યક છે. આ ઉદાત્તતા માટે શુદ્ધતા આવશ્યક છે.
રસ અને કલા બન્નેને મનની સ્વચ્છતાની અપેક્ષા છે અશ્લીલતા
અને ખીભત્મતાથી જેમ શૃંગારરસ ક્લેશિત થાય છે તેમ હામ્યરસ
પણ ક્લેશિત થાય છે. અશ્લીલતા અને ખીભત્મતાને આભાવિક યથા-
ર્થતા સામે મુક્યાથી વિગેધના પ્રમગ થઈ શકે છે તે ખરૂં છે, પણ,
એવે પ્રસંગે મંદકૃતની સાથે જ મલિનતાનું ભાન થાય છે અને રસની
દાનિ થાય છે. આદર્શ ઉત્ક્રમના હામ્યગમમાની શુદ્ધતા વર્ણવતા કેડ-
રિક હેગ્મિન કહે છે ‘એની કથાઓમા વાસ્તવિક જીવનવ્યવહાર
ખરેખર વર્ણવેલા છે. લન્ડન શહેરમા વસતા છેક હસ્ટી ગિથિનના
માણુઓ તેણે બહુ ખારીક નિરીક્ષણ કરીને ચિત્તયા છે સર્વથા પતિત
થઈ જનસમાજથી દૂર થઈ ગયેલા કંગાલો, કેવળ અત્યાચારમા પડેલા
સ્ત્રીપુરુષો, એવા કચરા સરખાં પાત્રો તેણે વર્ણવ્યા છે; દુર્વિકાર,
વિપયલાલસા, પ્રયોભન, લપટતા, ઈત્યાદિ પ્રસંગોના ત્રાસદાયક વર્ણન
તેણે કર્યા છે, પરંતુ તેના ચાળીસથી વધારે ગ્રન્થોમા એક એવું પાત્ર
નહિં જડે કે જે વાચવાની મા પોતાની સમજણી પુત્રીને ના કહેશે.’
(ગ્રીડીઝ ધન અર્લિં વિક્ટોરિઅન લિટરેચર.) ખીજ રસ પેડે હામ્ય
રસમા મલિન પાત્રોનો અવકાશ છે, પણ, તે ચિત્ર મલિન હોવાં ન
જોઈએ, મલિન પાત્રોની મલિનતા કેવી હામ્યમય હોય છે તે હામ્ય-
રસની ઉદાત્તતા જળવાય એવી વિશુદ્ધ રીતે દર્શાવવું જોઈએ. મલિન
પાત્રોની હામ્યાપ્પદતા દર્શાવવા સારૂ મલિન ભાષાની જરૂર હોતી નથી.

‘નાયક—આવાજી, દરવાજા ખોલો. ઓરન લોક દરમન કરનેકુ આઈ.

ખાવો—કિતને ખરમકી હો ?

નાયક—વરસ સાહેકની ડોગી છે.

ખાવો—જાઓ, પીછે આવ, અખી ભાગ પીતે હે.

નાયક—દરવાજા ખોલો, આવાજી, દુસરી આઈ.

ખાવો—કિતને ખરસકી હે ?

નાયક—ચાળીસની છે.

બાવો—બોલો પીછે આવ, અખી ગાંજ પુકંતે હે.

નાયક—બારણાં ઉઘાડો. બાવાજી, ત્રીજી બાઈ આવી.

બાવો—કિતને બરસકી હે ?

નાયક—સોળ વરસની.

બાવો (કુદીને)—આને દો, આને દો, (બારણાં ઉઘાડીને)
મૈયા આવ, મૈયા આવ, લાલજીકા દરસન કરો. ભેટ ધરો, હમકું પગે
લગો. લે એ કંઠી ગલે ડાલો. આવ, આવ, મેં મારે હાથસે તેરે
ગલેમેં કંઠી બાંધુ. તેરા નામ કીયા માર્ધ ?

રામકી—બજ્યું મારું નામ મહારાજ. હું તો દુખણી છું. મારો
ધણી સિત્તેર વરસનો ડોસો છે. તેને જીવાન કરો. તેના દાંત પડી
ગયા છે તે પાછા ઉગાડો.

બાવો—ઠાકોરજી મળ કરેગા. તુમ સોલ બરસકી ભરજીવાન
ઓરત, તેરા ધણી એસા કીયું ?

રામકી—મારાં મુવાં માબાપે મોકાણ વાળી, કુળ જોયું, પૈસો
જોયો ને મને ગરદન મારી. મને ઢળ્યા ડોસાને પરણાવી.

બાવો—પૈસા ખૂબ મિલા હોયગા; સો લાવને અપને દો
બા પીકર મોજ મારેંગે. ડોસા જીતા હે કે મર ગયા ?

બાવાનો વેશઃ ભવાઈ સંગ્રહ.

અહીં એક પણ અપશબ્દ વાપર્યાવિના બાવાઓની લંપટતામાં
રહેલી હાસ્યમયતા દર્શાવવામાં આવી છે. બાવાઓનાં મુખમાંથી નિક-
ળતા અશ્લીલ શબ્દોનો આ સ્થળે ઉપયોગ થયો હોત તો ચિત્ર
દૂષિત થાત અને અધમતાના અંશ દાખલ થવાથી હાસ્યના મર્મનું
દર્શન કરવામાં અવરોધ થાત. જ્યાં ચિત્તને અધમતા સ્વીકારવી પડે
છે ત્યાં ચિત્તની જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે; અને,

દાસ્યનુ મર્મ પ્રદણ કરવામા પણ અધમતા એ રીતે ચિત્તની શક્તિને દ્વીપ કરનારી થઈ પડે છે

દામ્યરસના કલાવિધાનમા આ રીતે શુદ્ધતા સચવાવી જોઈએ. પરંતુ, એ શુદ્ધતા ખાતર બોધવચનો દાખલ કરવાની જરૂર હોતી નથી. પ્રત્યક્ષ બોધના વચનો દામ્યરસને મોજો કરી નાખે છે, હવે, બોધ આગળ પડતા દામ્યમયતા ગોણ થઈ જાય છે. આ મળંધમા ટેઈન કહે છે, ‘બોધ દેવાનો હેતુ જાણીનેઈ આગળ કરવામા આવે છે ત્યા નવલકથા અને નવલકથાકાર બંને બગડે છે. x x x પાછા નિશાળે જવાનું આપણને પમંદ પડતું નથી, એવી ચોપડી આપણે ગદ્ય કરીએ છીએ અને ચોપડી દોષ તેમ તેનો ઉપયોગ કરવાની આપણા નાના બાલકને શિખામણ દઈએ છીએ x x x નવલકથામા આપણને ધમ-કરવામા આવે તે આપણને પમંદ પડતું નથી આવી રીતે નવલ-કથાકાર પતોડપણુ ધાગણુ કરી આપણા ઉપર ચઢાઈ કરે તેથી આપણે અપ્રમત્ત થઈએ છીએ’ (દિપ્તગી ઑક ઇન્ડિયન લિટરેચર) થેકરિ-ફ્રાન્ક ‘લેવિ એન્ડ્રુસ’ ની નવલકથા દામ્યમય છતાં તેનું સ્વરૂપ બે વખતવાનું નથી એ દર્શાવતા ટેઈન કહે છે ‘(એ પુસ્તક વાચતા) આગળે ખરેખરી દુનિયામા પ્રવેશ કરીએ છીએ. કલ્પનાએ કરેલા આત્મભયની આપણે ખુશીથી દેગદાઈ છીએ, જાન જાતના ચિત્ર બોલના હેતુ બનાવ્યા વિના ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય છે તે જોઈ આપ-ણને આનંદ થાય છે. આપણને શિક્ષાવચનો કાઢી કોઈ હેતુ કરતું નથી’

દામ્યરસની કૃતિનો એક પ્રકાર એવો છે કે તેમા ઉપદાસ માથે અંતરનો અશ દોષ છે, મર્ખાના, દુર્ગુણ, દુગચાર વગેરે દોષને દાસ્ય-મય રૂપે ચિત્રી તે ઉપર તેમા પ્રદાન કરેલો દોષ છે. એવી કૃતિમાં અમુક નમુનાના માનવો, અમુક રીતરીવાજો અથવા અમુક કૃત્યો એવી વર્ગીકૃતિથી વર્ણવેલા દોષ છે કે તે દમવા સગ્યા છે એવું જાન થાય છે, તે ઉપરાંત તે અનિષ્ટ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવી

રચનાને ઇંગ્રેજીમાં satire કહે છે, અને આપણી ભાષામાં તેને ‘કટાક્ષ-કથન’ કહીએ તો ચાલે. એ રચનાનું કલાવિધાન લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

જનસમાજમાં પ્રવર્તતી અનિષ્ટતા સુધારવાનો હેતુ હોય ત્યાં જ આવી રીતે ઉપહાસ કરી પ્રહાર કરવામાં યોગ્યતા રહેલી હોય છે; તે વિના ઉપહાસમાં ફૂરતા આવી જાય છે. અને પ્રહારમાં દ્વેષ તથા ક્રોધ આવી જાય છે. તેમ જ, આવી કૃતિમાં ઉપદેશવાળા ‘ચાખખા’ ન જોઈએ. પણ, કથાના મર્મમાંથી હાસ્યાસ્પદતા આપોઆપ ઉદ્ભૂત થઈ વચનોની મૃદુતામાં જ તીક્ષ્ણતા રહેલી દેખાવી જોઈએ, સ્તુતિમાંજ આક્ષેપ રહેલો દેખાવો જોઈએ, સાધારણતામાં જ વિલક્ષણતા રહેલી દેખાવી જોઈએ. ખાવાને રંગભૂમિ ઉપર ઉભો રાખી તેની સામે આંગળી કરી પ્રેક્ષકોને કહેવું કે

‘જોઈ લો જગતના ખાવારે, જોઈ લો જગતના ખાવા;
ધર્યો ભેખ ધુતીને ખાવારે, જોઈ લો જગતના ખાવા.
ઘણી પ્રેમદા પાણી ભરે, ત્યાં જાય આવો નાહાવા;
રાંડીરાંડના ઘરમાં પેસીને, આવો એસે ગાવા. જોઈ લો
ગૃહસ્થનાં છોકરાં તેડી રમાડે, પરાણે પ્રીતડી થાવા;
ગૃહસ્થની નારી રીસાય ત્યારે, આવો જાય મનાવો. જોઈ લો
ધુપ કરે ને ધ્યાન ધરાવે, ભોળા લોકને ભમાવા,
ભોળે ભગત કહે ભવસાગર મેલી, જમપુરીમાં જવા. જોઈ લો

એ ગુનેહગારને જાહેરમાં ફટકા મારવાની રીત છે, પણ, એ રસિકતાની રીત નથી. હાસ્ય સાથે રસ ઉપજવવા માટે તો,

‘પરણ્યો લાવે પાલખી, ને આવો લાવે વહેલ;
પાલખીએ એમું તો ઢળી પડું, મને ગમી ખાવાની વહેલ.
તા થઈ તા થઈ.

પરણ્યો લાવે ટોપરા, ને ખાવો લાવે ગોળ,
ટોપરાના તો કુચા પડે, મને ગળ્યો લાગે નાગે ગોળ
તા થઈ તા થઈ.

અમદાવાદથી ગાડા જોતર્યા, ને માહે ભયો છે હીંગ,
ખાવો હોય તો મૂલવે, મારા કાટી ગયા છે ચીંગ.

તા થઈ ના થઈ.

ભવાઇસ ગ્રંથ

એવી કટાક્ષકથનના પ્રહાર આવશ્યક છે.

કટાક્ષકથન ને 'હેએએ' બોલાવવાથી અને અગત્ય હુમલા કરવાથી મિદ્ધ થતું નથી, પણ, ગંભીર સાહિત્યની પદ્ધતિએ સિદ્ધ થાય છે, એ દર્શાવવા ડૉ. ગાન્નેટ કહે છે, 'સાહિત્યના વિષય તરીકે કટાક્ષકથનની એવી વ્યાખ્યા થઈ શકે, કે જે દમવા મરખુ કે અણુજાનતું હોય તેમાંથી ઉત્તેજિત થતી વિનોદની કે કટાખાની લાગણીનો યથાર્થ શબ્દો-મા થતો આવિર્ભાવ તે કટાક્ષકથન છે, પરંતુ, તેમાં મમર્મ દાસ્યગ્રસ્તો અથા અપટ્ટ ગીતે માલમ પડતો હોવો જોઈએ, અને, વાક્યરચનાનું સ્વરૂપ એવું હોવું જોઈએ કે તેનો સાહિત્યમાં મમાવેશ થઈ શકે. મમર્મ દાસ્યગ્રસ્ત વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર નિન્દા હોય છે, સાહિત્યના સ્વરૂપ વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર જંગલી અને અમલ્ય કેટલી હોય છે કટાક્ષકથનની જાણ સાહિત્યમાં પ્રતિગત થતા જુદા જુદા ભાવમાં એવી ફેલાય છે કે આટલે સુધી કટાક્ષકથન કહેવાય અને આટલેથી ખીજી જાનનું સાહિત્ય કહેવાય એવી મર્યાદા બાધની એ આવડ છે એક છેડે જ્ઞેનમન અને કાલાંધર મરખા લેખકોના ઉચ્ચ નીતિમય ભાવવાળા કટાક્ષકથન આવે છે, અને, ખીજે છેડે ટેલીગેન્ડ ગરખા લેખકના કટુતાવાળા અને ઉપાલભયુક્ત વાક્યાતુર્યથી ભરેલા કટાક્ષકથન આવે છે, પરંતુ, કટાક્ષકથનના લેખકના ઉદ્દેશ, ગમે તેટલા ઉન્નત હોય અગર તેનો સ્વભાવ ગમે તેટલો મૌજન્યવાળો હોય તો પણ તેના કલાવિધાનના પાયાએ નિગ્રહારની કે અણુગમાન

વૃત્તિ રહેલી હોય છે. આ વૃત્તિ માનવ વ્યક્તિના દોષસંબંધે ઉત્પન્ન થતી હોવાને બદલે માનવ જાતિની નિર્બળતા અને અપૂર્ણતાને સંબંધે ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ છતાં, અન્યરચનામાં કટાક્ષકથનનું રૂપ જળવાય એમ બને; પણ, તિરસ્કાર કે ઉપાલંબનો અંશ કેવળ લુપ્ત થઈ જાય તો એવી રચના તે માત્ર ઉપદેશનું વ્યાખ્યાન બની રહે. ' (સેટાયર વિશે લેખ, એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, નવમી આવૃત્તિ.) સાહિત્યમાં કટાક્ષકથનનો પહેલો પ્રયોગ બેલાશક ગ્રામ્ય તથા તોફાની સ્વરૂપોનો થયેલો. તેમાં વ્યક્તિઓની અંગત ખોડખાંપણોની મજાક થયેલી હોવી જોઈએ.***સાહિત્યની કલા ધણો ઉત્કર્ષ પામી ત્યારે કટાક્ષકથનની રચનામાં એવો વિકાસ થયો કે તેને નીતિના સાધનનું અથવા કવિતાનાં અનુષંગીનું ઉન્નત રૂપ પ્રાપ્ત થયું, (સેટાયર વિશે લેખ, એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ.)

સાહિત્યના આરંભકાળમાં હાસ્યરસનો પ્રયોગ બહુ ઓછો હોય છે તેનું કારણ એ છે કે આનન્દમય કલ્પનામાં અને ઉંડા તત્ત્વચિંતનમાં ગુંથાયેલા મનને હાસ્ય સાથે ગંભીરતા સાચવવી કઠણ પડે છે. લેખકોની કલમ જેમ ધીમે ધીમે કસાય છે તેમ હાસ્યરસ લેખકોના કાણુમાં આવે છે, અને, ગંભીરતા સાચવી હાસ્યરસને સાહિત્યમાં ઉતારવાનો પ્રયોગ સાધ્ય થાય છે. સાહિત્યની ગંભીરતા અને પ્રૌઢતાના ભાન વિના હાસ્યરસની અજમાયેશ કરવા જતાં ગ્રામ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને, એવા લેખને સાહિત્યમાં કાયમની પદવી મળતી નથી. સાહિત્યમાં હાસ્યરસની કલા સુસ્થિત થયા પછી પણ કટાક્ષકથનનો વિકાસ કેટલેક કાળે થાય છે; જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર ન હોય તેને ભાંડયાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેમ જ જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર હોય તેની અંગત ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી નહિ પણ તેવી જાતના મનુષ્યોની સામાન્ય ખાસીઅતો વર્ણવ્યાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને, કટાક્ષકથનના પ્રહાર તે જનસમાજમાંનો સડો દૂર કરવાના હેતુથી જ કરવા યોગ્ય છે, તે વ્યક્તિઓ પર નહિ પણ નમુનાઓ પર જ થવા જોઈએ. તથા, તેની

રચનામાં પરપતા હોવી ન જોઈએ, એ નિયમો ગ્રંથો થતા વાર લાગે છે, અને તેમ થતા સુધી કટાક્ષકથનના પ્રયત્નમાં નિન્દાવ્યાપાર જ પ્રવર્તે છે, અને કટાક્ષકથનનું સાહિત્ય બધાનું નથી. સાહિત્યમાં, ગ્રંથમાં અને કલામાં રક્ષનાનો અને અશિષ્ટતાનો કદી સ્વીકાર થતો નથી.

ઈંગ્લાંડમાં કટાક્ષકથનની કલા સત્તરમા સદ્કામાં વિકાસ પામી તે વેળા પછી એ કલા ન બાળનારા અને એ કલાને નામે નિન્દાવ્યાપાર કરનારા લેખકો ઘણા હતા. તેમના લખાણ વિશે ફ્રાઈડન કહે છે, ‘કટાક્ષકથનનો જે પ્રકાર ઈંગ્લાંડમાં lampoon (‘લંચેય’) ને નામે ઓળખાય છે તે જોખમભરેલું હતીઆર છે અને બહુ અન્યાય છે. બીજા મનુષ્યોની આખર પર હુમલો કરવાનો આપણને નીતિનિયમથી કંઈ દર નથી એવો હુમલો કરી આપણે તેમની પામેથી જે જીનવી લઈએ છીએ તે પાછું વાળવાનું આપણાથી બતી શકતું નથી. “લેખન” ના લેખ લખવાની છુટ એ કારણથી જ મળી શકે, અને, એ કારણથી પણ એવા લેખમાં દમેગ વાગળીપણ હોય એમ હું ખાતરીથી કહેતો નથી. પહેલું કારણ તે વેગ છે, અર્થાત, એ જ પ્રકારે આપણે અપમાન થયું હોય અથવા આપણી જાહેર જીતે એવી નિન્દા થઈ હોય કે બીજી કોઈ રીતે આપણે ધર્મમાદ્ર મેળવી શકીએ તેમ ન હોય ત્યારે એવા લેખ લખવાની આપણને છુટ મળે અને, તો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ખ્રિસ્તી ધર્મોનુસરણમાં ઉત્તરતાનું એવું વિધાન છે કે અધા અપગધોની કામ કરવી જોઈએ, અને સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર વિરુદ્ધ આપણે અદર્શિત જે અપગધ કરીએ છીએ તેની કામની આપણે જેમ આશા રાખીએ છીએ તેમ આપણી મામેના અપગધોની પણ આપણે કામ કરવી જોઈએ. . . . કવિ કોઈ અમુક માણસની સામે લખાણ કરે તે વાગળી ગણવાનું બીજું કારણ એ છે તે માણસ જનમમાજને પીડા (nuisance) રૂપ થઈ પડ્યો હોય છે. હોંઝમ, પરમીઅસ અને

જીવેનલનાં કટાક્ષકથનમાં જેમને અધમતાની છાપ સાથે ગણાવ્યા છે તે બધાં સર્વથા આ જાતના મનુષ્યો છે. દુર્ગુણી મનુષ્યોને દાખલા રૂપે શિક્ષા કરવી એ સદ્ગુણનું કાર્ય છે. એવા મનુષ્યોને તેમના અપરાધ માટે અને તેમની દુર્મતિ માટે ઠપકો ઈર્ષ શકાય, અને દેવો જોઈએ, કે તેથી, તેમની દુષ્ટતા અસાધ્ય થઈ ગઈ ન હોય તો તેઓ સુધરી શકે, અને, બીજાઓ ભય પામે તથા અત્યાચાર માટે સખત શિક્ષા થતી જોઈ પોતે તેવાં આચરણ કરતાં અટકે. ઉપર પહેલું જે કારણ કહ્યું તે તો માત્ર વેર લેવાનું બહાનું છે; પણ, આ બીજું કારણ એવું છે કે તેને અનુસરી કવિએ પ્રવૃત્તિ કરવી એ આવશ્યક છે. પણ આ કર્તવ્ય બજાવી શકે તેવી શક્તિવાળા ‘લેખન’ લખનારા કેટલા થોડા હાલ વિદ્યમાન છે? એમનાં લખાણ હાથમાં આવે છે ત્યારે કેટલીક વાર તે વાંચ્યા વિના રહેવાતું નથી. પણ, ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં, જે મનુષ્યો યોગ્ય રીતે કટાક્ષકથનને પાત્ર છે તેમને પસંદ ન કરતાં તેઓ કેવા જીદા જ મંડળ પર ઉતરી પડે છે! અને, એ અન્યાયાચરણમાં તેમનું જીદિયાતુર્ય કેટલું થોડું હોય છે! એ લેખકો ધણુંબધું અબલાઓ વિશે લખે છે, અને જે અબલાઓ ઘણી સુશીલ અને ઘણી સુન્દર હોય તેમના પર તેઓ ઘણા સખત હુમલા કરે છે. પુરુષોમાં જેઓ અન્યાયી હોય પણ સમૃદ્ધિમાન હોય તેમની એ લેખકો સ્તુતિ કરે છે; પણ, જે સદ્ગુણી પુરુષો દુઃખી હોય તેમના પર ઉદ્વેગતાથી તેઓ હરેક પ્રકારના દ્વેષભર્યા આક્ષેપ કરે છે. તેઓ કોઈ રીતની સભ્યતા પાળતા નથી, કોઈ રીતની ખુશામત કરવી બૂઝતા નથી; તેમની મન્દ જીદિયા અને તેટલું ઝેર વાપરવામાં તેઓ ચુકતા નથી; કારણ કે તેમનામાં જીદિયાતુર્યની હમેશની ખામી હોય છે, અને, તેમનામાં વિવેકશક્તિની અને વિનોદવૃત્તિની વંધ્યતા હોય છે. વાચકોની અવગણનાથી આવી જાતનાં નિર્માલ્ય લખાણ બંધ પડશે. ત્યાં જીદિયાતુર્ય ન હોય ત્યાં વિનોદ હોઈ શકતો નથી; ત્યાં સત્યનો પાયો ન હોય ત્યાં કોઈ અસર થઈ શકતી નથી.

ક્રાંતિનના સમયના આ નિર્માણ લેખો ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાથી હુમ થઇ ગયા છે. અને, ક્રાંતિન, મેમ્યુઅલ બટલર નથા પોપ મરખા કુશળ લેખકોના રસિક કટાક્ષકથન જળવાઇ રહ્યા છે, એ દરીકન દાર્શનિકની ઉદાત્તતાની અને દસાવિધાનના સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે. તેમ જ, ઉત્તમ પદ્ધતિના કટાક્ષકથનો એ જનના સાહિત્યની યોગ્યતા મિદ્ધ કરે છે કેટલીક વાર એવી ચંડા કરવામા આવે છે કે કોઈ લેખકે પોતાના મનુષ્યબન્ધુઓના દોષ પર કટાક્ષ કરવો અને પોતે બીજાઓ કરતા ચરિયાતો છે એવો દાવો કરવો એ યોગ્ય કેમ કહેવાય ? આવી શકનો માર્ક પેટિમન એ ઉત્તર આપે છે કે, ‘ પેર્ગ-બર કે અવનારી પુરુષ ઉપરેશ દ્વારા પાપનો દડ કરે છે તે પોતાના નામથી નહિ પણ જનના ન્યાય કરનાર વિવેચક તરફથી કરે છે, તે જ પ્રમાણે, કટાક્ષકથનો લેખક પોતાના શાસન પ્રકટ કરને નથી, પણ, જનસમાજના શાસન પ્રકટ કરે છે જનસમાજમા શી રીતે વર્તવું અથવા સાહિત્યના વિષયમા ગમિકતા શી રીતે જનજવરી એ આજના જે નિયમો ગત્યના કાયદાથી પળાવી શકતા નથી તેનો અમલ કટાક્ષકથનો લેખક કરવે છે જનસમાજના અભિપ્રાય ફક્ત બૂન કરવાનું સાધન થઈ તે આ દર્શવ્ય કરે છે. કટાક્ષકથનની અમર કક્ષા એટલી જ નથી કે તેથી દુર્ગુણ પાછો પડે; આવા ગત્તથી મંબદ થતા મદ્દુરુણે પોતાના બળ પરનો વિશ્વાસ વગે છે, અને દુર્ગુણને જનજેર રીતે દલકા પારેવો જેવાથી મદ્દુરુણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને અભિમાન પુષ્ટ થયેલા લાગે છે એ નક્કી છે કે પોપના કટાક્ષકથનના બાળ વાક્યાતુર્થની તીક્ષ્ણ આત્મીવાળા થઈ તથા કવિનાની પાખથી અતિવાળા થઈ એવા થળાએકને વાચ્યા કે જેમના નહોર દુદ્ધ પર અપકીર્તિ મિવાય બીજા દશાથી અસર થાય તેમ નહોતુ; અને આ રીતેતેણે જે અમુક માણુઓને તિરસ્કારપાત્ર કર્યા તેમના પર જ અસર થઈ એમ નહિ, પણ, દરેક જમાનામા જેમને જેમને એ વર્ણન પોતાને લાગુ પડતા જણાય અથવા પોતાને એ વર્ણન

બીબ્બો લાગુ પાડશે એવી જેમને જેમને બીક લાગે તે સહુ પર:
એ અસર થવાતી. ’ (પોપ. સેટાયર્સ એન્ડ એપિસલ્સઃ ઇન્ટ્રોડક્શન.)
તાત્પર્ય એ છે કે જે દોષ, દુર્ગુણ કે મૂર્ખતા જનસમાજને કંટકરૂપ
થઈ પડે છે તેને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવા, જે જાતનાં માણસોમાં એવા
અનિષ્ટ અંશ હોય તેને હાસ્યપાત્ર બનાવી તેમના પર કટાક્ષકથનના
પ્રહાર કરવા, એ જનસમાજની સેવા છે. જનસમાજના બંધારણમાં
જ્યાં એવા અનિષ્ટ અંશને દંડ કરવાની બીજી વ્યવસ્થા નથી હોતી
ત્યાં માત્ર સાહિત્યથી જ એ કાર્ય થઈ શકે છે. એવા અનિષ્ટ અંશ-
વાળા મનુષ્યો પર જનસમાજને જેમ અણુગમે થાય છે, તેમ જન-
સમાજના વિચારોના પ્રતિનિધિરૂપ સાહિત્યમાં પણ એ અણુગમે
પ્રકટ થાય છે, જનસમાજના હિતાર્થે સાહિત્ય એવા મનુષ્યો પર
ઉપાલંબનો પ્રહાર કરે છે. આ કારણથી, ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ
કંબુસ અને લોબીને સ્થાન મળેલું છે. એવા મનુષ્યો સંબંધે પૂષ્પનને
પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે

અદિત્સંતં ચિદાઘૃણે પૂષ્પન્દાનાય ચોદય ।

પૃણેશ્ચિદ્વિ શ્રદ્ધા મનઃ ॥

પરિં તૃધિ પૃણીનામાર્યા હૃદયા કવે ।

અથેમ્સમભ્યં રંધય ॥

ત્રિ પૂષ્પન્નાર્યા તુદ પૃણેરિચ્છ હૃદિ પ્રિયં ।

અથેમ્સમભ્યં રંધય ॥

આ રિંચ કિકિરા કૃણુ પૃણીનાં હૃદયા કવે ।

અથેમ્સમભ્યં રંધય ॥

‘ ‘હે ગણિવાળા પ્રપન્’ દાનં કરવાની ઇચ્છા રાગના (પુરુષ)-
ને દાન કરવાની પ્રેરણા કરે, યોબીનું મન પણ નરમ કરે.’

‘ ‘હે કવિ (ગણા પ્રપન્)’ લોબીઓના હૃદય આગ (પગેલા)
વડે ચીર, પડી એમને અમાટે વડા કરે.’

‘ ‘હે પ્રપન્’ આના (પગેલા) વડે યોબીનું હૃદય ચીર, તેના
હૃદયમાં (અમાર) પ્રિય કરે, પડી એમને અમાટે વડા કરે.’

‘ ‘હે કવિ (ગણા પ્રપન્)’ લોબીઓના હૃદય કાનગી ચૂર
કરે પડી એમને અમાટે વડા કરે.’

કલુમ અને લોબીના હૃદય નરમ કરવાની, તેમના હૃદયમાં પગેલા
ભોળીને તેના કંઠડા કરવાની આ ઉદ્દેશનેમતા તેમ જ જનનમાજના દિન
આના ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા મનુષ્યોના હૃદય ચીનાય, તેમાં મદ્દભાવ
પેમે અને તેઓ જનમમાજનું પ્રિય કરવા તરફ વહે, તેથી તેમને લાભ
છે-તેમના હૃદય ઉન્નતિ પામે તેમ છે, તેમ જ જનનમાજને લાભ છે
-એવા મનુષ્યો જનમમાજને વડા (અનુદાન) થાય તો જનનમાજને
નડના કંઠક દર ચર્ચિત થય તેમ છે એવા મનુષ્યોના હૃદય એવા મખન
થઈ ગયેલા હોય છે કે પગેલા ભોડા વિના અને ચીન પાડ્યા
વિના તેમના ઉપર અમર થવી નથી, તેથી, એવા પ્રતાપની જરૂર
પડે છે, માહિત્યનું સ્વરૂપ અસ્વાયં અને સ્થેતી પ્રાર્થનાનું મંત્રને
અદ્યે જ્ઞતાન્ત અને વર્ણન ગ્યાયા ત્યાગે આ પ્રતાપનું દાન સ્થેતે
મોપવાને અદ્યે કવિઓએ પોને કરવા માડ્યું કરકર મનુષ્યોના નાન્ય-
પાત્ર જ્ઞતાન્ત વર્ણવી કવિઓએ ડટાલકથનના પગેલા ભોડા માડ્યા
આ રીતે એનરેય કાલકામાં ‘ મૂખથી પ્રેરણેવા’ મોવયનિ અનુગત-
નો લોભ વર્ણવી તેને દાનપાત્ર ર્યો છે તેમો (દાન) માટે પાતાના પુન
શુનગેપને યત્નમાં વડા કરવા માફ વેચતો આપે છે તે પડી નુન
ગેપને આપનાર કોઈ મનુ નથી તો અનુગત કરે છે કે મને બીન
મો આપો નુ આપું’ તે પડી નુન ગેપનો વધ કરનાર કોઈ નથી

વધ કરે.' આ કટાક્ષકથન દારિદ્ર્યથી થતા લોભ અને લોભથી થતી નિષ્કુરતાને હાસ્યપાત્ર બનાવી એવી અનિષ્ટતાને ત્યાજ્ય કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

કટાક્ષકથન આ રીતે હૃદય ચીરનારું છે તેથી જે હૃદય ચીરવા જેવાં હોય તેના પર જ તેનાં બાણ છુટવાં જોઈએ. જ્યાં દોષ ન હોય ત્યાં દોષનો મિથ્યા આરોપ કરવામાં માત્ર દ્વેષ હોય છે, અને દ્વેષથી જનસમાજની સેવા થતી નથી. તેમ જ જ્યાં દોષ હોય ત્યાં તે દોષથી જનસમાજનું અહિત થાય છે એવી જેને ગંભીર પ્રતીતિ થઈ હોય તે જ કટાક્ષકથનને સાહિત્યની ઉંચી પંક્તિમાં આણી શકે છે. માત્ર વેર વાળવાની વૃત્તિથી રચાયેલાં કટાક્ષકથન ઉન્નતિહીન હોય છે, અને, સાહિત્યમાં એવા લેખને સ્થાન મળતું નથી. વળી, કટાક્ષકથનનો પ્રહાર જેમ હાસ્યરસથી નરમ થાય છે, તેમ હાસ્યપાત્ર ન હોય તેવા અંશનો કટાક્ષકથનમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. અમુક દોષ માટે હાસ્યપાત્ર થયેલા મનુષ્યોમાં કોઈ સારા અંશ પણ હોય, પરંતુ, તેનું વર્ણન કટાક્ષકથનમાં દાખલ થઈ શકતું નથી. એ અંશ વર્ણવવામાં આવે તો હાસ્યરસ ખંડિત થાય અને જીવનચરિત્ર તથા ધર્મ-હાસના અંશ અસ્થાને મિશ્રિત થવાથી કટાક્ષકથન કદર્થિત થાય. તે સાથે એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે વાસ્તવિકતાનો નાશ કરી અસંભવ દાખલ કર્યાથી બીજા રસ પેડે હાસ્યરસમાં પણ ક્ષતિ થાય છે, તે માટે, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યને એકેએક દોષથી ભરેલો વર્ણવવો ન જોઈએ. એવો મનુષ્ય કોઈ હોતો નથી. ગમે તેવો દુષ્ટ મનુષ્ય પણ કેટલાક દોષથી મુક્ત હોય છે. તેથી, મનુષ્યના સ્વભાવનું બંધારણ લક્ષમાં લેતાં જે જાતના મનુષ્યમાં જેવા દોષ સંભવે તે જાતનો નમુનો માત્ર તેવા દોષ માટે જ હાસ્યપાત્ર થતો ચિતરવો જોઈએ.

તેમ જ વળી, બીજો એક નિયમ છે કે જે વિષય દીર્ઘ કાળ સુધી જનસમાજના લક્ષમાં આવે એવા હોય તે તરફ જ કટાક્ષકથનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વર્તમાન સમયની જે જીજ્ઞાસા બાળતો શ્રેષ્ઠ.

વખતમા ભૂલાઈ જાય તેવી હોય તેનો સાહિત્યમા સંગ્રહ થઈ શકતો નથી, અને, કટાક્ષકથનમા પણ એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે. માર્ક પેટિસન કહે છે તેમ ‘બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમા ક્ષુદ્ર કલ્પદ જોવા ક્ષુદ્ર બીજાં કાષ્ટ હોતુ નથી.’ વ્યક્તિઓ વચ્ચેના ક્ષુદ્ર કલ્પથી કટાક્ષકથનનુ સાહિત્ય રચી શકાતુ નથી.

જનસમાજના ઇતિહાસમા લાખી મુદત સુધી પહોંચતા વિષયો-માના દોષ તરફ કટાક્ષકથન ઉપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી એવી લાખી મુદત દરમ્યાન એવા દોષને વળગી ગયેલા વિચારો અને લાગણીઓ ઉપર પણ કટાક્ષકથન પ્રદાર કરે છે કાટાવાળો કે ઝેરી છોડ જમીનમા ઉગ્યા પછી લાખી મુદત ટકે છે ત્યારે તેના મૂળ સાથે જમીનમાનો કેટલોક ભાગ સર્જિત વળગે છે અને તે છોડ કલાટી નાખતા જમીન-માના એવા ભાગની પણ ઉચ્ચપાથક કરવી પડે છે, તે પ્રમાણે, અમુક પ્રકારની મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજમા લાખી મુદત સુધી વસવાથી તેને કેટલાક આવરણુ સર્જિત વળગે છે, અને એ આવરણુનો વિચ્છેદ થોડા ઘણા કષ્ટ વિના થઈ શકતો નથી. તેમ જ વળી, લાખા પરિચયથી એ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિ-ષ્ટતા જનસમાજના નહાના કે મહોટા ભાગને પ્રિય થઈ પડેલા હોય છે અને એ પ્રીતિ તોડાવ્યા વિના છુટકો હોતો નથી. તેથી, જે વિચારો, લાગણીઓ, મંરથાઓ કે વસ્તુઓ જનસમાજને લાખા પરિચયથી પ્રિય થઈ પડી હોય તે ઉપર કટાક્ષકથનનો પ્રદાર ન કરવો એવો નિયમ થઈ શકતો નથી. એ વિષયોમા દોષ હોય તો તેના પર કટાક્ષકથનના પ્રદાર આવશ્યક થાય છે, કેમકે, તેથી એ દોષ ઉપર જનસમાજનું ધ્યાન બંદુ સજાગ રીતે ખેંચાય છે. અપાત્ર ઉપર પ્રીતિ થઈ હોય ત્યાં એ પ્રીતિ મુકાવવા માટે તે અપાત્રની લાખ્યામ્પદના દર્શાવવી એના જેવો ખીન્ને ઉપાય હોતો નથી એનમા ‘શિવલરી’ને નામે ગાડા કલાડવા-નો પ્રચાર બંદુ વધી ગયો હતો અને જનસમાજના મહોટા ભાગની એ મૂર્ખતા ઉપર રચિ બધાઈ હતી તેથી ડૉન કિવશોટની કથા રચી સર્વન્ટિમે એ પ્રચાર અને રચિ પર કટાક્ષકથનના પ્રદાર કર્યો હતા.

વધ કરે.' આ કટાક્ષકથન દારિદ્ર્યથી થતા લોભ અને લોભથી થતી નિષ્કુરતાને હાસ્યપાત્ર બનાવી એવી અનિષ્ટતાને ત્યાજ્ય કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

કટાક્ષકથન આ રીતે હૃદય ચીરનારું છે તેથી જે હૃદય ચીરવા જેવાં હોય તેના પર જ તેનાં બાણ છુટવાં જોઈએ. જ્યાં દોષ ન હોય ત્યાં દોષનો મિથ્યા આરોપ કરવામાં માત્ર દ્વેષ હોય છે, અને દ્વેષથી જનસમાજની સેવા થતી નથી. તેમ જ જ્યાં દોષ હોય ત્યાં તે દોષથી જનસમાજનું અહિત થાય છે એવી જેને ગંભીર પ્રતીતિ થઈ હોય તે જ કટાક્ષકથનને સાહિત્યની ઉંચી પંક્તિમાં આણી શકે છે. માત્ર વેર વાળવાની વૃત્તિથી રચાયેલાં કટાક્ષકથન ઉન્નતિહીન હોય છે, અને, સાહિત્યમાં એવા લેખને સ્થાન મળતું નથી. વળી, કટાક્ષકથનનો પ્રહાર જેમ હાસ્યરસથી નરમ થાય છે, તેમ હાસ્યપાત્ર ન હોય તેવા અંશનો કટાક્ષકથનમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. અમુક દોષ માટે હાસ્યપાત્ર થયેલા મનુષ્યોમાં કોઈ સારા અંશ પણ હોય, પરંતુ તેનું વર્ણન કટાક્ષકથનમાં દાખલ થઈ શકતું નથી. એ અંશ વર્ણવવામાં આવે તો હાસ્યરસ ખંડિત થાય અને જીવનચરિત્ર તથા ઇતિહાસના અંશ અસ્થાને મિશ્રિત થવાથી કટાક્ષકથન કદર્થિત થાય. તે સાથે એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે વાસ્તવિકતાનો નાશ કરી અસંભવ દાખલ કર્યાથી બીજા રસ પેડે હાસ્યરસમાં પણ ક્ષતિ થાય છે, તે માટે, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યને એકેએક દોષથી ભરેલો વર્ણવવો ન જોઈએ. એવો મનુષ્ય કોઈ હોતો નથી. ગમે તેવો દુષ્ટ મનુષ્ય પણ કેટલાક દોષથી મુક્ત હોય છે. તેથી, મનુષ્યના સ્વભાવનું બંધારણ લક્ષમાં લેતાં જે જાતના મનુષ્યમાં જેવા દોષ સંભવે તે જાતનો નમુનો માત્ર તેવા દોષ માટે જ હાસ્યપાત્ર થતો ચિતરવો જોઈએ.

તેમ જ વળી, બીજો એક નિયમ છે કે જે વિષય દીર્ઘ કાળ સુધી જનસમાજના લક્ષમાં આવે એવા હોય તે તરફ જ કટાક્ષકથનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વર્તમાન સમયની જે જીજ્ઞાસા બાળે છે.

વખતમા ભૂલાઈ જાય તેવી હોય તેનો સાહિત્યમા સંગ્રહ થઈ શકતો નથી, અને, કટાક્ષકથનમા પણ એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે. માર્ક પેટિસન કહે છે તેમ 'બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમા ક્ષુદ્ર કલત જેવું ક્ષુદ્ર બીજું કાઢ હોતુ નથી.' વ્યક્તિઓ વચ્ચેના ક્ષુદ્ર કલતથી કટાક્ષકથનનુ સાહિત્ય રચી શકાતુ નથી.

જનસમાજના ઇતિહાસમા લાખી મુદત સુધી પહોચતા વિષયો-માના દોષ તરફ કટાક્ષકથન ઉપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી એવી લાખી મુદત દરમ્યાન એવા દોષને વળગી ગયેલા વિચારો અને લાગણીઓ ઉપર પણ કટાક્ષકથન પ્રદાર કરે છે. કાટાવાળો કે ઝેરી છોડ જમીનમા ઉગ્યા પછી લાખી મુદત ટકે છે ત્યારે તેના મૂળ સાથે જમીનમાનો કેટલોક ભાગ મળીડ વળગે છે અને તે છોડ કલાદી નાખતા જમીન-માના એવા ભાગની પણ ઉચ્ચપાયણ કરવી પડે છે, તે પ્રમાણે, અમુક પ્રકારની મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજમા લાખી મુદત સુધી વસવાથી તેને કેટલાક આવરણ મળીડ વળગે છે, અને એ આવરણનો વિચ્છેદ થોડા ઘણા કષ્ટ વિના થઈ શકતો નથી. તેમ જ વળી, લાખા પરિચયથી એ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનસમાજના નહાના કે મહોટા ભાગને પ્રિય થઈ પડેલાં હોય છે અને એ પ્રીતિ તોડાવ્યા વિના છુટકો હોતો નથી. તેથી, જે વિચારો, લાગણીઓ, મંસ્થાઓ કે વસ્તુઓ જનસમાજને લાખા પરિચયથી પ્રિય થઈ પડી હોય તે ઉપર કટાક્ષકથનનો પ્રદાર ન કરવો એવો નિયમ થઈ શકતો નથી. એ વિષયોમા દોષ હોય તો તેના પર કટાક્ષકથનના પ્રદાર આવશ્યક થાય છે, કેમકે, તેથી એ દોષ ઉપર જનસમાજનું ધ્યાન બહુ સખળ રીતે ખેંચાય છે. અપાત્ર ઉપર પ્રીતિ થઈ હોય ત્યાં એ પ્રીતિ મુકાવવા માટે તે અપાત્રની હાસ્યાસ્પદ દર્શાવવી એના જેવો બીજો ઉપાય હોતો નથી એનમા 'શિવવર્મા'ને નામે ગાડા કહાડવાનો પ્રચાર બહુ વધી ગયો હતો અને જનસમાજના મહોટા ભાગની એ મૂર્ખતા ઉપર રુચિ બધાઈ હતી તેથી ડૉન ટિવ્ગોટની કથા રચી સર્વાન્ટમે એ પ્રચાર અને રુચિ પર કટાક્ષકથનના પ્રદાર કર્યા હતા.

રોમન કેથોલિક પંથમાં જેસુઇટ મંડળે અસહાયારનો ખચાવ કરનારા મિથ્યાવાદ (casuistry) બહુ ફેલાવ્યાથી અને તે ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા બેઠેલી હોવાથી પાસ્કલે 'પ્રોવિન્શલ લેટર્સ' લખી એ મિથ્યાવાદના કલ્પિત નમુના રચી કટાક્ષકથનની પદ્ધતિએ એ વાદનો ઉપહાસ કર્યો હતો. જે ભ્રમ બહુ વિસ્તાર પામ્યો હોય અને લોકોના પક્ષપાતને પાત્ર થયો હોય તે એ કારણોથી હાસ્યાસ્પદતામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, પણ, તે ભ્રમ દૂર કરાવવા સાર તેની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવાની ખાસ જરૂર પડે છે. અલબત્ત, જેમાં દોષ નથી હોતો તેમાં હાસ્યાસ્પદતા નથી હોતી. એવી વસ્તુનો ઉપહાસ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ બને છે; અને, તેને હાસ્યાસ્પદતામાંથી ખચાવવાનો નિયમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. હેઝલિટ કહે છે કે Ridicule is the test of truth ('ઉપહાસ એ સત્યની કસોટી છે') એ ઉક્તિ એવા અર્થમાં ખરી છે કે સત્યનો કટાક્ષકથનથી ઉપહાસ કરવા જતાં એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ બને છે તથા તેમાં હસવા સરખું શું છે તે પણ સ્પષ્ટ થતું નથી, અને એ રીતે સત્યની સત્યતા સાબીત થાય છે.

આ નિયમ લાંબો કાળ ટકતી સંસ્થાઓને લાગુ પડે છે તેમ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને પણ લાગુ પડે છે. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના લક્ષણમાં કોઈ હાસ્યાસ્પદ અંશ હોય તો હાસ્યપાત્ર નમુના કલ્પવામાં એવા અંશ ઉપાદાન તરીકે વાપરી શકાય છે. ઉદાત્તતા અને સાધુતાને માટે ઇતિહાસમાં સંસ્મરણીય થયેલી વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રમાં હાસ્યપાત્ર લક્ષણો હોતાં નથી. પરંતુ, કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે તેમનામાં કેટલાક મહોટા ગુણ હોવા છતાં લોભ કે ક્રોધ કે ધર્મ્યા કે અભિમાન કે એવો કોઈ અવગુણ હોય છે અથવા સ્વભાવનું કોઈ જાતનું કઠંગાપણું હોય છે, અને, એવા અંશ હાસ્યપાત્ર થાય છે. એ વ્યક્તિઓ પ્રતિષ્ઠા પામેલી હોય છે એ હકીકતથી તેમના એ ત્રતા જ થી. આ રીતે, હાથી અને શિયાળા

થી દોરાઈ તેણે ખતાવેલા માર્ગે દોડનાર અને એ રીતે આખરે કાદવમા પડનાર હાથી કપૂરનિલક કે કોઈ સામાન્ય મનુષ્યનો નમુનો નથી, પણ, કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ અને ગગ્ગઓનો નમુનો છે. રાજ્યલોભ મહોટી પદનીના મનુષ્યોમા ઉદ્ભૂત થાય છે તે દર્શાવવા કપૂરનિલકને હાથી કહ્યો છે, અને, એવા મનુષ્યો હલકા અને લુચ્ચા સલાહકારોની બુદ્ધિએ ચાલી ફગાય છે, એ દર્શાવવા તેને દોરી જનારને શિયાળ કહ્યું છે. મહોટા માણુઓના દોષ પ્રશમા કરવા યોગ્ય હોતા નથી, પણ, ત્યાજ્ય કરવા માટે ધડો લેવા યોગ્ય હોય છે, એ વાત જનસમાજના લક્ષ આગળ રાખવાની જરૂર હોય છે.

જનસમાજમા પ્રવર્તતા અનિષ્ટ અશ સુધારવા માટે જ કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેથી, કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ કરનારના અંતઃકળમા એવા સુધારા માટે ખરેખરી ઉત્ક્રાં હોવી જોઈએ; જનસમાજનો અપગ્રાહ કરનારને જનસમાજ તરફથી એવી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સામાજિક સુધારણાની ખરેખરી તીવ્ર ઈચ્છા ધારણ કરનારને જ મળે છે. એવી ઉત્ક્રાં અને તીવ્ર ઈચ્છાથી જનસમાજમાના અનિષ્ટ અંશના સ્વરૂપ વિશે ચિત્તમા વિમર્શન થાય છે, અને, તેને ધર્મિણાએ એ સ્વરૂપ પર સખ્ત અરુચિ ઉત્પન્ન થતા જનસમાજની સખ્ત અગ્નિને એકઠી કરી એ સ્વરૂપ તરફ વાળવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિથી કટાક્ષકથનનો ઉદ્ભવ થાય છે તેમ જ કહે છે, ‘કોઈ મનોવ્યાપાગ વિમર્શન કરતા કટાક્ષકથનને વધારે અનુકૂલ નથી વિમર્શન એટલે ધ્યાનની એકાગ્રતા, અને, ધ્યાનની એકાગ્રતા અન્તર્ભાવના વેગ તથા સ્થાયીપણાને મોગણા વધારે છે. દુર્ગુણ વિશે ચિંતન કરવામા જે મગ્ન થાય છે તેને દુર્ગુણ તરફ ધિક્કાર આવે છે. અને, તેનું ચિંતન જેમ ઉગ્ર તેમ તેનો ધિક્કાર વધારે ઉગ્ર હોય છે. આવી ચિંતિ હોય છે ત્યારે ગભીર વક્રોક્તિનું ગરુ સદુચી વધારે સ્વાભાવિક થઈ પડે છે, કાગળ કે, એકાગ્ર થયેલા ધિક્કારની તે સાક્ષી પુરે છે. જે એવી વક્રોક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે પોતાની પ્રથમ પ્રવૃત્તિને

દાખી રાખે છે; પોતાની સામે પોતે લાપણુ કરતો હોય એવો તે ડોળ કરે છે, અને, પોતાને પોતાના વિરોધીનો વેશ લજવવાની ફરજ પાડે છે. બીજી તરફથી જોતાં માલમ પડે છે કે આ દુઃખભરી સ્થિતિનો જાણી જોઈ કરેલો અંગીકાર તે ચિત્તમાંનો અત્યન્ત તિરસ્કાર સૂચવે છે, વિરોધીને આપેલું શરણ તે તેનું સહુથી સખ્ત અપમાન હોય છે. (હિસ્ટરી ઓફ ઇંગ્લિશ લિટરેચર.) હાસ્યના પાત્રમાં ખરેખરા દોષ હોય ત્યારે જ આ તિરસ્કાર અને અપમાન યથાર્થ થાય છે. હેઝલિટ કહે છે તેમ ‘સહુથી ભારે બદનકશી સત્યથી થાય છે અને વાક્યાતુર્યનાં શલ્ય ખચકા (કર્ણ) વાળાં થાય છે તે સત્યથી થાય છે.’ (લેકચર્સ ઓન ધિ ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઈટર્સ.)

કટાક્ષકથનનો એક ઉપપ્રકાર એવો છે કે તેમાં હાસ્યપાત્ર વસ્તુનાં કેટલાંક અંગ કે કેટલીક ખાશીઅતો પરસ્પર પ્રમાણુ સાચવ્યા વગર એવી રીતે વધારી દેવામાં આવે છે કે તેથી સમસ્ત વસ્તુના સ્વરૂપને મળતાપણું કાયમ રહે છે, પણ, એકંદર દેખાવ અસંગત અને હસવા સરખો થાય છે. હાસ્યપાત્ર વસ્તુની કેટલીક રેખાઓ આમ મહોટી થઈ જવાથી તે રેખાઓમાં રહેલું મૂળ તરેહવારપણું ખાસ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, એ રેખાઓમાં વસતી હાસ્યાસ્પદતા સ્પષ્ટ રીતે બહાર પડે છે, અને તેથી, કેટલીક રેખાઓની વિકૃતિ થયા છતાં તથા બીજી રેખાઓ અસલ પ્રમાણુ એમની એમ રહ્યા છતાં વસ્તુનું એકંદર સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે નજર આગળ આવે છે. અમુક નમુનાના મનુષ્યોમાં કે તેમણે પ્રિય માનેલી સંસ્થાઓમાં રહેલી સૂખતાની, અનિષ્ટતાની કે દુષ્ટતાની રેખાઓ આ રીતે મહોટા અને અનિયમિત પ્રમાણુમાં વધારવાથી અને તેમના સ્વરૂપની બાકીની રેખાઓ મૂળ પ્રમાણુમાં રહેવા દીધાથી જે વિરૂપતા થાય છે તે ચિત્તને હાસ્યાનુકૂલ વૃત્તિમાં આણીને અને સ્વરૂપમાં રહેલી હાસ્યમયતાને વિરોધદ્રારા આગળ પાડીને હાસ્યરસને વિશેષ રીતે પુષ્ટ કરે છે. આ ઉપપ્રકારને ઇંગ્રેજીમાં caricature કહે છે. આપણી ભાષામાં તેને માટે યથાર્થ

શબ્દ યોગ્યતા દર્શાવે છે. કદાચ ‘અતિકથા,’ ‘અતિચિત્ર,’ ‘અતિ-
ખ્યાવર્ણન’ કે એવો કોઈ શબ્દ ખાસ લક્ષણ કરીને યોગ્ય શકાય.
‘ટોગમોગ’ શબ્દ આવી નવી લક્ષણાથી વાપરવો એ વધારે ઘટ્ટ
લાગે છે, અને, એમાં શબ્દાર્થ તથા વ્યાકરણનો અનાદર થતો હોય
તો ખીન્ને એવો કોઈ મૂલ્યક શબ્દ નહીં કરવો જોઈએ કે જેથી
અર્થનો પ્રકાશ સામે થાય.

આ ઉપસંકારના મંત્રિત ઉદાહરણ આપવા મુશ્કેલ છે, કેમકે,
આખું વર્ણન વાંચ્યા પછી જ વધારી દીધેલી રેખાઓની વિકૃતિ ધ્યાન-
માં આવે છે. કદાચ નીચેના ઉદાહરણમાં એની વિકૃતિ દષ્ટિગોચર થશે.

‘બંદીવાનો દોષળા ગામના રવીરા છે એમાં કેટલાક ગગડીયા
છે, કેટલાક વાણીયા છે, કેટલાક બ્રાહ્મણ છે, કેટલાક કણુખી વગેરે
છે. એમના ગામમાં ધાડ પડી તે વાગે એ સર્વે ખાખા, કાયર થઈ
ગડવા લાગ્યા કેદ સંતાઈ ગયા, કોઈ નાશી ગયા, તેથી ચોર મુખે
ચોરી કરી ચાલ્યા ગયા કેદીઓ કહે, “મહારાજ! એમાં અમારો
ગો અપગધ છે? અમે લૂટાયા, અમારો માલ ગયો. ચોરને બદલે
અમને ઝાલી આપ્યા છે.” રાજા કહે, “મેં કાયદો કર્યો છે કે મારા
મૂલકમાં જે કાયર માલુમ પડે તેને સજા કરવી. તમારા ગામમાં
બચાવ તમે નહિ કરો તો કોણુ કરશે? શું ગામો ગામ ફોજ રાખું?”
ગગડીયા તીચું જોવા લાગ્યા; પણ બ્રાહ્મણ વાણીયા આદિને આ વચન
નવાંધના લાગ્યા. તે નિર્ણયે કહે, “તો શું અમારો દંડ લીધે અમે
શગ થવાના છીએ?” વનરાજ કહે, “હું તમને દંડ નહિ કહું, ને
ફટ નહિ બેસાડું, તમને ચૂકા પહેરાવી બે વરસ બાંધીને વેશે ગુલ-
વાની મન કરીશ. મંત્રી! ચૂકા મંગાવો.” રજપૂતોની આખમાથી
આનું પડવા લાગ્યા, વાણીયા બે લાથે મજામો કરતા કહે, “મહા-
ગજ! આ ગગડીયા તો ઘરમાં બે વરસ લગાઈ બેઠા ગરાશવડે પેટ
ભરશે. એમને ખેતગ છે તેનો દાણો આવે છે, પણ અમારે તો લાટ
માટી, બેમવું, ગુજરીમાં જવું, માલ ખરીદવો ને વેચવો, તેથી બાંધી-

ને વેશે ને ચૂડાવાળે હાથે અમારી બહુ ફજેતી થશે, લોક હસશે ને છોકરાં તાળીઓ પાડશે !” બ્રાહ્મણો કહે, “ મહારાજ ! અમારે પણ લિક્ષાવૃત્તિ તેથી ફરવા જવું, વળી સરાવવા જવું, હોમ કરાવવા; અમારે તો એ સન્નથી લાજ મરવાનું થશે !” કણુખીઓ કહે, “ મહારાજ ! અમે ખાયડીનાં લુગડાં ને ચૂડા પહેરી ખેતી કેમ કરીશું ? ગાડાં ભરી ધાન્ય વેચવા કેમ જઈશું ? અમે મૂછોવાળા ખાયડીના ધાધરા સાડલા કે ચૂડા પહેરવાથી બહુ કઢંગા દેખાઈશું ! આટલો ગુનોહ માફ કરો આપજી !” વનરાજ કહે, “ તો હવે હિમ્મત પકડી લડશો ?” બંદીવાનો કહે, “ આપજી ! જીભથી તો લડીએ, ને જો એવો બંદોબસ્ત કરો કે સામાવાળા અમને ના મારે તો વળી હથી-આરથી જરા અજમાશ કરીએ. ”

વનરાજ ચાવડો.

‘ બગલું ઓ આવે ઓ જાયરે; બગલું ફેકટ ફેરા ખાયરે;
બગલું કયી વહુને લઈ જાયરે ? પાછળ કયા ભાઈ દોડયા જાયરે ?
બગલું મોતીવહુને લઈ જાયરે; પાછળ દીનાભાઈ દોડયા જાયરે.
ઓ મારી બધીરીને લઈ જાયરે; માફ પછુતર ફેકટ થાયરે;
ઓ મારા પૈસા રાયગળ જાયરે; (મારો મનખો વાંઢો થાયરે.)
ઓ હું તો પરણ્યો તે થયું ફેકરે; મારાં નાણાં બેઠાં રોકરે. ’

રાંદેલ. (રન્નાદેવી) નાં ગીત.

પહેલા ઉદાહરણમાં, બીકણ ને કાયર માણસો પોતાનો સાધારણ ધંધો કરતા હોય તે વેળા તેમના કાયરપણાની રેખાઓ અતિશય વધારે કરીને દેખાડી હોય તો એકંદર ચિત્ર કેવું હાસ્યજનક થાય તે દર્શાવ્યું છે; તેમ જ, એવા મનુષ્યો કેવા નિર્લજ્જ થઈ પોતાના કાયરપણાને ઠેઠ સુધી વળંગી રહે છે તે પણ એવા સ્વભાવની રેખાઓનો વિસ્તાર કરીને દર્શાવ્યું છે. બીજા ઉદાહરણમાં કન્યા શોધી કલાડવામાં પડતી મહેનતથી અને લગ્નમાં થતા અર્ચથી વહુની કિંમત

કરનાર અને તે કારણથી વહુની સલામતી માટે અધીરો થઈ ફરનાર માણસ વહુ ખોવાઈ જાય ત્યારે કેવો થેલો અને બહેબાકજો થઈ જાય છે તે તેના એ સ્વભાવની રેખાઓ બહુ મહોટા પ્રમાણમાં વધારીને દર્શાવ્યું છે અને એ રીતે એ સ્વભાવમાં રહેલી હાસ્યપાત્રતા પ્રકટ કરી છે.

આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરતા એક વાત એ લક્ષમાં આવશે કે આવી રીતે કલ્પેલા હાસ્યમય પ્રસંગો વિચારમાં લેતા ચિત્ત આગળ તેમનું મૂર્તિમન્ત ચિત્ર ઉભું થાય છે અને તે ચિત્રમાં પ્રમાણ ઉપરાંત વધી મથેલી રેખાઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. રેખાઓના વિસ્તાર અને પ્રમાણની વિષમતા આવા પ્રસંગને ખાસ કરી ચિત્રયોગ્ય બનાવે છે. પહેલા ઉદાહરણમાંનું વર્ણન વાચતા મૂંઝે દેખાતા છતાં સાક્ષાત્કાર અને ચૂંકા પહેરી દુકાને તોળતા તથા બજારમાં સોદો કરતા વાણીયા, શેરીઓમાં ઝોળી લઈ ફરતા તથા નદી કિનારે ક્રિયા કરાવતા બ્રાહ્મણો, અને હજી ફેરવતા તથા ગાડા હાકતા કણબીઓના ચિત્ર નજર આગળ આવે છે, તેમ જ એક તરફ સુદ્ધમાં હિંમત ધરી લડવાની આજ્ઞા કરતો વનરાજ અને બીજી તરફ ‘અમને સામાવાળા ના માટે તો હથિઆર અજમાવીએ’ એવું કહેતા બદીવાનો એમ સામસામા ઉભેલાનું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે. બીજા ઉદાહરણમાં, સ્ત્રીને ઉપાડી લઈ જતું બગલું (= સ્ત્રીનો કોઈ અગમ્ય રીતે વિનાશ થઈ જશે એવી ખીક લગેલી કલ્પના) અને, તેની પાછળ ‘ઓ મારી બધરીને લઈ જાયરે, માફ પરણેતર ફેકટ થાય રે’ એવી ખુમ પાડી દોડયો જતો મનુષ્ય એવું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે એ રીતે ‘કેરીકેયર’નું કલાવિધાન ચિત્રરચનાને ઘણું અનુકૂળ છે, અને તેથી, એ વિધાનની વ્યાખ્યામાં ચિત્રરચનાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ‘કેરિકેયર તે કટાક્ષ-કથનના પ્રયોજન માટે કદંગી રચનાનો ઉપયોગ કરવાની કળા છે. તેમાં ચિત્ર ચિતરીને કે મૂર્તિ ઘડીને હાસ્યમય રેખાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.’ (‘કેરીકેયર વિશે લેખ, એનસાઇક્લોપીડિયા ટ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ)

‘કેરિકેચર’માં રહેલી આ ચિત્રયોગ્યતાને લીધે કેટલીક વાર એ શબ્દથી માત્ર ‘ચિત્રદ્વારા પ્રકટ કરેલું કટાક્ષકથન’ એટલો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં એવાં ચિત્રનો પ્રથમ વિધાયક હોગાર્થ નામે ચિત્રકાર ઇસવી સનના અઢારમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેણે જનસમાજમાં પ્રવર્તતી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાનો ચિત્રો દ્વારા ઉપહાસ કર્યો છે, અર્થાત્ અમુક પ્રસંગોમાં આવેલા મૂર્ખ અને દુષ્ટ મનુષ્યોના કલ્પિત ચિત્ર ચિતરી એવા નમુના પર કટાક્ષ કર્યો છે. એવા મનુષ્યોના ચરિત્રમાં એક પછી એક આવતા વિવિધ પ્રસંગોમાં જુદાં જુદાં ચિત્ર ચિતરી તે સમસ્ત વડે તેણે ચિત્રમય નાટક રચ્યાં છે, અને તેમાં હાસ્યરસનું દર્શન કરાવ્યું છે.

‘કેરિકેચર’નાં ચિત્રનો (cartoon) ‘કાર્ટૂન’ નામે પેટા પ્રકાર વર્તમાન સમયમાં ઉત્પન્ન થયો છે. લોકોના મનમાં રમી રહેલા ચાલતા વિષયોનો એવા ચિત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એ ચિત્રોમાં બહુધા રાજકીય બાબતો સંબંધે હાસ્યમય ટીકા કરવામાં આવે છે. એમાં જાણીતા પ્રસંગો ચિતરવામાં આવે છે, તેથી, નમુનારૂપ વ્યક્તિઓ નહિ પણ ખરેખરી વ્યક્તિઓ ચિતરવામાં આવે છે. એક વેળા એવાં ચિત્રવડે બહુ દ્વેષભર્યા હુમલા કરવામાં આવતા, પરંતુ હવે એવો કંપ એ ચિત્રોમાંથી નિકળી ગયો છે. ઇંગ્લાંડમાં હાસ્યરસનાં ચિત્રદ્વારા જાહેર સવાલોની ચર્ચા કરનારાં અનેક વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેમાં રાજકાર્યોના અગ્રેસરોને અમુક કલ્પિત પ્રસંગમાં આવેલા અને સંભાષણ કરતા ચિતરી તે પ્રસંગદ્વારા તેમની કૃતિઓ તથા વિચારોનો મંદ ઉપહાસ કરવામાં આવે છે, અને, એ ઉપહાસવડે તે કૃતિઓ તથા વિચારોની યોગ્યયોગ્યતાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. ‘એ સર્વમાન્ય છે કે “કાર્ટૂન” નો કાંઈક ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ભાવાર્થ રૂપે રહેલા વિચારનું તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શન થવું જોઈએ, અને અને તો, તે દર્શનથી હાસ્ય ઉપજવું જોઈએ; અને એ રીતે વિચાર દર્શાવતાં ગમે તેટલી મર્યાદા કે અંકુશ રાખ્યાં હોય

તોપણ, અને તેમા પ્રમગોપાત્ત પ્રોત્સાહક કાવ્ય સરખી ભાવના હોય તો પણ, વર્તમાનપત્રમા વિવેચનનો મુખ્ય લેખ (leading article) ચિત્રમય બનાવ્યો હોય એવું તેનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. (એનમાઈ-કોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ, કાર્ટૂન વિશે લેખ.) આવા ચિત્રમા વ્યક્તિઓ ખરેખરી લેવામા આવે છે, પણ, તે વ્યક્તિઓએ કરેલા કાર્ય કલ્પિત પ્રમંગોના રૂપમા મુકવામા આવે છે. આ કલ્પિત પ્રમંગો સાધારણ વ્યવહારમા બનતા અથવા ઐતિહાસિક પ્રમંગોમા કે વાર્તાઓમા આવેલા બનોવોના હોય છે. ખરી વ્યક્તિઓને તે પ્રમંગને અનુકૂળ વેશમા ચિતરવામા આવે છે, અને તેથી તેમ જ તેના મુખમા મુકેલા વચનથી, ચિત્ર દાર્શનિક થાય છે. ઇસપનીનિમાના તથા તેના જેવી બીજી વાર્તાઓમાના પ્રમંગ લઈ ખરી વ્યક્તિઓને પશુરૂપે પણ ચિતરવામા આવે છે. લન્ડનમા નિકળતું ‘પંચ’ પત્ર આ પ્રકારના ચિત્રદ્રાગ ચર્ચા કરનાર વર્તમાન-પત્રોમા મુખ્ય છે.

વિજ્ઞાન રેખાઓ વધારવાથી થતા ‘કેરિકેચર્સ’ને ચિત્રનું રૂપ આપી ગકાય છે તે પ્રમાણે વાળી વડે કે અંગ વડે અનુકરણ કરીને પાનું એ કાર્ય થઈ ગયું છે કેટલાક મનુષ્યોની ઘાટો કલાકવાની કે વાચ્યગચનાની રીતમા તેમના સ્વભાવનું તરેહવારપણું રહેલું હોય છે, અને, તેની નકલ વધારેલા રૂપમા કરી એ તરેહવારપણુમા ગેલી દાર્શનિકતા દર્શાવવામા આવે છે. તેમ જ, સ્વભાવનું એવું તરેહવાર-પણું આખ, મહો, કે હાથની કંઠગી એટા કરવાની ટેવમા હોય ત્યારે તેની એટા મહોટા રૂપમા કરી તેની દાર્શનિકતા દર્શાવવામા આવે છે. કદાચ ‘ચાળા પાડવાથી’ આ કાર્ય થઈ શકતું નથી.

અક્ષત્ત, આ રીતે મનુષ્યના સ્વભાવની કંઠગી રેખાઓ વધારી દર્શને પ્રકટ કરવામા એવા સ્વભાવનું યથાર્થ સ્વરૂપ દરેક રીતે જળવાય એમ દર્શન બનતું નથી. કોઈક વેળા કેટલીક રેખાઓ હોય તેના કરતા વધારે દાર્શનિક ચિતરાય છે, અને, કોઈક વેળા કેટલીક

રેખાઓ હોય તેના કરતાં ઓછી હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે. આ પ્રકાર જ એવો છે કે તેમાં સમતા બરાબર જળવાતી નથી. પ્રો. બર્ગસન કહે છે તેમ હાસ્યરસદારા મનુષ્યોના દોષ માટે દંડ કરતાં યથાર્થતા ગ્રીણવટથી સાચવી શકાતી નથી, પણ, એકંદરે પરિણામમાં સરેરાશ ધનસાક્ષ (“average of justice”) થાય છે.

હાસ્યમય કૃતિનો બીજો એક પ્રકાર તે parody (‘ પરિહાસ-મય અનુકરણ ’) છે. એ પ્રકાર એવો છે કે ગંભીર વિષયના કોઈ લેખમાંનાં વચનો કે શૈલીની નકલ હલકા વિષયના વર્ણનમાં આવે છે, અને, એ રીતે ગંભીરતા તથા લઘુતાને પાસે પાસે મુકીને તે બેના વિરોધવડે હાસ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે. આ રીતે,

(અસલ.)

જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમાં ઘડી ન રાખે ભાઈ;
બાપ કહે છે બેટો અમારો, માતા મંગળ ગાઈ;
બેની કહે છે બંધવ અમારો, ભીડ પડે ત્યારે ભાઈ.
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમાં ઘડી ન રાખે ભાઈ.
લિંખ્યું ને ગુંખ્યું આંગણું ને કાઢ્યારે વેળા થઈ;
અડશો મા તમે અભડાશો એમ લોક કરે ચતુરાઈરે;
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમાં ઘડી ન રાખે ભાઈ.

(નકલ.)

લાડુને દાળતણી સગાઈ, મુખમાં ઘડી ન થાય જીદાઈ;
જીલ કહે છે લાગ અમારો, દાંત રહ્યા મલકાઈ;
પેટ કહે ભક્ષ અમારો, હુંડ વધે ત્યારે મોટાઈરે;
લાડુને દાળ તણી સગાઈ, મુખમાં ઘડી ન થાય જીદાઈ.
રેડ્યું ને ઢોળ્યું ઘી ઘણું, ને ચાવ્યારે વેળા થઈ;
બોલશો મા તમે ચૂકી જશો, એમ ભૂખ કરે ચતુરાઈરે;
લાડુને દાળતણી સગાઈ, મુખમાં ઘડી ન થાય જીદાઈ.

અહીં મૃત્યુના ગભીર વિષય માટે વાપરેલી સમ્પરચના અને શૈલીની નકલ મિથ્યાનભોજનનો મૃદુલ વિષય વર્ણવવામા લાગુ પાડતાં, એનો વિરોધ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, નકલના વચનો વાચતાં અસહનું મ્મગ્ન થતું ન હોય તો વિષયોના વિરોધનું જ્ઞાન ન થાય, અને નકલ જાતે હાસ્યમય હોય તોપણ અસહની સમજામણીથી થતી વિરોધની તીવ્રતાની ખામી રહે.

વિરોધની આવી તીવ્રતા આ પ્રકારમા આવશ્યક છે તે ઉપરથી લી હન્ટ કહે છે કે, “‘પેરરી’થી અસહ પર કટાક્ષ થતો નથી, પણ ઉલટું અમલમા ગુણોત્કર્ષ છે એમ પ્રદર્શન થાય છે, અસહની “પેરરી” થઈ શકે છે એ તેનો ગુણોત્કર્ષ સિદ્ધ કરવાની કમોટી છે.” (વિટ એન્ડ હ્યુમર) લી હન્ટના કહેવાનું નાતપર્ક એ છે કે “પેરરી”મા અસહ અને નકલ વચ્ચે એવો તીવ્ર વિરોધ હોવો જોઈએ અમલ ગુણવન્ત અને નકલ ગુણહીન એમ બે વચ્ચે એવો લાભો તફાવત હોવો જોઈએ કે ગુણહીન નકલ થઈ શકે છે એટલા જ પરથી જણાઈ આવે કે અસહ ગુણવન્ત જ હોવું જોઈએ. લી હન્ટનો આ મન એટલે સુધી ખરો છે કે ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પેઠે જ્યાં માત્ર વિનોદ માટે નકલ કરવામા આવી હોય ત્યાં નકલ સાથે મરખામણીમા અસહનું ચઢિયાતાપણું જ નજર આગળ આવે છે. પરંતુ, અસહ અને નકલ વચ્ચે જે વિરોધ છે તે ગુણવત્તા અને ગુણહીનતા વચ્ચેનો નથી, પણ, ગભીરતા અને લઘુતા વચ્ચેનો છે. વિનોદ માટે કરેલી નકલ કરતા અમલનું જે ચઢિયાતાપણું દેખાય છે તે તેની ગંભીરતાનું હોય છે. જ્યાં અસહમાં કોઈ વિષય ગભીરતાથી ચર્ચેલો હોય તે છતાં તેમા પ્રકટ કરેલા વિચારમા દોષ હોય અને તે દોષ ઉપર કટાક્ષ કરવા સાથે તેની “પેરરી” કરવામા આવે ત્યાં અસહમા ગભીરતા છતાં તેના દોષને લીધે તેનું ઉતરતાપણું જણાય છે અને, નકલ ગમે તેટલી લઘુ છતાં એ દોષ ઉઘાડ પાડનાર તરીકે તે ચઢિયાતી જણાય છે જેમકે,

(અસલ.)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
 દવા છે દાખડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
 તો કેમ કરે જીદાઈનાં દુખનો એલાજ,
 કવિતા ! કાંહ ભરાઈ ખેડી છે આજ ?

માહરી મજેહ.

(નકલ.)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
 દવા છે દાખડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
 તો કેમ કરે જીદાઈનાં દુખનો એલાજ,
 શાહી ! કાંહ ભરાઈ ખેડી છે આજ ?

અહીં, અસલ લખાણનો ઉદ્દેશ ગંભીર છે પણ તે લખાણમાં કાંઈ કાવ્યત્વ નથી, અને તેથી, નકલ કરતી વેળા અસલમાંનું ખીજું બધું કાયમ રાખી ફક્ત ચોથી લીટીમાં ‘કવિતા’ ને ઠેકાણે ‘શાહી’ શબ્દ મુકી ‘પેરડી’ કરવાંથી એ અર્થ ફલિત થાય છે કે શાહી અને કલમ હોય તો આવાં લખાણ ગમે તેટલા જથ્થાંધ લખી શકાય છે, અને એવાં લખાણ માટે જોઈતી ‘દાખડીમાંની દવા’ તે કવિત્વ નહિ પણ શાહી જ છે. અસલ લખાણ કવિતાને એવું પ્રતિકૂલ છે કે ફક્ત એક શબ્દ બદલવાથી તે આખું લખાણ ખડીઓ ન ઉઘડવાથી લખવાની ક્રિયા અટકી પડવાના સાધારણ પ્રસંગને લાગુ પડતું થઈ જાય છે. નકલમાં વિચારની વિશેષતા કંઈ નથી, ખડીઓ ઉઘડતો નથી તેથી લખાતું નથી એમાં કવિતા લખવા જેવું કાંઈ નથી; પણ, અસલ પેઠે નકલમાં હંચા વિષયનો નીરસ વચનો સાથે કઢંગો સંયોગ કરેલો નથી, નકલમાં વિષય પણ નીરસ અને વચનો પણ નીરસ છે એટલી નકલની દોષરહિતતા છે, એ રીતે, નકલ અસલનું કઢંગાપણું બહાર પાડે છે, તથા, નીરસ વચનો વડે હંચો વિષય વર્ણવવાના પ્રયત્નથી

અસહ્યમા જે દોષ આવ્યો છે તે નકલ દર્શાવી આપે છે. આવા પ્રસંગ માં 'પેરડી'ની સમ્યક્તાથી અસહ્યનો ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન થતો નથી.

'પેરડી' વિચારની થઇ શકે છે તેમ જ શૈલીની પણ થઇ શકે છે. ઉપર આપેલા બન્ને ઉદાહરણુમાં અસહ્યની ઇચ્છારતનુ બોધુ કાયમ રાખી અર્થ ફેરવી નાખવા જેટલા શબ્દ બદલી નકલ કરવામાં આવી છે તેથી અસહ્યના વિચાર માથે અસહ્યની શૈલીની પણ 'પેરડી' થઇ છે. એકલી શૈલીની જ 'પેરડી' કરવાની હોય ત્યાં અસહ્યમાના કોઈ વાક્ય લેવામાં આવતા નથી, અને, અસહ્યમાના કોઈ શબ્દ બદલી નકલ બનાવવામાં આવતી નથી, પણ, અસહ્યની શૈલીનું અનુકરણ કરી નવાં જ વાક્ય બોલવામાં આવે છે 'માદરી મજેદ' ની શૈલીની 'પેરડી'

'આટા' આ દેખાયછ કેવુ સાડ,

જાણે કરી લઉ બધું મારું' *.

એની નકલ બેટી કદાહીને કરતા અસહ્યમાના કોઈ વાક્ય કે વિચારનો આશ્રય લેવો પડતો નથી શૈલીની 'પેરડી' પણ વિનોદ માટે થઈ શકે, તેમ જ અસહ્યમાના દોષ દર્શાવવા માટે થઈ શકે.

પુરોપમા પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના સમયથી 'પેરડી' નો પ્રચાર બેલાંમાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં 'પેરડી'નો વિશિષ્ટ લેખ તે Rejected Addresses (' નાપસંદ થયેલા મંગલાચરણુ') નામે ગ્રન્થ છે. મને ૧૮૧૨ માં લન્ડનમાં ' ટૂંરી લેઇન થીએટર ' નામે નાટકગૃહનું વાગ્ધુ કંચાનું હતું ત્યારે એ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેર ખબર છપાવી હતી કે એ પ્રસંગે વાચવા માટે સહુથી સાડ 'એડ્રેસ' (મંગલાચરણુ) લખી મોકલનારને ઇનામ આપવામાં આવશે આ ઉપરથી જેમ્સ સ્મિથ અને હોરેસ સ્મિથ નામે બે ભાઈઓએ 'રીજેક્ટેડ એડ્રેસિસ' નામે એક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડ્યો તેમાં વર્ડસ્વર્થ, સંધી, ક્રોલેન્ડ, ગ્રોટ, કેપ, વગેરે તે સમયના વર્તમાન કવિઓની

(અસલ.)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
 દવા છે દાખડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
 તો કેમ કરું જીદાઈનાં દુખનો એલાજ,
 કવિતા ! કાંહ ભરાઈ બેઠી છે આજ ?

માહરી મજેહ.

(નકલ.)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
 દવા છે દાખડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
 તો કેમ કરું જીદાઈનાં દુખનો એલાજ,
 શાહી ! કાંહ ભરાઈ બેઠી છે આજ ?

અહીં, અસલ લખાણનો ઉદ્દેશ ગંભીર છે પણ તે લખાણમાં કાંઈ કાવ્યત્વ નથી, અને તેથી, નકલ કરતી વેળા અસલમાંનું બીજું બધું કાયમ રાખી ફક્ત એથી લીટીમાં ‘કવિતા’ ને ઠેકાણે ‘શાહી’ શબ્દ મુકી ‘પેરડી’ કરવાંથી એ અર્થ ફલિત થાય છે કે શાહી અને કલમ હોય તો આવાં લખાણ ગમે તેટલા જથ્થાંધ લખી શકાય છે, અને એવાં લખાણ માટે જોઈતી ‘દાખડીમાંની દવા’ તે કવિત્વ નહિ પણ શાહી જ છે. અસલ લખાણ કવિતાને એવું પ્રતિકૂલ છે કે ફક્ત એક શબ્દ બદલવાથી તે આખું લખાણ ખરીઓ ન ઉઘડવાથી લખવાની ક્રિયા અટકી પડવાના સાધારણ પ્રસંગને લાગુ પડતું થઈ જાય છે. નકલમાં વિચારની વિશેષતા કંઈ નથી, ખરીઓ ઉઘડતો નથી તેથી લખાતું નથી એમાં કવિતા લખવા જેવું કાંઈ નથી; પણ, અસલ ખેડે નકલમાં ઉંચા વિષયનો નીરસ વચનો સાથે કઢંગો સંયોગ કરેલો નથી, નકલમાં વિષય પણ નીરસ અને વચનો પણ નીરસ છે એટલી નકલની દોષરહિતતા છે, એ રીતે, નકલ અસલનું કઢંગાપણું બહાર પાડે છે, તથા, નીરસ વચનો વડે ઉંચો વિષય વર્ણવવાના પ્રયત્નથી

અસહમા જે દોષ આવ્યો છે તે નકલ દર્શાવી આપે છે. આવા પ્રસંગ મા 'પેરડી'ની શક્યતાથી અસહનો ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન થતો નથી.

'પેરડી' વિચારની થઈ શકે છે તેમ જ શૈલીની પણ થઈ શકે છે. ઉપર આપેલા બન્ને ઉદાહરણમાં અસહની ઇચ્છારતનુ બોધન કાયમ રાખી અર્થ ફેરવી નાખવા જેટલા શબ્દ બદલી નકલ કરવામાં આવી છે તેથી અસહના વિચાર સાથે અસહની શૈલીની પણ 'પેરડી' થઈ છે. એકલી શૈલીની જ 'પેરડી' કરવાની હોય ત્યાં અસહમાના કોઈ વાક્ય લેવામાં આવના નથી, અને, અસહમાના કોઈ શબ્દ બદલી નકલ બનાવવામાં આવતી નથી, પણ, અસહની શૈલીનું અનુકરણ કરી નવા જ વાક્ય જોડવામાં આવે છે 'માહરી મજ્જેલ' ની શૈલીની 'પેરડી'

'આહા' આ દેખાયછ કેવુ સાર,

જાણે કરી લઉં બધું મારું' *

એવી નકલ જોડી કહાડીને કરના અસહમાના કોઈ વાક્ય કે વિચારનો આશ્રય લેવો પડતો નથી શૈલીની 'પેરડી' પણ વિનોદ માટે થઈ શકે, તેમ જ અસહમાના દોષ દર્શાવવા માટે થઈ શકે.

યુરોપમાં પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના સમયથી 'પેરડી' નો પ્રચાર જોવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં 'પેરડી'નો વિશિષ્ટ લેખ તે Rejected Addresses (' નાપસદ થયેલા મંગલાચળુ') નામે ગ્રન્થ છે સને ૧૮૧૨ મા લન્ડનમાં ' ફૂરી લેઇન થીએટર ' નામે નાટકગૃહનું વાગ્ધુ કરવાનું હતું ત્યારે એ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેર ખખર છપાવી હતી કે એ પ્રસંગે વાચવા માટે સહુથી સાડ 'એડ્રેસ' (મંગલાચળુ) લખી મોકલનારને ઇનામ આપવામાં આવશે. આ ઉપરથી જેમ્સ સ્મિથ અને હોરેસ સ્મિથ નામે બે ભાઈઓએ 'રીજેક્ટેડ એડ્રેસિસ' નામે એક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડ્યો તેમાં વર્ડસ્વર્થ, સંધી, કૅલેરિજ, ઝેકાટ, કેપ્લ, વગેરે તે સમયના વર્તમાન કવિઓની

શૈલીમાં એ પ્રસંગનાં જુદાં જુદાં મંગલાચરણ રચેલાં હતાં, અને, એ સર્વ ધનામની હરિદ્રાધમાં નાપસંદ થયાં છે એમ જણાવ્યું હતું. અલબત્ત, એ બધાં કાવ્ય એ બે ભાષાઓએ પોતે જ રચ્યાં હતાં, પણ, એ કવિઓની શૈલીનું તેમણે એવું આખાદ અનુકરણ કર્યું હતું કે એ કૃતિ હાસ્યનિમિત્ત કરેલી છે એમ જેઓ સમજ્યા નહિં તેમણે એ કાવ્યો ખરેખરાં એ કવિઓનાં લખેલાં છે એમ માન્યું અને આ બધાં કાવ્ય શા માટે નાપસંદ થયાં એમ કેટલાકે આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન પણ કર્યો.

Mock-heroic (‘વ્યાજવીર’) નામે હાસ્યમય કૃતિનો પ્રકાર છે. તે ‘ પેરડી ’ ને એટલે અંશે મળતો આવે છે કે તેમાં પણ અનુકરણ હોય છે. પરંતુ એ અનુકરણ કોઈ અમુક લેખનાં કે લેખકનાં વચ્ચેનાં કે શૈલીનું હોતું નથી. પણ વીરરસના અનુકરણથી વ્યાજ-વીરરસ બને છે. વીરરસને ઉચિત નહિં એવા સામાન્ય કે ક્ષુદ્ર પ્રસંગ-માં વીરત્વનો ઉત્સાહ દાખલ કરવાનો આડંબર કરવાથી. અને તે પ્રસંગને વીરરસની ગંભીર શૈલીથી વર્ણવવાથી આ કૃતિ હાસ્યમય થાય છે. આ રીતે, જે વિષયમાં કવિત્વનો ઉત્કર્ષ ન હોય તે વિષયને વીર-રસના રૂપમાં ગોઠવી તેમાં ઉત્કર્ષનો પરિહાસમય આરોપ કરવાથી આ પ્રકારની કૃતિ થાય છે, તેથી, લી હન્ટ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે ‘ મોડ-હીરોઈક તે એક પ્રકારની વ્યાજ્ઞેક્ષિ છે અને તેમાં કવિત્વમય ઉત્કર્ષને રૂપે પરિહાસ કરવામાં આવે છે. ’ (વિટ એન્ડ લુમર.) જુના અલંકારો, જુની અતિશયોક્તિઓ, અને પ્રાચીન ભાષાઓમાં રૂઢ થયેલી રીતિની ઉક્તિઓ અર્વાચીન ભાષામાં વાપરવી એ વ્યાજ-વીરરસ ઉપજાવવાનો એક પ્રકાર છે, તેથી, કવિતામાં જ્યાં ત્યાં ‘ પ્રાચીન શિષ્ટ રીતિ ’ નો ઉપયોગ કરનારને લી હન્ટ એતવણી આપે છે કે એવા લેખકો ઘણી વાર અજાણ્યે વ્યાજવીરરસની કૃતિઓ બનાવી પોતે જ હાસ્યપાત્ર થાય છે.

થોડાં ઉદાહરણથી આ પ્રકારનું સ્વરૂપ દર્શાવીશું.

‘ ઉચો કરીને ભુજ્જડ તેણે,
એકાગ્રચિત્તે અનિમેષ નેને,
ચાંચલ્ય ધારી પ્રતિબિંબ વ્યાપ્યુ’,
છરી વળી દ્વિધિનું દીઠું કાપ્યું’

જે ક્રિયા શૌર્યવાળુ પગક્રમ કરવામા થાય તે ક્રિયા શાક મમ્મ-
રવામા વાપરેલી વર્ણુવ્યાથી અહીં વીરરસ મમ્મરી ખાતર વપરાયો છે
અને તેથી આ ઉક્તિ વ્યાજ્ઞવીરરમની છે

‘ કર્ણુમુધી પહોચતા વિશાલ અને કમલ જેવા લાલ નયનો વિક-
સાવી, જળ પેડે ગુંથાયેલી અંગુલીઓવાળો અને પ્રભાતે ખીલેલા પંકજ-
સમ પ્રકુલ થયેલો કર ગોલાયમાન કરી, કામદેવનો મંદાર ડગ્યા
શિવ પોતાનુ ત્રીજું લોચન ઉઘાડતા હોય, હનુમાનને ગળી જવા સુરસા
સાપણુ પોતાનું મોઢો ઉઘાડતી હોય, ધન જોઈ નયન ટપ્પ કરવા કુબેર
પોતાનો ભંડાર ઉઘડતો હોય, મુચુકુન્દ રાગ ઉપર દાકેલુ પીનાબર
કાલયવન ઉઘાડતો હોય, એવી શોભા ધારણુ કરી, તેણે અનેક કિરણોથી
શ્ચુરિત થઈ રહેલા નખનો ટકોગે મારી છીંકણીની દાખડી ઉઘાડી ’

જાણે વીરરસના ઉત્સાહથી ભરેલો અને ગાભીર્યવાળો કોઈ મ્હોટો
પ્રસંગ વર્ણુવવાનો હોય તેમ અલંકારોનો આડંબર કરી અને ગૌરવવાળી
ભાષા વાપરી આખરે એ સર્વ છીંકણીની દાખડી ઉઘાડવાના વ્યાપારને
લાગુ પાડવાથી આ વર્ણુનનો બધો ઉત્કર્ષ તલિક તથા પરિહાસમય
માલમ પડે છે. હી દન્ડ જે ‘ પ્રાચીન શિષ્ટ રીતિ ’ વિશે ચેતવણી
આપે છે તે આ ઉદાહરણમા વિગેરે કરી સમાયેલી છે આ ઉદાહરણ-
મા એ રીતિનો હામ્ય ખાતર ઉપયોગ કરવાથી જેમ વ્યાજ્ઞવીરરમની
ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમ એવી રીતિથી ગૌરવ આવે છે તથા ઉક્તિ મુગોલિન
થાય છે એમ માની એવી રીતિનો ઉપયોગ કરવાથી લેખકના ધરિદા વિના
લેખ વ્યાજ્ઞવીરરમવાળો બની જાય અને લેખક હામ્યપાત્ર બને છે.

‘ નદી તડે ઉભો જો આ પ્રાસાદ ગગને જતો !
લવ્યતા જોઈને જેતી નદીનો વેગ થોભતો.

રાજા મ્હોટો વસે કોઈ, ને ડાહ્યા મંત્રિ કોઈ ત્યાં,
ભર્યા ભંડાર તેઓએ, થાય તેની રસોઈ જ્યાં.’

મહેલની ભવ્યતાનું વર્ણન તેમાં વસનારનો મહિમા દર્શાવવા કર્યું છે. પણ, એ મહિમા એટલો જ છે કે તેમણે ભરેલા ભંડારની રસોઈ થાય છે, અને એ રીતે વીરરસની શૈલીનો અનુચિત ઉપયોગ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

‘મોંક-હીરાઈક’ કૃતિઓમાં સહુથી વિશિષ્ટ તે ઇંગ્રેજ કવિ પોપનું રચેલું *The Rape of the Lock* (‘લટનો બલાત્કાર’) નામે કાવ્ય છે.* એ કાવ્યમાં એક સુંદરીના કેશની એક લટ એક સાહસિક ઉમરાવે બલાત્કારે કાપી લીધાની કથા મહાકાવ્ય (epic) ની રીતિએ વિસ્તારથી વર્ણવી છે. કાવ્યના પાંચ સર્ગ છે. તેમાં, નાયિકા શૃંગાર શી રીતે સજે છે, કૌરી શી રીતે પીએ છે, એ અને એવા પ્રસંગ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. તેની મંડળી પાનાંનો ખેલ રમે છે તે બાજુ હથિઆરોથી નિશાનબાજી રમવાની ક્રીડા હોય તેવી ગંભીરતાથી ઝીણી ઝીણી વિગતો સાથે વર્ણવ્યો છે. કેટલાંક સૂક્ષ્મ દેહધારી હવાઈ ભૂતોને નાયિકાનો પક્ષ લઈ લટ કાપવાનું કાર્ય અટકાવવા પ્રવૃત્ત થયેલાં વર્ણવ્યાં છે. એ કાવ્યમાંના થોડા છુટક ભાગના સારરૂપ ભાષાન્તર પરથી એની શૈલીનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે,

‘કામનાં બાણ વાગે ત્યાં કેવા ઉત્પાત ઉપજે,
વસ્તુઓ ક્ષુદ્રને લીધે કેવા વિગ્રહ ત્યાં મચે;
વર્ણવું એ હું આ કાવ્યે, મોટો વિષય તો નથી;
કીર્તિની આશ તો મ્હોટી, ખાત્ર એવાં મહારથી,
સરસ્વતી! તને દેવી! વિનવું ભેદ તું કહે,
ધીર અમીર તે એવો તું શો ચિત્તમાં લહે,

* દ્રેન્ય કવિ ખ્વોઇલોફ્ટ *‘લ્યુટિન’* નામે કાવ્યના નમુના ઉપરથી પોપે આ કાવ્ય રચેલું, પરંતુ, *‘લ્યુટિન’* કરતાં *‘રેઇપ ઓફ ધ લોક’* વધારે ખુબીદાર છે.

કે હુમલો કરે જેથી કોમલ સુન્દરી પરે ?
અને અમીર મહોટાને સુન્દરી સાથી ના વરે ?
અને અલ્પ મનુષ્યોથી એવા સાહસ શક્ય છે ?
મૃદું જે હૃદયો તેમા ચઢે ક્રોધ કદી વમે ?

ઉગે પ્રભાતે રવિકાન્તિ જેવી
સમુદ્રપીઠે, ઝળકંતિ તેની
રૂપેરિ સ્રોતે અધિરૂટ નાવે
પ્રભાતને સુન્દરિ તે દિપાવે.
લીલાલગ્નલી ગતિ તેનિ મર્વ
માધુર્ય એવું નદિ લેશ ગર્વ
કો સ્ત્રીત્વનો દોષ કદી જણાય,
તો વક્ત્ર જોના ભુલી તે જવાય

આ અપ્સરાએ લટ જે અનેરી
મનુષ્યનાશાય્ હતી ધરેલી;
લાવણ્યથી તે ગુન્ધળા વજેલી.
જે બાલુ પૂઠે લટકી ગેલી.
શોભા પુરે ઉન્નત કુન્તસો તે,
કેં ગૌરવર્ણી મૃદુ રિનગ્ધ ડોકે.
એ વાંકીચુંકી ગલિમાહિ બૂલ્યા
છે કામદેવે કંઈ કેદિ પૂર્ણા
પ્રનાપિ વીરો અતિશક્તિમાન
બાધ્યા ઝિણી બેઠિયિ બન્દિમાન.
મુકેશ જેવી બહુ ગ્રીણી જનજે
પદ્મી અને મીન કમાવ કાજે,
મનુષ્યકેરી અતિલબ્ધ જનનિ
મુકેશપાજે સધળી કસાતિ.

સૌન્દર્યમધ્યે બળ શું સમાય,

કે એક કેશે પુરુષો તણાય !

સાહસિક અમીરે તે લટ જોઈ પ્રભામયી;
પામ્યો સ્નાન આશ્ચર્ય, આકાંક્ષા તેહની થઈ.
કર્યો સંકલ્પ લેવાનો, ચિત્તે ઉપાય ચિન્તવ્યા,
લેવી કાંતો બલાતકારે અથવા છલ ચોજવાં.
પ્રયત્નો કરતાં જ્યારે સાક્ષ્ય પ્રેમને મળે,
પૂછતું નથિ કોઈ કે જો મેળવ્યું કે બળે.
પ્રભાતે ઉઠીને કીધી પ્રાર્થના દેવ સર્વની;
મદદ સહુની માગી વિશેષે કામદેવની.
કામ માટે રચી વેદી તેની આરાધના કરી;
અર્પી પ્રેમકથા બાર મેખલા ત્રણ ત્યાં ધરી.
મૃદુ મન્મથ લેખેથી ચેતવ્યાં પછિ ઈન્ધન;
નિસાસા ત્રણ મૂકીને પ્રગટાવ્યો હતાશન.
સાષ્ટાંગ દંડવત કીધા પ્રણામ બહુ ભાવથી;
સતૃષ્ણ લોચને માગી લટ તે અવિલંબથી.

આકાશગામી ગણના અધીશે,
વિશેષ ચિન્તા ઉરમાં ધરી છે;
ખોલાવીને ત્યાં અનુયાયી સંઘ,
આજા સુણાવી સહુને અલંધ્ય;
' અનિષ્ટ એવા શુકનો જણાય,
સ્ત્રીરત્નને સંકટ તેથી થાય;
આપત્તિ કિંવા અપમાન થાશે ,
કિંવા બલાતકાર કંઈ જણાશે.
અગમ્ય એ સંકટનો પ્રકાર;
અદશ્ય છે એ વિધિનો પ્રહાર;

શું કોઈ દેવી કુંડ પાડશે કે ?
 ચીંગે થશે કે જગની વિશે કે ?
 કે શું થશે લાજિત યથ લાગી
 કા આજકે કે નવિ તેનિ માડી ?
 ખોજે શુ તે ઉત્પન્ને પ્રસંગે
 કા હંધુ કે જુપાનુ ધાયુ અંગે ?
 જાઓ ત્વરાથી રૂદિ જગત
 ગજા કરે તે અજ્ઞાનિ ખુજ
 કે સાચવે કુંડલ, કુંડ કોઈ,
 ને કોઈ બેઓ લટ સામુ નેઈ.

પાસા ને ચમચા કેરી ગાલા ત્યા જાનિ છે ખરે,
 કુંડ જુનના દાણા થાય છે થટિ ત્યા કરે.
 મેલી વેદિઓ માટે લખુકે અગ્નિ ઉત્પન્ન;
 પાના નાળચામાથી વહે છે રમ મંજુલ.
 પાસા અનેક પૂરાયા સુગંધ પમરી જઈ.
 માર ના કસાનો ત્યા, મિત્ત્યાની ખિલી ગદી.
 નંદરીની બધી બાલુ દવાઈ જૂન ત્યા કરે;
 શ પર લમે કોઈ સાદીની ચોદિ કે કરે
 જના મત્રિઓ કેરી જે કાવે જુદિ ખીસવે,
 વધ મંચિલી આખોમા સર્વનું તત્ત્વ દાખવે.
 કાવાના ચડ્યા ધ્રુમ મગજે તે અમીરના,
 કિઓ લટ લેવાની ધૂમે નરીન ધ્રુમમા.

ગળે ચડે કે ભડવીઝ ત્યાગે,
 સ્ત્રીઓ સજવે દયિયાઝ ત્યાગે;
 તેવી ઉભી કે સદકારિ નારી,
 બે પાનનું શસ્ત્ર સ્વદસ્ત ધારી.

સ્વીકારિ તે આદરથી અમીરે,
તે યંત્ર નહાનું લિધું આંગળીએ;
ન્યાં સુન્દરી ક્વાથ પિતી નમીને,
ઉભો પછાડી ફળ એ ધરીને.
સહસ્ર ભૂતો તહિં દોડિ આવે,
પાંખો હલાવી લટને હઠાવે,
એજા કરે ભૂત અદશ્ય રીતે,
તથાપિ ના એતતિ સુન્દરી તે.

કાનેથિ ખેચું ત્રણ વાર મોતી,
ને તે પછાડી ત્રણ વાર નેતી;
સમીપ આવી રિપુ દૂર જાય,
એવી રિતે ત્યાં ત્રણ વાર થાય.
ભૂતેશ ચિન્તા ધરીને નિહાળે,
તે સુન્દરીના મનમાં શું ચાલે;
એવે સમે 'કા પુરુષાર્થ' પ્રીતિ
નિગૂઢ તેના ઉરમાંહી દીદિ.
આશ્ચર્યથી વ્યાકુલ તે બને છે.
સ્વશક્તિ કેરો લય તે જુવે છે,
નિઃશ્વાસ મૂક્યો નહિં ન્યાં ઉપાંચ,
ભૂતેશ થાતો તહિંથી વિદાય.
અમીર ત્યાં કાતર તે ઉઘાડે,
ને ઘેરવાને લટ તેહ માંડે;
એ તીક્ષ્ણ ધારા મળિ તેનિ પૂવે
કા ભૂત પેઠો બનિ મૂખ વચ્ચે.

* ભૂતેશે તે સુન્દરીને સ્વપ્ન દીધું હતું કે કાઈ પુરુષ માટે પ્રેમ ધર-
થી હાનિ છે.

ગયો કપાઈ કાણમાં દિધા તે
સંધાઈ પાછો પછિ ત્યાંયિ નામે.
ધારા મળી ને જટ તે કપાઈ,
યઈ મદાની શિરથી જુદાઈ

નિમ્નેજ આખો યઈ સુન્દરીની,
આકૃદ જોડે નબ નાખ્યુ ચીરી;
એવી ચિત્તો માત્ર કવચિત્ત મુણાય.
દ્યાર્દ દેવો પણુ જેવી ચાય,
વિદેદ થાતા ધણિ જેદ વેળા,
કે પલિઓ ને પશુઓ દલેલા,
કે પાત્ર ચીનાઈ વિચીણું ચાય,
ત્યારે જ એવી ચિમ સંભળાય.

નર વિજયિ વડે છે, 'પ્રેરે દુ' પુષ્પમાળ,
ધન યશયિ ભર્યુ આ મ્હાડ છે સર્વ કાળ;
જદિં મુધિ જલસોતે મીનનુ હોય ધામ,
જગનમદિં રહેશે ત્યા મુધી મ્હાડે નામ.
જદિં મુધિ મદિલાઓ મ્હાલને લમ્પાળે,
સુનિ ભરિ વસુધામા જૂગણે ને મથાલે,
જદિં મુધિ અજળાનિ ઝલમા પૂર્ણ દામ,
જગનમદિં રહેશે ત્યા મુધિ મ્હાડે નામ.'

પોપ કવિએ કેવા ચતુર અને રમણીય કલાવિદ્યાનથી વીરરમના ઉત્સાહ મારે ઉત્પન્ન કરેલી મનોવૃત્તિ આગળ મુદ્ વસ્તુઓના વર્ણન ન્તુ કર્યા છે, અને, એ રીતે ઉદાત્ત તથા પ્રાદુર તત્ત્વોના વિગ્રહથી લાખ્યમ્સ ઉપજન્યો છે તેનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર કગવવા માટે આ ભાષાન્તર આટલા વિન્નારથી કર્યું છે. કેટલી જટ કાપવાની નહીં થયાને આપેલુ મદા કાવ્યનું સ્વરૂપ mock (લાખ્યત્વ) અને heroic

(વીરત્વ) નો વિરોધ પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરે છે. કોઈ વિશિષ્ટ પ્રેમ-પ્રસંગથી થયેલા ઉત્પાતની ઐતિહાસિક કથા કહેવાની હોય એવી રીતે મહાકાવ્યની શૈલીથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના ભેદ સમજાવવા સરસ્વતિનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. શૈલીનો પ્રવાહ ગંભીરતાથી વધતો જાય છે, તે છતાં, વચમાં વચમાં 'સ્ત્રીજાતિના દોષ વકત્ર જોતાં ભુલી જવાય,' 'કેશની લટ મનુષ્યનાશાંત્રી ધરેલી હતી,' 'પુરુષો એક કેશથી તણાય છે,' એવાં લઘુવૃત્તિનાં વચનો મુકી પ્રૌઢતાના પ્રવાહને સ્ખલિત કર્યો છે. કેશના સૌન્દર્યથી પુરુષોને મોહિત કરવાની કામદેવની શક્તિનું વર્ણન જેવું લાલિત્યવાળું છે તેવું જ હાસ્યકર છે. કામની આરાધના માટે કરેલી યજ્ઞક્રિયાની વિગતો જેવી નકામી છે તેવી જ હાસ્યોત્પાદક છે. આવતી આપત્તિના સ્વરૂપ વિષે કરેલી કલ્પનાઓમાં દેવીને કુટુંબ પડશે કે ખરણીમાં ચીરો પડશે કે આગળને ડાઘ લાગશે કે નવી સાડીને ડાઘ લાગશે; એવી કેટલીક ખરી આપત્તિઓ અને કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતો એક પંક્તિમાં મુકી તેમના વિરોધની તીવ્રતા દર્શાવી છે, તેમ જ, સ્ત્રીઓ કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતોને મહોટું રૂપ આપી દે છે તે ઉપર ટકોર કરી છે. કાશી ખીવાના પ્રસંગનું વર્ણન પણ નિરર્થક વિસ્તારવાળું હોય હાસ્ય ઉપજાવે છે અને રાજના મંત્રીઓના મોજ શોખ પર કટાક્ષ કરે છે. લટ કાપવાનો છેવટનો પ્રસંગ રણસંગ્રામની ઉપમાથી શરૂ થઈ, અમીરે કાતર શી રીતે લીધી, તેમાં આંગળાં શી રીતે મુક્યાં, તે શી રીતે ધરી, તે શી રીતે ઉઘાડી, તે શી રીતે બંધ કરી, એવી એવી ક્ષુદ્ર વિગતના વર્ણનથી હાસ્યરસ બહુ ખુબી સાથે ચીતરાયો છે. લટ કપાયા પછીનો આકેશ વર્ણવતાં સ્ત્રીના ધણીના મરણ વખતની ચીસોને પાળેલાં જનાવરના મરણ વખતની તથા ચીનાઈ માટીના વાસણ ભાગવા વખતની ચીસોના જેવી ગણાવી સ્ત્રીઓની ચીસો પ્રસંગની ભયંકરતાના પ્રમાણમાં નથી હોતી એવો આક્ષેપ કર્યો છે. નાયકનાં વિજય દર્શક વચનોમાં પણ 'યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ' જેવી ઉક્તિને બદલે

સામાન્ય વસ્તુઓને કાયમની ગણી તે વસ્તુઓ રહેશે 'ત્યા મુંધી માઢ નામ રહેશે' એવો ગર્વ નાયક પાસે કરાવી ઉપહાસ કર્યો છે. આ રીતે ગભીર અને લઘુ ભાવોને સરખી પદ્ધતીમા પામે પાસે મુકીને તથા કાવ્યના મહત્વનું પોપણ કરનાર વૃત્તાન્તના વર્ણન સાથે કેવળ નકામી અને નજીવી વિગતો વિસ્તારથી કહીને અપકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ કરવાનો દલિલ પ્રયત્ન કરી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. આ પ્રકારની કૃતિઓમા ગ્રેલી હાસ્યરસની કલામા 'વિટ' નથી હોતુ પણ 'લુચર' હોય છે. વાક-ચાતુર્યથી નહિ પણ ભાવચાતુર્યથી હાસ્યરસ ઘર્ષાવવામા આવે છે તે ગિચિતિ આ કાવ્યમા વિવિધ ભાવની ક્રેલી રચનાની સમીક્ષાથી સમજાશે.

સ્વ. નવલરામ કૃત 'જનાવરની જાન' નામની ગરખીમા મોઢ-હીરોઈક' કાવ્યનું સ્વરૂપ છે:

‘જાન જનાવરની મળી, મેઘાડંબર ગાળે,
બકરી બાઈનો બેટડો પરણે છે આગે.’

એ વગેરે વર્ણનમા દલકાતી વાતને આગેપેલુ ગૌરવ અપકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ મુજાન ચીતરે છે, પરંતુ એ ગરખી વીગરસની શૈલીમા નથી તથા મહાકાવ્યના સ્વરૂપમા નથી. તેથી 'મોઢ-હીરોઈક'નું પદ્ધતિ સ્વરૂપ તેમા ઉદ્ભૂત થયુ નથી.

મિશ્રણમય રચનાવાળા હાસ્યરસના લેખનો બીજો એક પ્રકાર Serio-comic નામે છે, તેમા ગાબીયર્ અને હાસ્યની મંસુદિ હોય છે. એવા લેખમા કેટલોક ભાગ ગભીર વિચારવાળો હોય છે અને કેટલોક ભાગ હાસ્યોત્પાદક હોય છે એ બન્ને ભાગના સ્વરૂપ એક બીજાથી ભિન્ન ગ્રેસા હોય છે; અર્થાત્, ગાબીયર્ હાસ્યનુ પોપણ કરનાર નથી હોતું અને હાસ્ય ગાબીયર્નુ પોપણ કરનાર નથી હોતુ; ગાબીયર્ને કે

● હાસ્યરસનો પ્રસંગ ન હોય ત્યાં આવી પ્રાકૃત હકીકત અને નજીવી વિગતો કવિતામાં રસની સર્વાંગીકૃતિ કરનારી થઈ પડે એવી હકીકત અને વિગતો જાતે રસહીન છે, અને, માત્ર રસમય સાથે વિરોધ ઉપજાવવા હાસ્ય રસના લેખમા તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

હાસ્યને એક બીજાની અપેક્ષા નથી હોતી, એકનો ઉદ્ય બીજાની થાય, અને એ એકનો ઉદ્ય થતાં બીજું ગૌણ થાય—એમ નથી હોતું. ‘મૌક-હીરૌષિક’ લેખમાં જેમ ઉદ્દેશ હાસ્યરસનો હોય છે અને તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા વીરરસનો દંભ કરવામાં આવે છે, તેમ ‘સીરિઓ-ક્રામિક’ માં ગાંભીર્યનો દંભ હોતો નથી, અને હાસ્ય ઉપજાવવા સાથે ગાંભીર્યનો આશ્રય લેવામાં આવતો નથી; ગાંભીર્ય અને હાસ્ય બન્ને જુદે જુદે પ્રસંગે પ્રવર્તે છે. પરંતુ એ એ ભિન્ન અંશથી લેખમાં વિસંવાદ પ્રવર્તતો નથી, બેના મિશ્રણથી સમગ્ર લેખ એકાકાર બની રહે છે. સમગ્ર લેખમાં રહેલું વક્તવ્ય યથાર્થ રીતે પ્રકટ કરવા સાથે ગાંભીર્યની પણ જરૂર હતી અને હાસ્યની પણ જરૂર હતી. ઉદ્દિષ્ટ વિષયના સ્વરૂપમાં જ ગાંભીર્ય અને હાસ્ય અન્તર્ભૂત રહેલાં છે, અને તે એમાંથી એકનું જ વર્ણન કર્યું હોત તો વિષયનો નિર્દેશ અપૂર્ણ રહેત એવી પ્રતીતિ આપેા લેખ વાંચતાં થાય છે. ‘મૌક-હીરૌષિક’ માં વીરરસના સ્વરૂપનું અને શૈલીનું અનુકરણ હોય છે તેમ ‘સીરિઓ-ક્રામિક’ માં ગાંભીર્યનું અનુકરણ નથી હોતું; ગાંભીર્યના પ્રસંગમાં ખરેખર ગાંભીર્ય હોય છે. અને, હાસ્યરસનો પ્રસંગ ગંભીર ભાષામાં વર્ણવેલો નથી હોતો. અલંકારશાસ્ત્રની સંસ્કૃત પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતાં એમ કહી શકાય કે ‘મૌક-હીરૌષિક’ માં બે પ્રકારનો એકબીજા સાથે અંગાંગીભાવ હોય છે; એક અનુગ્રાહ્ય હોય છે, બીજો અનુગ્રાહક હોય છે; તેથી, તેમાં બે પ્રકારનો ‘સંકર’ હોય છે; ‘સીરિઓ-ક્રામિક’માં અન્યોન્યની નિરપેક્ષા હોય છે અને માત્ર બન્નેનો એક જ અર્થમાં સમવાય હોય છે તેથી તેમાં બે પ્રકારની ‘સંસૃષ્ટિ’ હોય છે.

એકલા હાસ્યરસવાળી કૃતિ કરતાં આ ગાંભીર્ય અને હાસ્યના મિશ્રણવાળી કૃતિમાં વિશેષતા એ હોય છે કે હાસ્યરસના પોતાના પ્રદેશની અંદર વિરોધી અંશોનું જે સંઘટન હોય છે તે ઉપરાંત આવા મિશ્રણવાળી કૃતિમાં સમસ્ત હાસ્યરસનું ગાંભીર્ય સાથે સંઘટન થાય છે. માનવ સંસારમાં તેમ જ મનુષ્યવ્યક્તિના ચિત્તમાં એકલું ગાંભીર્ય વ્યાપી

રહેલું નથી હોતું, અને એકલું દામ્ય વ્યાપી રહેલું નથી હોતું. પરંતુ, એ બંને વૃત્તિઓનાં મૂળ હોય છે, અને એ બંને વૃત્તિઓ ઉગી નિકળવાના પ્રસંગ આવે છે. એ દષ્ટીકન લક્ષમાં લેતા માસમ પડે છે કે ગાભીર્ય અને દાસ્યનું આ મિશ્રણ મનુષ્યજીવનના એક અંગનું યથાર્થ ચિત્ર બતાવવામાં સદાયજૂન થાય છે,

કવિ દ્વલપનગમકૃત 'વેનચરિત્રમાં' આ પ્રકારનું ગાભીર્ય અને દાસ્યનું મિશ્રણ ચચિકર રીતે થયેલું છે. વિધવાવિવાદ અને બીજા સંસારમુધારાના પ્રસંગોના ગભીર વિવેચનમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિએ દામ્યના પ્રમંજો ગોઠવ્યા છે. ગજકુંવર વેનના કહેવાથી રાજગુરુ વિધવાવિવાદ કરનાર નાતોમાં જઈ કહે છે કે 'દયે પછી વિધવાઓના પુનર્લમ કયા નદિ' તે ઉપરથી એ નાતોમાં થયેલા દોષાનું પાર્શ્વ નામ્ય-અર્થથી ભરેલું છે

‘ગુરુને દેખી કાનુબાનુ સહુને, રીસ રહેમાં વ્યાપીછ.
કહે ગોર તે ગજકુંવરને, ઉધી મત્ય કેમ આપીછ,
ચોટયાવાળી ચતુગને માથે, કરવા બેઠો મુડાછ;
આ શુ મુઝયુ ને તે આગો ગજજ કયો ગોર બુડાછ.’

‘આ ગો ગજજ કયો ગોર બુડા, કયો અનગના ધા ડંડા, આ ગો
ફા અમે પ્રધાનીને કહેના, એને દક્ષા આપો;
આજ તુ અમને દેવા બેઠો, બળબળતો રંડાપો આ ગો
જમડા ચૂંડા ભાને તો, અમે નવો પદેગના ચૂંડો,
ને તો આખા ભવનો ભાગ્યો, ભાઈ તુ જમથી બૂંડો આ ગો

ગોર પધાએ ધન્ય જાણના, કરતા દમાર કલવા;
અપગકનના તુ દયે આવજો, મડા મોક્ષ મોકલવા આ ગો
ગજકુંવરને જઈ તું કહેજો, લેજો નામ અમારું,
અજળાતું અંતર બાળીશ તો, ઉજડ વળગે તારું આ ગો

‘વસ્તીના લોકે વિપ્ર સાથે પાડ્યો વાંધો;
 કહે કોઈ દિનનું કામ ન કરવું બંધી એવી બાંધો રે. વસ્તી૦
 ઘર ઘરથી લેળા થઇને સહુ, મુખથી બોલ્યા માળી,
 પુષ્પ પત્ર દિનને નહિ દઇએ, અમે ગાંઠ એ વાળી રે. વસ્તી૦
 કહે સુતાર અમે કોપ્યા તો, ભોગ ભટોના મળશે;
 ઘંટીનો ખીલડો ભાગે તો, દાણા શેણે દળશે રે. વસ્તી૦
 ઘાંચી કહે અમે નહિ દઇએ, દીવેલ દીવા સાર;
 દીવા વિના ઘર દેખાશે જેમ, અપાશરે અંધારું રે. વસ્તી૦

* * * * *

મોચી કહે અમે કોપ્યા તો, ઉડશે એના આટા;
 ખરે ખપોરે જવું પડે તો, પગે બાંધશે પાટા રે. વસ્તી૦
 કહે હજમ હવે આહ્મણના, કદીએ વાળ ન લેવા.
 ડાઠાં વધવાથી દેખાશે, બધાય બકરા જેવા રે, વસ્તી૦
 કહે લુવાર કરો એવું કે, તરતજ તેઓ થાકે;
 લોઢી કે કડછી નહિ દેવી, છો પછી આટો ફાકે રે. વસ્તી૦
 કહે ભરવાડ હવે આહ્મણનાં, નહિ ચારીએ ઢોર;
 ભણવું ગણવું ભૂલી ગાયો, ચરાવશે જઈ ગોર રે, વસ્તી૦
 કહે કુંભાર ન દેવાં વાસણ, તેથી તરત અકળાશે;
 હાથે હાંફાં ધડશે તો, આહ્મણ ઓઝા કહેવાશે. વસ્તી૦
 ઘર ચણવા માટીના ગુણા, દીધાની વાત હવે શી;
 માટીખાણે માટી લેવા, જશે ગધેડે ખેસી રે. વસ્તી૦
 ઘોખી કહે છે વસ્ત્ર નં ઘોવાં, પછી કકળશે કેવા;
 ગોર બધા મેલા ગંધાશે, જતી હુંઢીયા જેવા રે. વસ્તી૦

‘વેનંચરિત્ર’માં હાસ્યના બીજા પાણુ પ્રસંગ છે. કન્યા ન મળવાથી નિરાશ થયેલો વાંઢો નવરંગી પોતાનું વૃત્તાન્ત વર્ણવે છે કે,

‘પનઘટ ઉપર પ્રભાતમાં જઈ, બગતી ખેરે ખેસું;
 વિધવિધના વિચાર કરૂં પણ, એથી અર્થ સરે શું.

રસને જાતી રામાઓના, ટોળેટોળા દેખું;
 નિગ્રખીને નીસાસા નાખું, અભાગ્ય મારા લેખું.
 પછી થેર જઈ પોતાને હાથે, નીર ઉકાળી નાહાવું;
 બળ્યા જળ્યા ભાખરા બનાવી, ખાત વિનાનું ખાવું.
 અમશાન સરખું ઘર ભામે ને, ચિતા સળગતી સન્યા,
 અધિક અંનરની વાત ઉચરતા, લાગે છે મન લબ્યા,
 વાસણની ઉતરેવડને એક, રાતુ વસ્ત્ર ઓઢાડું;
 ઉભા છો વડુ એમ કહી, મારા મનને હું રમાડું.
 એની જોડે ઉભો રહીને, એમ વિચાર આપ;
 આ જોડી કન્યા આવે તો વળતી શા મંતાપ
 એક દોડું લઈ, તેની, વરમાળા બેશ બનાવી,
 મારા ને ઉતરેવડના મેં કંઈ વિશે પહેરાવી
 કંઈ ચાલો વડુ ચોરીમા, તમને આખીશ સુખ માગ્યું.
 ખેંચાયાથી ખગી પડી, વાસામા મુજને વાગ્યું.
 'વેનચરિત્ર'ની સમગ્ર કૃતિ હાન્યપરાયણ નથી, અને, તેમા ધણો

ભાગ ગભીર વૃત્તિનો છે. પુસ્તકમા

'બાલપાનુમા બાળના, નવ કન્યા લગન,
 લે કૃતિએ જાણી લેધને, વડું ઉપજે વિવન. બાળ૦

માખાપની મુરખાઇનો, એ તો છે ચારો ચાક,
 વાકું થયે પછી વેવડા, કાઢે કમનો વાક બાળ૦
 લદાવો લેવાની લાલચે, કંઈ લાજને કાજ,
 આજો મિચીને ઉડે કુવે, પડો કરી પતરાજ, બાળ૦

'વિપતી વેળાએ,
 ધીરજ અતર ધરીએ,
 કોટી પ્રકાશે કષ્ટ પડે પણ
 મુંઝાઈ નવ મરીએ રે.'

આવાં કાંઈ પણ હાસ્યમય અંશ વિનાનાં અને કેવળ ગંભીર ભાવવાળાં પદોના સમૂહમાં વચ્ચે વચ્ચે ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યના પ્રસંગો ગુંથ્યા છે. એકંદર પુસ્તક વાંચતાં ગાંભીર્યથી હાસ્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી અને હાસ્યથી ગાંભીર્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી; પરંતુ, એ પ્રતીતિ થાય છે કે જીવનમાં ગાંભીર્ય અને હાસ્યની સંસૃષ્ટિ હોય છે.

ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ કરવાનું પ્રાવીણ્ય પ્રેમાનન્દની કૃતિઓમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. ગંભીર પ્રસંગો વર્ણવતાં હાસ્યરસની તેને વિસ્મૃતિ થતી નથી. તેનાં કાવ્યો પ્રતીતિ કરાવે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્ય વચ્ચે એવું અન્તર નથી કે એક આખ્યાનમાં એ બન્નેનો પ્રાદુર્ભાવ ન હોઈ શકે. ‘મામેઈ’ અને ‘હુંડી’ એ બન્ને અનન્ય-ભક્તિનું: મહત્ત્વ દર્શાવવાના ગંભીર ઉદ્દેશવાળાં હોવા છતાં લગભગ સરખે ભાગે હાસ્યમય અને ગાંભીર્યમય છે. દમયન્તીના સ્વયંવરનો ‘નગરી અમરા’ સરખો ભલકો વર્ણવતાં ‘ઝોલે હુંડુભીના બહુ ડંક, અકળામણનો વળ્યો અંક’ એવી ઉત્તેજિત વૃત્તિમાં આવ્યા પછી પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બલતાની હાસ્યપાત્રતા દર્શાવવાનું તેને અપ્રાસંગિક લાગતું નથી.

‘વર થઈ એહા પ્રાણી માત્ર, સમાં કર્યાં છે વરવાં ગાત્ર.
શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ટનાં ઝોડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કોડ.
બાળક યૌવન ને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા.
કો તો મોટા ઘરના કુંચર, કો કહે આજ અમારું ઘર.
આશા અભિમાને ભર્યાં નર, વાંકા મુગટ ધર્યાં શિરપર.
ઘરડા થયા નાહાના વર, વતાં કરાવતાં વાગા છર.
તન મન કન્યાને અરપણુ, આગળથી નહીં ટાળે દરપણુ.
કેટલા કરે તિલકના રેપ, કેટલા કરે માંહોમાંહે દ્રેષ.
કેટલા કરે પૂછાપૂછ, હું કેહેવો કહી મરડે મૂછ.
જેના મુખ માંહે નહીં દંત, તેને પરણવાનું ચંત.

કેવળ જુદા ડાચા ગયા મળા, ને બેઠા હુંપાવી પળા.

લેગીની પ્રણીપત્ય કરી, દેખાડે દાય ને જન્મોતરી.

એ રીતે સ્વયંવર સગખા ઉચ્ચ પ્રેતસાદનના પ્રસંગમા પણ પ્રેમાનન્દ ત્યા દામ્યમયના બેજે છે ત્યા જન્મે ભાવ યથાશ્ચિત છે એમ વાયનાગને લાગ્યા વિના રહેતુ નથી. એક જ વર્ણનમા ઘડીમા ગાંભીર્ય અને ઘડીમાં દામ્ય દર્શાવનારી રચનાનો નમુનો ‘સુદામા-ચરિત્ર’ માથી લઈશું ફાળુને મળવા આવેલો સુદામો બારણે ઉભો રહી ખજર કહેવડાવે છે ને વેળા,

“ સુતા શન્તયે શ્રી અવિનાશ ચે, અષ્ટ પટગણિયો છે એ પામ રે.
રૂકમાડી તળાસે પાય રે, મિત્રવદા દોજે છે વાય રે.
ધર્મ દર્પણ ભદ્રા નાગી રે, જનભુવનિયે ત્રીડી જળજારી રે.

x x x x

ચંગ ઉર્ધ્વગ મૃદગ ધણા ગાળે રે, શ્રીમંડળ વેણા વાળે રે
ગાંધર્વી કળા કાઈ કરતી રે, ગુપ્ત વાયડ મુખ ડાચરતી રે.
ચતુરા નવ સુકે તાગી રે, બોલે વચન મગમાળી રે.
જેથી રીતે પ્રાણુઆધાર રે, એમ થઈ ગ્લેહા થેઈ થેઈકાર રે.
એવે મમી ક્ષાતી આવીરે, લેઈ નાથે પામે બોલાનીરે.
બોલી સાહેલી શિર નામી રે, કાગે દ્વિજ આવ્યો કોષ વ્યામી રે.
ન હોય નાગ અવશ્યમેવ રે, નહીં વસિષ્ઠ ને વામદેવ રે.
ન હોય દુર્વામા ને અગસ્ત્ય રે, મે તો રૂપિ જોયા છે સમસ્ત રે.
નથી વિશ્વામિત્ર કે અત્રી રે, નથી લાવ્યો ચીકી કે પત્રી રે.
દુષ્ટી દરિદ્ર સગળો ભામે રે, એક તુંબીપાત્ર છે પાસે રે.
પિંગળ જટા ભરમે ભગિયો રે, મૃધા રૂપી નારીને વગિયો રે.
ગેગિયે ગેગિયે થોડાથોડ રે, તેને જોયા મળ્યા બહુ લોકરે.
તેજે કદાચુ કરી પ્રણામ રે, માઈ વિપ્ર સુદામો છે નામ રે.
એમ દાગી કહે કર જોડે, ખગે ખગે કહે રણુજોડ રે.
માગે આજ એવી સુદામો રે, હું દુષ્ટિયાનો વિમામો રે.

રચનાનાં રૂપાન્તર થયાં છે, તેમ જ, અર્વાચીન યુરોપીઅન સાહિત્યમાં પણ તેનાં રૂપાન્તર થયાં છે. ફ્રાન્સમાં ‘કોમેડી’માં અમુક જાતના મનુષ્યોની વિલક્ષણતાનો અંશ પ્રધાનતા પામ્યો છે, અને, ઇંગ્લાંડમાં કોમેડીમાં વસ્તુરચનાની વિચિત્રતાનો અંશ પ્રધાનતા પામ્યો છે. ઇંગ્લાંડની ‘કોમેડી’માં એ અંશ સ્પેઈનની ‘કોમેડી’માંથી ઉતર્યો હતો. શેક્સ-પીઅરની કૃતિઓથી ‘કોમેડી’નું ઉચ્ચ સ્વરૂપ બંધાયું હતું. પરંતુ, તે પછી ‘રેસ્ટોરેશન’ ના સમયે પ્રવર્તેલી અનીતિથી તે કાલે ‘કોમેડી’નું સ્વરૂપ પણ અનીતિમય બની ગયું હતું.

હાસ્યના ઉદ્દેશથી રચાયેલું નાટક જ્યારે સુવ્યવસ્થા તથા સુધડતા વગરનું હોય છે, અને, તેમાંના હસવા સરખા અંશ ઘણા હલકા પ્રકારના હોય છે, ત્યારે એવી રચનાને farce (‘ફાર્સ’)નું નામ આપવામાં આવે છે. ‘ફાર્સ’માં ખરો હાસ્યરસ જામતો નથી અને આખી કૃતિ દમ વગરની તથા મૂઢ્ય વગરની હોય છે; મનુષ્યસ્વભાવની વિલક્ષણતાનું કે સંસારવ્યવહારની વિચિત્રતાનું યથાર્થ ચિત્ર ‘ફાર્સ’માં પ્રદાશત થતું નથી. ‘ફાર્સ’ રચનાર અને લજવનારનું અજ્ઞાન જ ઘણી વાર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે.

હલકી ઠૂકાખાજી (buffoonery) થી પણ હાસ્યરસ જામતો નથી. તમાશામાં પોતાના ગાલ ડુલાવી પછી તે પર તમાચા મારી એકાએક અવાજ કરવાનું નામ ‘બફૂન’ પડેલું, અને તે પરથી હલકી જાતનું ઠોળીઆપણું કરનાર માટે એ શબ્દ ઇંગ્રેજીમાં રૂઢ થયો છે. અંગના ગાંડાઈ ભરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હલકી ઠૂકાખાજી થાય છે, તે જ પ્રમાણે, વાણીના ગાંડાઈ ભરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હલકી ઠૂકાખાજી થાય છે. વાણીના એવા ચાળા વિદૂષકના કે રંગલાના મુખમાં મુકેલાં વચનોથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે અથવા તો લેખકના પોતાના ઉદ્દગારરૂપ વચનોથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આવી રચનામાં હાસ્યની રસિકતા હોતી નથી, અને લેખક ‘બફૂન’ ની પદ્ધતિમાં આવી પોતાની અશક્તિ અને અજ્ઞાન દર્શાવી પોતે હાસ્યપાત્ર બને છે. એવી રચનામાં લેખક પોતાની તરફનાં

વચન કહે છે ત્યારે કેટલીક વાર પોતાને માટે 'બંદા' કે 'મેવક' કે એવાં ઉપનામ જે. પ્રકારે કહ્યો છે તે પોતે વિરૂપક બન્યાનું તેને ભાન થયાનું દર્શાવી આપે છે.

'સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમા 'નાટક' વગેરે દશ પ્રકારના 'રૂપક' (પાત્રના સ્વરૂપ નટદ્વારા દર્શાવનાર દ્રશ્ય કાવ્ય) ગણાવ્યા છે તેમાંના એક પ્રકારનું નામ 'પ્રદસન' છે. પ્રદસનમા હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે. તેમા નિઘ જનોનાં કલ્પિત વૃત્તાન્ત, લોકરૂઢ વાર્તાઓ અને દલયુક્તિઓ આવે છે. એવી કૃતિમા તપસ્વી, મંન્યામી, બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ વર્ગના ધૃષ્ટ નાયક હોય છે અને, સાથે નીચ પુરુષો સામેલ થાય છે તથા પરિહાસવાળા ભાણુ હોય છે, અથવા તો, વેશ્યાઓ, દાસદાસીઓ, દિગ્ગજા, બુઝ્યાઓ લપટ પુરુષો, અધમ સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ પાત્ર હોય છે, અને, તેમને ઘટે તેવા વેશ, વાચા, ચેષ્ટા વગેરે યોજેલા હોય છે પ્રદસનનું સ્વરૂપ સંસ્કૃત ગ્રંથોની આ વ્યાખ્યાથી વધારે વિસ્તારવાળું થઈ શકે છે, અને પાત્રોના સબધમા અમુક વર્ણુ, આશ્રમ, ધંધો કે પ્રવૃત્તિના નિયમની આવશ્યકતા નથી અસત્ય, કેટલીક કોમના કે કેટલાક ધંધાના માણુઓને હાસ્યરસ માટે ખાસ પસંદ કરવાનો રીવાજ વાર્તાઓ અને નાટકોમા હાલ પણ પ્રવર્તે છે, પરંતુ, સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રોમા ગણાવેલી નાતો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત બીજી નાતો (કામો) અને પ્રવૃત્તિઓ પણ હાસ્યરસ માટે પાત્ર પુરા પાડે છે. જેમ હાસ્યરસ વધારે કેળવાય છે અને હાસ્યરસના લેખકવર્ગની શક્તિ વધારે ઉદ્ધાસ પામે છે તેમ મનુષ્યજીવનમાંથી હાસ્યરસના મૂળ વધારે ને વધારે જડી આવે છે.

હાસ્યરસની કૃતિઓના ઉપર કહેલા પ્રકાર સિવાય વાર્તા, સંવાદ, પ્રશ્ન-ઉત્તર, પ્રવાસવર્ણન, દેશવર્ણન મરખી રચનાઓ હાસ્યમય થઈ શકે છે. નિબંધ (essay) ની રચના ગંભીરતાવાળી હોય છે, પરંતુ, તેમા બધા બધા માનવ અંશ આવતો હોય, અર્થાત્ મનુષ્યના સ્વભાવ, અનુભવ કે વૃત્તાન્તનું કોઈ પ્રકારનું કથન આવતું હોય ત્યા ત્યા હાસ્ય-રસનો અવકાશ હોઈ શકે છે. પર્વત કે સમુદ્રના કુદરતી સ્વરૂપ વિશેના

નિબંધમાં હાસ્યરસનું સ્થાન ન હોય, પણ, મનુષ્યવર્તન સાથે સરખામણી કરવાનો કોઈ પ્રસંગ આવે કે મનુષ્યના વિચાર અથવા કૃત્યની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એવા નિબંધમાં પણ હાસ્યરસનું સ્થાન ઉદ્ભૂત થઈ શકે છે.

હાસ્યમય કૃતિ માટે ગદ્ય પેઠે પદ્યનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. એવી કૃતિઓનાં ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં કેટલાંકમાં ગદ્ય-રચના છે, અને કેટલાંકમાં પદ્યરચના છે. પદ્યમાં ગદ્ય કરતાં શૈલીની વિશેષ નિયમિતતા હોય છે, અને, પદ્ય કવિતાનું વાહક હોવાથી પદ્યમાં ભાવની ઉચ્ચતા તથા સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. હાસ્યરસમાં શૈલીની એવી નિયમિતતાની જરૂર હોતી નથી, તેમ જ ભાવની ઉચ્ચતા કે સૌન્દર્યનું સ્થાન હોતું નથી. પરંતુ એ જ કારણથી પદ્ય હાસ્ય સ્પષ્ટ પ્રકટ કરવામાં કેટલીક વાર વિશેષે કરી ઉપયોગી થઈ પડે છે. આકૃતિ અને વસ્તુ વચ્ચેનો-શૈલી અને વક્તવ્ય વચ્ચેનો-વિરોધ પદ્યમય હાસ્યકથનમાં સમાય છે; અને એ વિરોધ હાસ્યમાં રહેલા વિરોધને વધારે તીવ્ર કરે છે.

કવિતાના સ્વરૂપનો ડોળ હાસ્યરસમાં આ રીતે મનોરંજક થાય છે. પરંતુ એ જ વસ્તુસ્થિતિને લીધે કવિતાના પ્રદેશમાં હાસ્યરસનું સ્થાન બહુ ઉતરતું હોય છે. હાસ એ સ્થાયી ભાવ છે અને તેના સાક્ષાત્કારથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે, એ ઉપર કહ્યું છે, અને, એટલે અંશે હાસ્યરસ કવિતાના મંડલમાં આવે છે. પરંતુ, કવિતાના બીજા રસમાં આવી ભાવની ઉચ્ચતાનું અને સૌન્દર્યનું જે દર્શન થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી, અને, છન્દથી બીજા રસમાં કવિતાનું જે સ્વચ્છર રૂપ થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી. લા. હન્ટ કહે છે, ‘નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્ય’ (wit) તે અતિશય અનિયંત્રિત રૂપનો તરંગ (fancy) છે, અને, ખરી રીતે જોતાં એવા તરંગમાં કવિત્વનો અંશ સહુથી ઓછો હોય છે; અર્થાત્ વિચારોના જે અર્થ સાધારણ વ્યવહારમાં હોય છે તે ઉપરાંતનો કોઈ અર્થ “વિટ”માં ગ્રહણ થતો નથી. એ વિચારોનું તત્ત્વ “વિટ”માં ગ્રહણ થતું નથી, પરંતુ એ વિચારોને એકઠા કરી માત્ર ચતુરાઈ

દર્શાવવાનો હેતુ “વિટ”માં હોય છે. કવિનામાં એ વિચારસંયોગ દાખલ થાય, પરંતુ, કવિનામાં એ વિચારસંયોગ ઉન્નતિ પામે છે, તેનું અનિ-યંત્રિતપણું જરૂર ગ્રહે છે, અને તેનું રૂપ બદલાઈ જઈ કઈ શ્રેણીનાં રંગન થાય છે.” (વિટ એન્ડ યુમર.) કવિના અને હાસ્ય વચ્ચેનો બેદ દર્શાવના દેખણિય કંઈ છે, ‘કવિના અથવા કલ્પનાના અન્ત સ્વરૂપમાં વાક્યાતુય’ (“વિટ”) કરતા ચક્રિયાનાપણુ ગ્રહેલુ છે તેની એક સાખીતી એ છે કે કવિના અથવા કલ્પનામાં માત્ર ગજબોના મંયોગને મ્યાન મળતું નથી. એવા મંયોગ કવિના અથવા કલ્પનામાં ન્યા ન્યા આવે ત્યા ત્યા સદૈવ તે દોષરૂપ હોય છે સાનન્દ આશ્ચર્યની કે ઉત્કટ ભાવની ઉત્પત્તિ માટે રાજ્યમયોગ કરતા કાંઈ વધારે મમાર અને તત્ત્વમય વસ્તુની જરૂર હોય છે કલ્પનાની એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય કે જે વસ્તુઓ માધાગણુ ગીતે મરખા સ્વરૂપની હોય અથવા જે વસ્તુઓને આધારે માધારણુ રીતે મગખી લાગાગીઓ થતી હોય તે વસ્તુઓમાં રહેલું મામાન્ય તત્ત્વ કલ્પના ગોધી કદારે છે, પરંતુ, “વિટ”નો મુખ્ય હિદેશ એ હોય છે કે જે વસ્તુઓમાં સામાન્ય તત્ત્વ ગ્રહેલુ હોવાની ધાગણુ જ થઈ ન હોય અર્થાત્ જે વસ્તુઓ એક ખીમથી તફન ઉત્પત્તિ હોય તે વસ્તુઓ વચ્ચે સરખાપણુનો આભાસ ગોધી કદારે. અથવા કાળુ વાર સરખાપણુની વંચના ઉભી કરવી નર્મયુક્ત વાક-આતુય’ (“વિટ”) તથા સમર્મ હાસ્યરસ (“યુમર”)ની કવિતા સાથે સરખામણી કરતા અને બન્ને પદના છેક છેડે ગયેલા સ્વરૂપ ક્ષેતા એમ કદી શકાય કે “વિટ” અને “યુમર”નો આધાર આપણા આજસ, આપણા અભિમાન, આપણી નિર્બળતા અને આપણી મૂર્ખતા ઉપર ગ્રેસો છે. ખરતુ, ગંભીર અને લાવણ્ય કવિતાનો આધાર આપણા નામધ્ય, આપણા ચિત્તની ઉદારતા, આપણા સહ્યણુ અને આપણી બુનાનુકંપાઉપર ગ્રેસો છે. (લેકચર્સ ઓન ધી ઇંગ્લિશ કૉમિક રાઈટર્સ.)

પ્રાસ (rhyme), અનુપ્રાસ (alliteration), ઝડઝમદ, શ્લેષ (pun), ઈત્યાદિ યુક્તિઓ પણ હાસ્યમય રચનાઓમાં ઉપયોગી થાય છે.

‘મેલો ઘેલો પેલો જુઓ આગ ખેલમાં ઉભેલો,
 ગોઠડે ગુંથેલો એવો આવે હનુમાનજી;*
 કાળા હાથ દારવાળા, દાઢી મોઢું દીસે કાળું,
 પાઘડીનો પલ્લો પુઠે પૂંછડા સમાનજી;
 લોક નાસાનાસ કરે ત્રાસ પામી તેને ઠામે,
 એને નાવે આંચ જેના રામજી જમાનજી;
 ઠેકી ઠામ ઠામ આગ લગાડીને આવો ખસે,
 હશે હનુમાનજી કે મુલ્લાં સુલેમાનજી.’

દલપત કાવ્ય.

વિચિત્ર વેશે દોડતા અને દારખાનું સળગાવતા હોરાની લંકામાં આગ લગાડતા હનુમાનની સાથે કરેલી આ સરખામણીની હાસ્યજનકતામાં અનુપ્રાસથી અને ઝડઝમકથી ઉમેરો થાય છે, અને, ‘હનુમાનજી’, ‘સમાનજી’ અને ‘જમાનજી’ સાથે પ્રાસ આણવા સારૂ હોરાનું નામ ‘સુલેમાનજી’ હોવાની કરેલી અટકળ એ સહુને છેડે આવતાં રચનાની હાસ્યમયતા તીવ્ર થઈ ધણી રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

દ્વિઅર્થી શબ્દો ગોઠવી શ્લેષ કરવો એ લેખનકળામાં ભૂષણરૂપ હોતું નથી. શ્લેષ એ માત્ર હિકમત છે, અને, જ્યાં વિચારની ઉન્નતિ હોય કે ભાવની ઉંડાઈ હોય ત્યાં હિકમત દાખલ થતી નથી. આ કારણથી, ગંભીર વિચારના ગદ્યલેખમાં કે રસમય કવિતામાં શ્લેષને સ્થાન મળી શકતું નથી. કવિતામાં વાચ્ય અર્થ ઉપરાંત વ્યંગ્ય અર્થ દાંઈ ગૂઢ

* ‘એવો આવે હનુમાનજી’ને ઠેકાણે ‘એવું આવે અનુમાનજી’ એવો પાઠ પ્રથમ હોવાનું આ લખનારને સાંભરે છે. પણ, તે વિશે ખાતરી નથી. છેલ્લી લીંટીમાં ‘એ હનુમાનજી હશે કે મુલ્લાં સુલેમાનજી હશે’ એવો સંદેહ મુક્યાથી જે ખુબી આવે છે તે ‘એવો આવે હનુમાનજી’ એવું નિશ્ચયાર્થ રૂપક અહીં મુક્યાથી ઘટી જાય છે. રૂપક અલંકારથી અભેદ દર્શાવ્યા પછી સંદેહ અલંકાર શોભતો નથી, ‘એવું આવે અનુમાનજી’ એવો પાઠ હોય તો સંદેહની એ ખુબી જળવાય.

રહેલો હોય ત્યારે કવિના ખુબીવાળી હોય છે, તે ઉપરથી, કેટલાક લેખકો એના એ શબ્દના એ વાચ્ય અર્થ હોય તો ખુબી આવે એમ આનિતથી માની લઈ શ્લેષની રચના કરે છે. પરંતુ, શ્લેષથી થતો ખીન્ને અર્થ તે વ્યગ્ય અર્થ હોતો નથી, અને શ્લેષથી કવિનામાં અપર્યેષ જ થાય છે. સત્યતા અને સૌન્દર્યના દર્શનમાં અંધારેલું ચિત્ત દ્વિઅર્થીપણાની જાદુગીરી નગ્ન વળતું નથી. શેક્સપીઅરના મમયમાં ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાં શ્લેષનો પ્રચાર હતો તેને લીધે શેક્સપીઅરના ગ્રંથોમાં પણ શ્લેષ દાખલ થયેલા નજરે પડે છે. પરંતુ, એ સંજોગે જર્વોઈનસ કહે છે, ‘(શેક્સપીઅરે નિર્મેલા પાત્રોમાં) માત્ર અમુક જાતના માણસો જ વાક્યાતુર્ય અને શ્લેષનો વ્યવહાર કરે છે, અને જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે શ્લેષ તે મૃગતૃષ્ણિકા છે અને તેની પાછળ જનાર કવિને તે રેતીના આડામાં જ ઉતારે છે તો એ ગ્થિતિ એવા શ્લેષ કરનાર પાત્રોની છે, પણ, શેક્સપીઅરની નથી. શેક્સપીઅર તો કહે છે કે “વસ્તુની અવગણના કરી શબ્દની દિકમત કરનારા મૂર્ખ હોય છે,” અને એ મતનો સ્વીકાર કરનારા કોઈએ મૃગતૃષ્ણિકાથી બુલાવામાં પડે તેમ નથી’ (શેક્સપીઅર કોમેન્ટરીઝ)

વિચારની ગંભીરતાના અને રમની ગાદતાના પ્રસંગો હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોતો નથી, પણ, લઘુભાર (Light) મનોવૃત્તિનો પ્રસંગ હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોઈ શકે છે, તેથી, હામ્યરસમાં શ્લેષને ધ્યાન મળે છે. શ્લેષથી માત્ર વાક્યાતુર્યનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, એક શબ્દના થના એ અર્થની બેળમેળ અને ભુલભુલામણી થઈ શકે છે, પણ કોઈ અવગણના ઉંડું રહેલું હામ્યમય અર્થ દર્શાવવાનું કાર્ય શ્લેષથી થઈ શકતું નથી; તેથી, શ્લેષનો ઉપયોગ ‘વિટ’ માં થઈ શકે છે, ‘લુમ્મ’માં થઈ શકતો નથી. શ્લેષનું વાક્યાતુર્ય પણ સાધારણ પ્રકારનું હોય છે, વાક્યાતુર્ય યોજનાર શબ્દનું દ્વિઅર્થીપણું નવું બનાવતો નથી, તે માત્ર દ્વિઅર્થીપણાનો પ્રસંગ આણે છે; અને, શબ્દના અર્થોનો વિગેધ વસ્તુગ્થિતિઓના વિગેધ જોડેલા લાભો દઈતો

નથી તેથી દ્વિઅર્થીપણના વિરોધથી થયેલું આશ્ચર્ય થોડી વારમાં શમી જાય છે. એક શબ્દના બે અર્થ હોવાથી ખરી રીતે બે જુદા જુદા અર્થવાળા જુદા જુદા પદાર્થ છે એ ભાન થતાં વિરોધનો ચમત્કાર જતો રહે છે. શ્લેષનું ચાતુર્ય આતું સાધારણ હોવાથી એડિસન શ્લેષને false wit (‘ જોડું વાક્યાતુર્ય ’) કહે છે, અને, તે એવો નિયમ સૂચવે છે કે અમુક ‘ વિટ ’ વાળી ઉક્તિની પરીક્ષા કરવા સારું તે ઉક્તિનો બીજા ભાષામાં તરજુમો કરવો અને જો તરજુમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનું ચાતુર્ય કાયમ રહે તો તેમાં ખરું ‘ વિટ ’ છે એમ સમજવું. અને, જો તરજુમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનું ચાતુર્ય જતું રહેલું માલમ પડે તો તેમાં માત્ર શ્લેષ છે એમ સમજવું. (સ્પેક્ટેટર, અંક ૬૧.) શબ્દનું દ્વિઅર્થીપણું નિત્યના વ્યવહારમાં અને વાતચીતમાં જાણીતું થયેલું ન હોય પણ કંઈક અપરિચિત હોઈ એકાએક દષ્ટિ આગળ આવે અને વિચિત્રતાથી આશ્ચર્ય પમાડે ત્યારે શ્લેષથી વિનોદ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. નાનાં છોકરાં રમત રમતાં કહે છે કે ‘ આપણે ઉઝાણી ગયાં ત્યાં પવન આવ્યો ને બધું ઉડી ગયું; તેમાં મારાં મરચાં ગયાં ને તારાં મરી ગયાં; ’ એમાં ‘ મરી ’ શબ્દથી થતો શ્લેષ (“ તારાં મરી ઉડી ગયાં ” અને “ તારાં સગાંવહાલાં મરી ગયાં ”) એટલો પ્રાકૃત અને સાધારણ છે કે તેથી વાક્યાતુર્યનો વિનોદ થતો નથી. પરંતુ,

‘ જળદ જગતમાં મેઘ છે, ફળદ બાગનો ફાલ;

પણ નિર્બળ નર નારનો, બળદ ભોજ ભૂપાળ. ’

દલપત કાવ્ય.

એ ઉક્તિમાં ‘ બળદ ’ શબ્દનો શ્લેષ (“ બળ આપનાર ” અને “ બળદ જનાવર ”) રહેલો છે તે જોઈવવાનું વાક્યાતુર્ય સમજતાં વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસ્તુઓ, સ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાં રહેલી વિલક્ષણતા બહાર આણી હાસ્ય ઉપજાવવાનો મનોવ્યાપાર તે તર્કવ્યાપાર (judgment)

નથી. મનેરંગનના એ પ્રયાસમા લઘુભાર (light) ભાવવ્યાપાર રહેલો છે. દલીલ અને અનુમાનનો તેમા સમાવેશ થતો નથી. હેઝલિટ કહે છે કે હોપ્સ અને લોક સરખાપણાના નિરીક્ષણને 'વિટ' કહે છે તથા લિન્નતાના નિરીક્ષણને તર્કવ્યાપાર કહે છે તે ખૂલ છે. 'વિટ' મા પણ સરખાપણુ તથા લિન્નતા બન્ને સાધેનો વ્યવહાર હોય છે. 'હમ્સ'ના કના હૅરિમે દર્શાવ્યું છે કે "લોકની આ વ્યાખ્યા ખરી હોય તો કાટખુણાવાળા ત્રિકોણના ત્રણ ખુણા એ કાટખુણાની બગેબર હોય છે એ માખીન કરવુ તે તર્કવ્યાપાર કે શુદ્ધિવ્યાપાર નહિ" પણ 'વિટ' કહેવાય, અને, મુકિતડનો ભૂમિતિનો ગ્રન્થ તે વાક્યાતુર્યસગ્રહ કહેવાય" મુક્તિ અથવા દલીલ અને 'વિટ' વચ્ચે ફેર એ છે કે 'વિટ' વસ્તુઓમાથી એવો આકર્ષિક અને એકપક્ષી સન્નેગ ગોધી કહાડે છે કે તેને વસ્તુઓના અર્થ માથે મંબંધ હોતો નથી, અથવા ખીલુ કંઈ નહિ તો, એવા સન્નેગનો વસ્તુઓના અર્થ માથે આવશ્યક સંબંધ પ્રસ્તુત હોતો નથી, અને શ્લેષ, મમમ્યા, અનુપ્રામ વગેરે સરખા શબ્દોની રમનથી અથવા અપ્રામગિર તરંગથી વસ્તુઓ વચ્ચે દેખાતું મરખાપણુ 'વિટ' બહારકાગે ઉભુ કરે છે. આવા બધા પ્રસંગમા લાઘ્યમય સામ્યથી વિનોદ થાય છે (લેકચર્સ ઓન ધી ઇંગ્લિશ ક્રામિક ગાઇટર્મ.) ઉપર કહ્યું છે તેમ ઇંગ્રેજી ભાષામા 'વિટ' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'શુદ્ધિ' હોવાથી તે વ્યુત્પત્તિની ગેખાઓ 'વિટ'ના વર્તમાન અર્થની વ્યાખ્યામા પણ દાખલ થાય છે. હોપ્સ અને લોકની વ્યાખ્યાઓમા જે વાધા બગેલો અંગ રહેલો હેઝલિટ દર્શાવે છે તે આ જ કારણથી દાખલ થયો છે. પરંતુ, તર્કવ્યાપાર એ 'વિટ' થી (તેમજ 'હુમર' થી) લિન્ન છે એ વિશે મતભેદ નથી.

લાઘ્યરસમા તર્કવ્યાપાર નથી હોતો, પરંતુ, હાસ્યરસ મનુષ્ય-ચિત્તને પ્રસન્ન કરી સ્વચ્છ રાખે છે, અને એ રીતે તર્કવ્યાપારનું સામર્થ્ય જાળવવામા સદાયમૂત થાય છે, એ સ્થિતિ લક્ષમા રાખવા ગોચર છે. અનેક જાતના ભાર નીચે દબાઈ નથી જતા ચિત્તને

હાસ્યરસ એ ભાર ઝોઝો કરી ઉંચે આવવાની શક્તિ આપે છે. વિષમ પ્રસંગો અને વિપત્તિઓને સમયે પણ સંસારઘટનામાં રહેલું હાસ્યનું મર્મ અનુભવતાં ચિત્તને સંકટોથી પરાભવ ન પામવાનો, વિહ્વલતાને દૂર રાખવાનો, અને દુઃખો ધૈર્યથી સહન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થાય છે. દ્વેષ કરનાર અને અન્યાય કરનારની મૂર્ખતા અને હાસ્યપાત્રતા જોઈ વિનોદ મેળવતાં દ્વેષ અને અન્યાયથી થતો ખેદ ઘટી જાય છે. સર્વત્ર હાસ્યનું ઉંડું મર્મ પારખી કહાડવાના અભ્યાસથી તત્ત્વચિંતનની અને સમદર્શિત્વની એવી વૃત્તિ બંધાય છે કે માણસોની ભિંડની વચ્ચે એવા અભ્યાસવાળું ચિત્ત એકાન્તનો અનુભવ કરી શકે છે, અને અમુક આવેશથી ઉશ્કેરાયેલા મંડળના સંગમાં છતાં શાન્ત અને અશ્લુબ્ધ રહી શકે છે. એવા અભ્યાસવાળો મનુષ્ય, પોતે પણ મૂર્ખતાથી વર્તે તો તે મૂર્ખતા હાસ્યપાત્ર થવી જોઈએ એ પ્રતીતિને લીધે, એકદેશીય તથા સંકુચિત વિચારોથી આગળ વધી સાધારણ માણસો કરતાં વધારે ઉદાર અને વધારે નિષ્પક્ષ-પાતી દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. હાસ્યરસ પારખવાની શક્તિથી એવી સમતોલનની વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું તાત્પર્ય સાધારણ સમજ (common sense) ની નજરથી જોતાં આવડે છે, અને, પાંડિત્યદંભમાં, સ્થૂલ દુરાગ્રહમાં તથા નિર્મર્યાદ ઉત્સુકતામાં મગ્ન થતાં અટકવાનું સામર્થ્ય મળે છે. કૃષ્ણના જીવનના આશ્રેષ્ઠનમાં કવિઓએ પરમ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે હાસ્યરસના પ્રસંગો દર્શાવ્યા છે તે હાસ્યરસના આ સમસ્ત પ્રયોજનને લીધે. ઇસુ ખ્રિસ્તનાં વચનોનો અભ્યાસ કરતાં તેમાં ‘હ્યુમર’ રહેલો જણાઈ આવે છે એમ દર્શાવી ટી. આર. ગ્લોવર કહે છે, ‘‘હ્યુમર’’નું સહુથી ઉચ્ચ સ્વરૂપ મનની અન્તઃશાન્ત સ્થિતિ દર્શાવે છે; તે સ્થિતિ એવી હોય છે કે જીવનમાં વિરોધ કે વિપક્ષતા બંધ ન થયા છતાં એ વિરોધ અને વિપક્ષતાથી કર્કશતાની ઉત્પત્તિ થતી બંધ પડી હોય છે. એ સ્થિતિમાં મન એ વિરોધ અને વિપક્ષતા જરૂરનાં અને સહેલુકે છે એમ માની

તેમનો સ્વીકાર કરી શકે છે. એ વિગેધ અને વિપક્ષતાથી ઉચે જઈ તે પર દષ્ટિ કરતા તે જીવનને સચિત્ર કરે છે એમ મન એની મિથિનિમા માની શકે છે. પ્યોટો જેને “ જીવનનું આખું કર્મણ્યમમય અને હાસ્યરસમય નાટક ” કહે છે તે જોવાની શક્તિ તે-તેના એ એ અંગ એક ખીખરમાં જોતજોત થયેલા જોવાની શક્તિ-તે “ હુમર ” છે ’ (ધ કૉનક્રિવલ્ડ ઓફ રિવિજઅન્ડ ઇન ધ ગેમન એમ્પાયર-એ ગ્રન્થમાનુ જીમ્મ ઓફ નેચરલ વિગેનુ પ્રકરણ.) નાટકની રંગ-ભૂમિ ઉપર પ્રદટ થતા કર્મણ્યમમા, તેમ જ, મનુષ્યજીવનમા પ્રકટ થતા કર્મણ્યમમા પણ હાસ્યગમનુ મર્મ રહેલું છે એ માક્ષાત્કારથી કર્મણ્યનું કર્મણ્ય જરૂર મળેલું નથી, પણ કર્મણ્યથી પડતી ગુચ્છ છોડવાની કુંચી એ માક્ષાત્કારથી જડે છે ખીખર બધા ગમમા પણ જ્યાં ગુચ્છ પડે છે ત્યાં હાસ્યનું મર્મ હાથ આવતા એ ગુચ્છ છોડવાની કુંચી હાથ આવે છે.

હાસ્યગમની આ પ્રમાણે મીમાસા દ્વારા પડી ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર કરી જોઈએ તેમા હાસ્યગમ પ્રદટ થયેલો છે કે કેમ એ દષ્ટિપાતને પરિણામે કણુવ કરવું પડે છે ગુજરાતના સાહિત્યમા હાસ્યગમ બ’ જ ચોટા છે, વગભગ નહિ જેટલો કે અવમત્ત, એનું એક હાસ્ય એ કે ગુજરાતના અર્થાત્ પાંચ ગુજરાતના—ચુનાથી વાટ દેગ મુનીના ગુજરાતના—ચોટા વિચક્ષણ, અપારદગી, હાસ્ય અને વેપારમા માનસિક છે પણ, હાસ્યવૃત્તિમા હર્ષદ મોળા છે કાદીઆવાડીઓ “ આપ માજોઓઓ ” જે વડેકાથી કહે છે તેટલું હાસ્યભર્યું વાક્યાતુર્ય પણ તળ ગુજરાતીઓની વાણિમા નજરે પડતું નથી તેમનું માહિત્ય તેમની વૃત્તિઓ પ્રમાણે હોય એ આભાસિક છે

જુના ગુજરાતી સાહિત્યમા હાસ્યગમનું મેવન કન્ય પ્રેમાનન્દે કર્યું છે પ્રેમાનન્દનું હાસ્ય કાવકું હતું તેની વૃત્તિઓ વાક્યાતુર્યથી ઉજળતી નથી વિનોદમય પ્રમંગો આવના હાસ્યમર્મ ગોધી કહાડી તે, ધીરે ધીરે પ્રદર્શિત કરવું એ તેની શૈલી છે. સાધારણ દષ્ટિએ મં

જણાતા પ્રસંગોમાંથી પણ તેને હાસ્યમૂલ જડી આવે છે. સ્ત્રીઓની હાસ્યશક્તિ તેણે ઘણી વાર મનોહર રીતે દર્શાવી છે. ‘મામેરા’માં પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓને નરસિંહ મહેતાના દારિદ્ર્યની ટોળ કરતી વર્ણવી છે. ‘માંધાતાખ્યાન’માં તપોવનની યજ્ઞશાળામાંનું અભિમંત્રિત જળ ભૂલમાં પીતાં ગર્ભવંત થયેલા યુવનાશ્વ રાજનું વૃત્તાન્ત વર્ણવતાં પ્રેમાનન્દે રાણીઓને અને નગરની નારીઓને રાજના ગર્ભની મશ્કરી કરતી વર્ણવી છે.

જુના સમયમાં બીજા કોઈ લેખકો હાસ્યસેવી થયા નથી. હાસ્ય-રસવાળા નાટ્યપ્રસંગો ‘લવાઈ સંગ્રહ’ માં જોવામાં આવે છે; તેના કંતી કોણ હતા તે જડી શકે તેમ નથી, પણ, એ સાહિત્ય લવાઈ-ઓની રંગભૂમિ ઉપર જ ઉત્પન્ન થયું હતું અને વિદ્વાન્ ગ્રન્થકારોનો તેમાં કાંઈ હાથ નહોતો એ નિઃસંદેહ છે. એ કારણથી, હાસ્યરસનું એ સાહિત્ય શિષ્ટતા વગરનું રહ્યું છે; અને, તેની અસર સામાન્ય સાહિત્ય પર થઈ નથી. હાસ્યરસ ખીલવનારની પણ નાત થઈ ગઈ. ભાંડ ભવૈયા સિવાય બીજા હાસ્યરસનો વ્યવહાર કરનારા ન રહ્યા, અને તેથી, તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ થયો નહિ.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસના આલેખનનો આરંભ કરનાર કવિ દલપતરામ છે. તેમની કૃતિઓમાં નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્ય છે તેમ જ સમર્પ હાસ્યરસ છે. તેમણે પ્રદર્શિત કરેલો સમર્પ હાસ્ય-રસ ઘણો ખરો છુટક પ્રસંગોમાં છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના કે જન-સમાજના મહોટા પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી હાસ્યરસ શોધી કહાડવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો નથી. તોપણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે ખીલવેલો હાસ્યરસ હમેશ સચ્ચિત્ત રહેશે. તેમના લેખમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે.

કવિ નર્મદાશંકરની કૃતિમાં હાસ્યરસ છે જ નહિ. તેમને હાસ્ય-રસની પરીક્ષા બિલકુલ હતી નહિ. તેમના મિત્ર રા. નવલરામને તેમની કલ્પનાશક્તિનો પૂર્ણ પરિચય હતો, અને નવલરામે રચેલા; ભટનાં

બોપાળા'મા અમંભવિતપણાનો દોષ છે અને હાસ્યરસ છે જ નહિ એવો અભિપ્રાય નર્મદાશકરે દર્શાવ્યો ત્યારે, નવલકામે તેમને કશું હતું કે 'કવિ. તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી.' ('હાસ્યરસ' વિષે નિબંધ.)

૨ા નવલકામને હાસ્યરસની કુશળ પરીક્ષા હતી તેમણે રચેલું 'લટનુ બોપાળુ' મોસિયરના 'મૅક ડૉક્ટર' નામના ગ્રન્થનો અનુવાદ છે. તોપણ, તેમા તેમની સ્વતઃકલ્પિત હાસ્યરચના ઘણી છે.

આ સિવાય ૨ા મા. મહીપતરામ કૃત 'માસુ વહુની લદાઈ,' 'વનગજ આવડો' અને 'સધરા જ્ઞેશંગ,' ૨ા. બ. હરગોવિંદલામ કૃત 'અધેરી નગરીનો ગર્ધવએન,' મિ. જહાંગીર અરદેશર તાવેયારખાં કૃત 'મુઝા અને કુલીન,' (અગ્રમિદ્ધ લેખક કૃત) 'પટેલ પોથી,' એ ગ્રન્થોમા હાસ્યરસનું પ્રમગોપાત્ત આલેખન છે. 'દેશીમિત્ર'ના મહુમ અધિપતિ ૨ા. મંછાગમ ઘેલાભાઈ કૃત 'મૂર્ખો' અને ચતુર-સિદ્ધ' એ બે કથાઓ હાસ્યના પ્રસંગોથી બનેલી છે, પરંતુ, તેમા ખામી એ છે કે ઢેકાણે ઢેકાણે હાસ્યરસ ખુટ્યો છે અને કૃત્રિમતા દાખલ થઈ છે.

૨ા. ગણેશજી જ્ઞેલાભાઈએ પ્રમિદ્ધ કહેલા 'કૌતકમાળા અને બોધવચન' નામના વાર્તાસંગ્રહમા ઢેકાણે ઢેકાણે હાસ્યરસના પ્રમગો છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરભ પછી ફેટલાક સમય સુધી નાટકો લખાતા ત્યારે નાટકમા આવના વિદ્વપટના મુખમા હાસ્ય-વચનો મુકવાનો પ્રયત્ન થતો, પણ, એવી કોઈ કૃતિમા હાસ્યરસ જામ્યો નથી. સંસ્કૃત નાટકોમાના વિદ્વપટ અને લવાઈઓમાના રંગલા દ્વાગ હાસ્યરસની પ્રથા જળવાઈ છે એટલો લાભ હાસ્યરસ માટે એક લુહું પાત્ર નક્કી કરવાથી થયો છે. પરંતુ, એ પાત્ર સિવાય અન્યથ ધણુ હાસ્યરસનો અવકાશ છે એ વાત હકિકતમા ન સમજાઈ હાસ્યરસનો વિકાસ થતો અટકે છે, તેમ જ, એ પાત્રને દલકી દેવામાજી માટે ઉપયોગમા લીધાથી હાસ્યરસના ઉદ્વાસને હાનિ થઈ છે.

૨ા. નવલકામે ઉપર કહેલા નિબંધમા 'મુજ્જે દિલપસંદ' અને 'લાલજીજી' નામે બે પુસ્તકો ગણાવ્યા છે તે હવે પ્રચારમા રહ્યાં

નથી. ફારસી કે ઉરદુપરથી તે ભાષાન્તર રૂપે થયેલાં હશે એમ લાગે છે. એ નિબંધમાં ખીરખલતી વાતો અને લૌવાની મજાકોનો નિર્દેશ કર્યો છે; અને, એ પ્રસંગોના સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ પુસ્તકોમાં વાક્યાતુર્યનું દર્શન કરાવેલું છે: અલખત, ખીરખલતે વિદૂષક રૂપે અને અકબરને મૂર્ખ રૂપે વર્ણવનારી વાતોમાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું નથી.

પારસી લેખકોએ હાસ્યરસનું સાહિત્ય વધારવામાં કિંમતી મદદ કરી છે. અલખત, તેમનાં એ વિષયનાં પુસ્તકો ‘વિટ’ નાં છે, ‘હુમર’ નાં નથી, તોપણ, તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું એ સાહિત્ય મનોરંજક છે અને તેનો જથ્થો વધતો જાય છે. મિ. જહાંગીર બહેરામજી મર્ઝાને રચેલાં ‘કૌતુક સંગ્રહ’, ‘ખુશ દર્પણ’ અને ‘ટોચકા સંગ્રહ’નાં પુસ્તકો રમુજ અને વિનોદથી ભરેલાં છે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ દ્વિત પ્રખ્યાત ‘પિકવિક પેપર્સ’નો અનુવાદ ‘અઝ્ઝલના સમુદર’ના નામથી તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ‘મોદીખાનેથી માર્સેલ્સ’ના નામથી તેમણે પોતાની યુરોપની મુસાફરીનો હેવાલ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં “હુમર” ની છાયા વખતોવખત નજરે પડે છે. તેમણે ‘ગંપ-સપ’ નામે હાસ્યના ઉદ્દેશવાળું પત્ર કહાડવું શરૂ કરેલું તે બહોળો પ્રચાર પામ્યું છે. હાલ તે પત્ર તેમના પુત્ર મિ. પિરોજશાહ ચલાવે છે. તે દર પખવાડીએ નિકળે છે. હિંદુ લેખકો તરફથી ગુજરાતીમાં એવું એકે પત્ર નિકળતું નથી.

કેટલાંક સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રોમાં હાસ્યરસને નામે ફકરા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે એવા હાસ્યરસશત્રુ હોય છે કે તેનો પ્રચાર ખરા હાસ્યરસની કદરને તુકસાન કરે છે. તેમાં માત્ર ઉપર કહ્યા તેવા ‘વાણીના ગાંડાઈ ભરેલા ચાળા’ હોય છે, અને તોછડાઇ, ધૂટતા, નિંદા, અસત્યકથન, વગેરે કલંકાથી એવા લેખ જેમ બહેર પત્રોની સંસ્થાને વગોવે છે તેમ હાસ્યની રસિકતાને વગોવે છે. હાસ્ય-રસનો છોડ સ્વચ્છ હવામાં વિકાસ પામી શકે તે સારૂ આવાં ઝેરી અને ઉપદ્રવકારક ઝાંખરાં જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાની જરૂર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે ખીજા અંગોની માથે દાસ્યરસના ઉદયની પણ આવશ્યકતા છે. મનુષ્યના આગ્રિયના ઉદ્વાસ માટે જેમ દાસ્યરસની જરૂર છે તેમ મનુષ્યોના વાદ્ગમયના ઉલ્લાસ માટે પણ દાસ્યરસની જરૂર છે. શેક્ષમીપીઅર વિગેનુ યથાર્થ જ્ઞાન તેના દાસ્યરસના જ્ઞાન વિના અપૂર્ણ રહે છે એ દર્શાવના એકવર્ણ પ્રહિન કહે છે, ‘જે માણસમા દાસ્યરસની દૃષ્ટિએ દુનિયાનું નિર્ગીક્ષણ કરવાની શક્તિ ગહેલી છે તેનું ચારિત્ર્ય અને તેના આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તેનું ઇતિહાસ, જે માણસનો સ્વભાવ એવા ભાવનાઓથી બધાયો હોય છે કે પ્રસન્નતાથી ઉપજતા દાસ્યની કહેંગે ને પર કદી પથરાતી નથી, તેનાથી પ્રત્યેક અંગે અને સર્વથા જુદો હોવો જ જોઈએ’ (શેક્ષમીપીઅર, દિઝ માઈન્ડ એન્ડ આર્ટ.) સાહિત્યમા પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. દાસ્યરસ વગરનું સાહિત્ય સૃષ્ટિના અભ્યાસમા ન્યૂન ગરૂ છે, અને મનુષ્યચિત્તનો પરિપૂર્ણ વિદાસ પ્રકટ કરી શકતું નથી. કેટલાક દાસ્યમીમામદોનું માનવું છે કે મનુષ્યમાં દાસ્યની શક્તિ ન હોય તો સમભાવથી અથવા દ્વેષથી મનુષ્ય એવો એક નિશામા દોગઈ જાય કે તેને પગિણામે દીણના થાય, અને, એ દારણથી દાસ્યશક્તિ પોનાના ગ્લાણ માટે ઉપયોગી જણાયાથી મનુષ્યોએ તે જાળવી ગએલી હોવી જોઈએ. જ્ઞાનના આગંલકાલમા મનુષ્યજાતિને પોનાની દાસ્યશક્તિ કેની લાગી હશે એ કલ્પનાનો વિષય છે, પરંતુ, મનુષ્યજાતિ પ્રકાષને જેવી થઈ છે તે ગ્રિયનિમા મનુષ્યઉત્પત્તના સુખ અને દુઃખિદાસ માટે દાસ્ય આવશ્યક છે એમા શક નથી અને તે જ પ્રમાણે, મનુષ્યજાતિના વિચાર અને ભાવની ઘટના પણ એવી છે કે તેના મન્દારમા દાસ્યનો ભાવ મ્થાથી થયેલો છે, અને, તેના માક્ષા-લકાર દાસ્યરૂપે થાય નહિ તે વિના રસિકતાનો વિષય પરિપૂર્ણ થતો નથી, તથા, મનુષ્યસ્વભાવ વિશે યથાર્થ કલ્પના થતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય જેમ વૃદ્ધિ પામતું જશે તેમ દાસ્યથી ઉજળતું અને મત્તકારું જશે એ અભિજ્ઞાપ નિરાધાર નથી.

સિદ્ધા વિદ્યા.

રમણભાઈની કવિતા.

જનગૃત !

(મતમધૂર.)

જનગો પુત્રા દિગ્ગણ આજન છોડી,
ધાગે ધાગે ગુ મદદે દેવ જ કોઈ;
તાણી આધી કમ્મર વાગો મડુ ડામે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાને. ૧

છટા છો કે છો જ ગુલામો મડુ નીચે,
તાબેનગી મર્વ ઉઠાવો દલ્લડી તે,
પોતાને છે જે કચ્છાનું મડુ દાથે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાને. ૨

આપો છો મૌ જે દર નેને ખરચે ત્યા,
કોઈ દાયે કોણ પુછે છે તમને ત્યા ?
બોલો વાધો સ્યો છત માચાનિ મદાયે,
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાને. ૩

જેમા જાયે મર્વ તમાગ છવ મોય,
તેમા ચાયે કોઈ તમાઃ નટિ તોય;
મૃગા છો શું એ દક લો-માગિ અવાએ.
લોકો પોતે મોટિ પ્રજા થાય જ જાને. ૪

● સ્વ સ્વ રમણભાઈનાં, જાતચુકા, શુદ્ધિપ્રજાગ આદિ માસિકોમાં તથા અન્ય છુટક પ્રન્ટ ધ્યેયોં તથા અપ્રસિદ્ધ કવ્યોનો આ સંગ્રહ છે.

(પ્રમથક)

સ્ત્રી જાતિને નિરખિ દુઃખ વિશે રિખાતી,
જે આદમીની નહિ રે ગર્ધ ફાટી છાતી;
તે સ્વાર્થિની ધુળ ગર્ધ સહુ જાંઘગાતી,
એવાથી દેશની ખરે પડતી થવાની.

૭

એ નીચ શત્રુ જીતવા કર યતન નિત્ય,
મંડયો રહે બહુ સદા જીતશે જ સત્ય;
જો ના હશે નશિય એ દિન લાગવાનું,
તો સ્વર્ગમાં નિરખિ એ ખુશિ છે થવાનું.
જે ધન્યથી સફલ યતન બધો થવાનો,
જોશે સુખી પરમ એ દિન જે જમાનો;
જેને થશે સુખદ એ શુભ પુણ્ય કામ,
લેશે બધા સુખી થઈ મલબારી નામ.

૯

(સને ૧૮૮૬.)

કાલ.

કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા ॥

વસંતતિલકા.

હે સત્યસાક્ષિ ! સહુ વિશ્વની સૃષ્ટિ વેળા,
આ વિશ્વની સ્થિતિ સદા નિરખી રહેલા;
જોનાર એક વખતે સહુનો વિનાશ,
રે દોડનાર સહુને હણિ આસપાસ.

૧

હે કાલ ! રૂપ ગુણ હોય ન હોય તોય,
તું કેમ સર્વ સરખા સધળે જ જોય ?
તું નાશમાં જ સહુના ખુશિ કેમ થાય ?
તારાથી કેમ સ્થિરતા કદિ ના ખમાય ?

૨

કામે અરે બધે લગાડે
આવે સઘન સ્થિતિમાં

- ખીજાં કદાપિ મળના નથી સાધનો શું,
કે રાજ થાય ચઢને ધણી મૃત્યુનો તું ? ૩
- એનાથી તારી થઈ છે અપટ્ટીતિ પૂર,
ને કાળ શબ્દ સરખું નથી ઘોર કૂર;
તું છે અનત, ન હરીક ખીન વમે છે,
શું કામ આવડી ઉતાવળ તું કરે છે ? ૪
- તારા ગુણો બુલી જતો નથી હું કશાએ,
આ શબ્દમા મુનિ બધી નહિ તારી માએ,
તું હોત ને નહિ કદી જડ મર્વ થાત,
સર્વેની રે શિથિલતા કદિ ના ખમાત ૫
- તું વિશ્વનાથ જડ આ સડ પૂરી હાકે,
તાગ વિના સહુ રહેત હવ જ વ્યા તે;
તે છે દિમાયતિ હજી જડના તણા, તો
એ માઘમિત્ર હવ તું વિણ કેટલાઓ ? ૬
- જાણી તને નિજ તજે સહુ લોક ગર્વ,
ઉન્નત તારી બીકની વિણ થાત સર્વ;
સત્તા અને ધનથી મત્ત હજી વમે છે,
તો કેટલા તુજ વિના વધી જાત તેએ ? ૭
- આ સર્વ નિત્ય મનમા રમવું રખાવી,
તે આપી ગીખ અભિમાન બધું મુકાવી,
આ પત્ર, લેખણ, અને લખનાર હાથ,
ચોડે ધણે મળી જગે મદુ ધૂળ સાથ. ૮
- આ માર પાડ બહુ હું તુજ કાલ ! માનું,
માશું વિનનિ પણ આ મુજ ચૂલવાનું,
તે એક દ્રવ્યથી બધે સહુને ન હાકે,
ને સખ થા પણ અગે કંઈ ભેદ રખ. ૯

સૌન્દર્ય, પ્રેમ, કવિતા, યશ, મિત્રતાને,
તું ના અડીશ તુજ નાશકે કૂર હાથે;
તે તું ન હાંક મુજને સહુની જ સાથ,
કાંતો અગાડી અથવા જ પછાડી રાખ.

(સતે ૧૮૮૬.)

કંઈ કીર્તિ સાચી ?

(ઉપનિષદ.)

રે કીર્તિ શાની ધન મેળવ્યાની !
અંતે કંઈ કામ ન લાગવાની;
આ લોકનાં ને પરલોકનાં રે,
સુખો મળે છે ધનના વિના એ. ૧
રે કીર્તિ શાની રણમાં જીત્યાની,
સ્વયંદુઓને ખુશિથી હણ્યાની;
મનુષ્યના ધાતનિ હોંશિયારી,
વડાઈ સાચી નહિ આપનારી. ૨
સત્તાતણી કીર્તિ નકામિ સર્વ,
ચિત્તે વધારે બહુ દ્વેષ ગર્વ;
સત્તા કરાવે બહુ દુષ્ટ કામ,
એથી મળે ના કદિ પુણ્ય ધામ. ૩
તે કીર્તિ શી બુદ્ધિ મહત્ત્વ કેરી ?
તે અહમ્મિયાને પરમાણુ જેવી !
મનુષ્યના જ્ઞાનનિ નાનિ વાડ,
થોડી વધી કે થટિ શી વિસાત ! ૪
એવી બધી ઐહિક કીર્તિ સાચે,
સ્વર્ગે જવામાં નહિ કામ આવે;

ખોટી નકામી સઘળી જવાની,
છે કીર્તિ સાચી પ્રભુને ભજ્યાની

૫

(સને ૧૮૮૭.)

આશા.

(Dum spiro, spero.)

સંઘરા—

“આશા”~એ શબ્દ દેવો મધુર સ્વર છે હર્ષ આનંદવાળો.
અંધારું ખેદ કેરૂં અરણ્ય બની બધું આવના કલાકના,
ઉત્સાહે ગડતા છે સુખિ હૃદયતણા પલિનો એહ માળો,
આશા છે કલ્પવૃક્ષે કળિ કુસુમતણી કામ જે આપના

મંદાકાતા—

ભાવો જે છે સદુ હૃદયના રૂપ આશા તણા તે,
સર્વે ધૃષ્ટિ તરસ છિપવા ચિત્તમા અગમા કે,
હર્ષો સાથે પરમસુખની “પ્રેમ” છે ઉજળુ આશા,
એ આશા ન્યા મુખદ બનવા પીગળે તે “કૃપા” ત્યા.

શાલિની—

આશા મીઠી પ્રાપ્તિથી છે વધારે,
આશા સાચો મિત્ર છે દુ ખવેળા,
માર્ગે આણે લોક જુલા પડેલા,
મધ્યાહ્ને તે ઢંઢમા નીર સારે.

મત્તમયૂર—

આશા મ્હોટા કામ કરાવે જન પાસે,
રામે બાધ્યો તે પુલ સીના તણિ આજે,
દૂમ્યો આશે કીર્તિની મીઠંદર વીરો,
પાત્રાલીની આશયિ પાર્થે મછ ચીર્યો.

● ન્યા સુધી શ્વાસ ત્યાં સુધી આશ

વસંતતિલકા—

આશા ન હોય કશિ તો જીવવું નકામું,
સામા નિશાન વિણનું સહુ તાકવાનું;
આશા નથી,—પછિ બધાં સુખ કામનાં શાં ?
આશા વિના નૃપતિની સ્થિતિ બદ્ધપાશા.

માલિની—

‘અતિ ગહન નદી છે મોહ તૃષ્ણાતણી એ,’*
નિજ કવિપદ છોડ્યું એમ જેણે કહીને,
બબર ન હતિ તેને,—ગાઢ સંબંધ અંગે,
રસમય કવિતાને છે સદા આશ સંગે.

શાહ્નલવિક્રીડિત—

આશાનું મુજ ચિત્તમાં રમરણુ હું પ્રેમે કરું સર્વદા,
તેને આવતિ દેખી ધન્ય બનું હું ઉન્મત્ત ઉલ્લાસમાં;
આશાને સહુ રીતથી ખુશિ કરું કે રે’ સમીપે સદા,
તેનો મંગલ હસ્ત શીર્ષ પર હું માગું સુખી રાખવા.

કુંડળીઆ—

આશાનાં બહુ તર્ક જ્યાં એવા બાંધું રમ્ય,
આવે વિચાર મૃત્યુનો,—આશા સર્વે શૂન્ય !
આશા સર્વે શૂન્ય, નામ સુણતાં મૃત્યુ તણું,
મૃગ સહુ ભાગે જેમ, થતાં ગર્જન સિંહ તણું.
શોધી કહાડું વિષાદ, આશ ન દેખું કશામાં,
મૃત્યુ તણે શો ત્રાસ ! જનતણા હવાલ આ શા !

(સને ૧૮૮૭.)

*આશા નામ નદી મનોરથજલા તૃષ્ણાતરંગાકુલા

x

x

x

x

મોહાવર્તસુદુસ્તરાતિગહના પ્રોત્તુંગચિન્તાતટી । મર્તૃહરિ ।

તું ગમ્ !

ઉપભતિ

ત્યારે ગમ્ શું અહિંથી પ્રિયા તું ?

મૃદ્ધી ગમ્ આ હૃદય રિખાતુ !

હવે મિહુ તે મુખ તાકી તાકી

નિહાળવાનું નહિ શુ કદાપિ ?

૧

ચિન્તા અને દુઃખ ચક્રી પીડાતા

આ ચિત્તને ટેકવવાની આશા

તાગ પ્રિયા ! પ્રેમથી આવતી જે,

હવે પછી શુ મહુ મૂકવી તે ?

૨

શરીરને ને મનને જરૂરે,

આધા પ્રદેશે કરતા હતુ જે

સ્વથાન પાછું બળ ખેચનાડ,

શું તે વિના દર હવે જવાનું ?

૩

ગ્રહો કરે છે ગ્વિ આસપાસ,

છાયા કરે ત્યા વચમા પદાર્થ.

પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરી સર્વે,

કયા હુ કરે ? તુજ વીણ મધ્યે ?

૪

તારાની પેઠે સ્થિર એક દામ,

દુઃખો મુખો સૃષ્ટિ વિષે તમામ

જોઈ રહી ક્ષોભ વિના જરીએ

રહું જગાઈ ?— અને કદીએ.

૫

શરીર મારું સ્થિર રે' કદાપિ,

આ ચિત્તને તો ન શકુંજ રાખી,

સ્વચ્છંદ તે તો ભમતું કરે છે,

રે ! તુ ગમ્ ને સ્થિર કેમ રે' તે ?

૬

જાતેજ જે ખરિ કીર્તિ છે બહુ હર્ષને સુખનું ભર્યું,
 ઉંચું સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
 અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
 યૌવન મીઠી ! તે જલદિજ સફળ ના કર્યું તે ના કર્યું. ૬

(સન ૧૮૮૬.)

સર્વસ્વ.

ગઝલ.

દિલને ખુશી દેખું નહીં કરવી મઝા કંઈ ના ગમે,
 ખુબિદાર કવિતા વાંચતાં તે પણ પસંદ જ ના પડે;
 કંઈ ખ્યાલ ખીજ ચીજના પણ હોય દિલમાં એકલાં
 નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.
 ગમગીનિ રહે દિલમાં ઘણી બેચેનિથી ગમ ના પડે,
 જૂદાઈની લાચારિમાં ના મદદ કોઈની ગમે;
 હાલત થઈ આવી, જડે ત્યાં સખખ તેનો શોધતાં,
 નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.
 માશકના દીદારમાં દિલ તલસતું આ રોજ રહે,
 મુજ ખ્યાલમાં ને ખવાબમાં ઝાંખું છખી હું તેની તે;
 દોલત બધી ઊમેદને મુજ જાન છે ત્યાં, જ્યાં રહ્યાં
 નરગિસ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.
 શેના વડે જીતાઈને લીધું અપાને નામ એ ?
 કયિ ચીજમાં બહુ જાદુ છે ? ફિરદૌસ દેખું શું દિઠે ?
 શેના વિના માનું બધું હું ખાકસાર જહાનમાં ?
 ૧૨ સરીખાં નેન ને ઝુલફાં છુટાં દિલદારનાં.

(સન ૧૮૮૬.)

દેહાવસાન.

(વ્યખતિ)

જે ચતુર યુગમે બાકુ દામ પ્રેર્યા,
ઉત્સાહ ઔદાર્ય મહત્ત્વ આગા,
તે શુ મિયાયા અજનોનિ તર્ક,
નાખ્યા વિનાએ પ્રિય દષ્ટિ એક. ૧

જે વાણિએ વાક્ય કહ્યા અનેક,
સમસ્ત દેશીજનલાલઅર્થ,
મુગી થઇ તે નિજ બાળકોને
દિધા વિના આશિષ છેલ્લી એક ૨

અનેક કાર્યો જન લાલના જે,
તે સાફ ચિંતા કરતુ સદા જે,
તે હૈકુ ગેતા પ્રિય બાળકોના
હિતાર્થ નિશ્વાસ મુઝી શક્યુ ના ! ૩

આગભિને જ્યતિ આપી જેણે,
અનેક ઉત્કૃષ્ટ પ્રવર્તનોને,
જોયા વિના એકનિ એ સમાપ્તિ
મુતા મુતા તે ધરિ દીર્ઘ શાન્તિ. ૪

(સન ૧૮૯૧.)

“બારણે પુકાર.”

ચામર

અક્ષરે અનેકવાર ચક્ષુએ દિઠા હતા,
શબ્દ જે અનેક વાર કર્ણથી સુણ્યા હતા;
અર્થ જે અનેક વાર ચિત્તમા ધર્યા હતા;
તર્ક જે અનેક વાર બુદ્ધિમાં વસ્યા હતા.

૧

‘બારણે પુકાર’ વાક્ય એ અબળણ્યું ના હતું;
ગીત એ ‘પુકાર’ નું રચ્યું હતું નહીં નવું;
ગાન એ પ્રબન્ધ કેરું આઘ કાંઈ ના હતું;
ભક્તિભાવથી હતું ન ચિત્ત છેક વેગળું. ૨

તોય મેં અપૂર્વ ને અનન્ય વૃત્તિ ભોગવી,
રમ્ય, હારિ જ્યાં સુણી પરંપરા સ્વરો તણી.
ગીત તે મનોહરે શ્રુતીન્દ્રિયે ભર્યા ધ્વનિ,
જે વિચિત્ર કમ્પ સાથ ચિત્તમાં રહ્યા રમિ. ૩

ભાવ તર્ક કેરિ સીમ ચિત્તસ્થાનથી તુટી,
ને શરીર સર્વમાંહિ વ્યાપિ શક્તિ માનસી;
ગીતકાવ્યભક્તિવાહિ રક્ત અંગમાં વહ્યું,
વ્યર્થ જાત તે વિના અધાર્ય પૂર હર્ષનું. ૪

ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયે દિઠું નવું જ દર્શન,
ચિત્તને સ્મૃતિપ્રમાણ લાગ્યું નિષ્પ્રયોજન;
જ્ઞાતપૂર્વ જે નહીં પ્રતીતિ તે થઈ નવી,
આવ્ય સૌખ્ય કેરિ જ્યાં ઝરી નદી રહી વહી. ૫

‘બારણે પુકાર’ ગીતની મહીં ઉંડો સુણ્યો,
દ્વારમાં પુકારતો જ ભક્ત કંઠ ઓળખ્યો;
‘બારણે’ જ પ્હોંચિ શબ્દ તે ‘પુકાર’ નીકળ્યો,
દીર્ઘસરખંધ, દીન દૂરગામિ ઊપડ્યો. ૬

ચક્ષુની સમીપથી જ અક્ષરો ખસી ગયા;
શબ્દ એક તે થઈ ગયો જુદા ન એ રહ્યા,
અર્થતર્કના વિભાગ ભાવમાં મળી ગયા;
ગીતરાગથી દિદી અખંડ એક કલ્પના. ૭

હાઈ જાણ્યું ગૂઢ ‘બારણે પુકાર’ વાક્યમાં;
ગીત કાવ્ય બેની સંધિ જોઈ ચિત્તક્ષાલમાં,

અહમ્બુતલ ગાનનું નવું દિહું પ્રબન્ધમા,
સ્વર્ગદ્વાર ખોલ્યો દિહો પ્રભાવ ભક્તિમા. ૮
ભક્તનો પુકાર મળિ સ્વર્ગદ્વાર ઊઘડ્યા,
સાધુ એ અતુલ્ય ઈશ પાસ છે જઈ વચ્ચા;
ગીત ધન્ય જે મુક્યું અહીં સર્વે જીવનું,
દીનબન્ધુ-ખારણા પુકારિ તે ગમવિશુ ૯
દીન કંઠ આ ભણિ જ ગાન-દ્વાર અંધ છે,
વારમયી ન વ્યક્તિ તો પુકાર થુ હું બાગે ?
નાથ ! ભક્તપાલ ! આત્મ આ પરે કૃપા કરી,
અન્ય ગાન સાથ ભેળિ મદ વાણિ લો ગુણી. ૧૦
(સને ૧૮૯૪.)

તેજ અને તિમિરથી અનીત.

મન્દાકાન્તા.

મુખ્યંતે આ તિમિરપટ તું ધારતી હે ધરિત્રી !
ધારે પોતે, તુજ પર ગલા મવને તે ધગવે;
મેઘનો ને વન ગહન ને પવનો ને સમુદ્ર,
પક્ષી, પ્રાણી, નગર, મગ ને વૃક્ષ, કૃષો, નદીઓ. ૧
એ સર્વે ને વળિ મકલનો આવિ છે જે મનુષ્ય,
દેખાયે છે ઉપર સહુની વેષન સ્થામ વીરયુ.
વાણી માહે અમ મનુજની 'રાત્રિ' એને કહે છે,
શબ્દેચ્છા એ શમન થતીને મર્મ તાગે ખુલે ના. ૨
તો કહે ગા છે તુજ ઉદરમા હેતુ આચ્છાદને આ ?
એ ના હોયે રવિ વિગ્દના શોકના વસ્ત્ર સ્થામ;
તુ છે મ્હોટી ધિરજ તુજમા, વ્યાસ્થ ગાભીર્યું તુંમા,
ઉત્પાતો તે કંઈક નિરખ્યા શાન્તિ ના તરી તારી ૩

એ ના હોયે નિભૃત વસનો ગુપ્ત સંચાર અર્થે,
 આંધ્યો તારો ભ્રમણપથ છે, ક્યાં બિજે તું જનારી ?
 એ ના હોયે અસિત પડદો તેં ધર્યો આત્મ-અંગે,
 દષ્ટિપાતો વિક્ષલ કરવા કૌતુકેથી ભરેલા,

૪

આકાશેથી રવિ ખસિ જતાં નીકળે જે અસંખ્ય;-
 જે સૌન્દર્યે રહિ વિમલતા ગુપ્તિ શોધે નહીં તે.

તો એ શું છે પ્રકૃતિમહિનો વર્ણુ આનંત્ય કેરો,
 ને એ તુંને ફરિજ વળતો સૂર્યનો રંગ જતાં ?

૫

તો શું ત્યારે પ્રિય મનુજને રંગ છે શ્વેત જે આ,
 જેને માને વિરલ નમુનો શુદ્ધિ ને કીર્તિ કેરો,

તે શું છે હા ! ધવલ કરતો સૂર્યનો રંગ માત્ર ?

શું ના આખી પ્રકૃતિ ધરતી વર્ણુ એ મૂલ રૂપે ?

૬

દિગ્ભાગો જે ગહન પસર્યા શૂન્ય આધે અનંત,
 ત્યાં શું નિત્યે ફરિ વળી રહી ગાઢ આવી તમિસ્રા ?

શું આ શ્વેત છુતિની ગણના સૂર્યના મંડલે જ ?

શું અન્યત્ર સ્થલ મહિં બધે શ્યામ છે અંધકાર ?

૭

ને જે આધે દશદિશ થકી પાર છે વાસ દિવ્ય,

સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિપર છે ધામ જ્યાં અદ્વિતીય,

ત્યાં શું આવું તિમિર નથી ને ત્યાં નથી તેજ આવું ?

ત્યાં શું આવો નથી રવિ સમો શ્વેતવર્ણુ પ્રકાશ ?

૮

ત્યાં શું આવી પ્રકૃતિ સરખી છે ન કાળી તમિસ્રા ?

ત્યાં શું બીજું કંઈ અવનવું દિવ્ય ઔજ્જવલ્ય વ્યાપે,

જેને વાણી મહિંથી ન ઘટે વર્ણુના શબ્દ કોઈ ?

ત્યાં શું બીજું કંઈ અવનવી વ્યાપતી શીત શાન્તિ,

૯

જેનું સૌમ્ય પ્રથિત ન કરે ખ્વાન્તના શબ્દ કોઈ ?

શું એ આભા કદિ ન પ્રકટે સૂર્યના રશ્મિવૃન્દે ?

આખી તેની રવિ સમિ જતા તેજમંડકારમા જ ?
 શુ એ શાન્તિ કદિ ન દિસતી ગાઢ કો અન્ધકારે ?— ૧૦
 તેનો ઝીણો અનુભવ થતો ચક્ષુ મિચ્છાથી ધ્વાનતે ?
 પ્રશ્નો કેને સકલ પુછુ છું ? કોઈ શુ આ મુળે છે ?—
 સ્પર્શે છે તું ? મુજ વચન શું તુચ્છ તુને ન લાગે ?—
 લાગે તારો અનુભવ ખરે, બોલ તુ હે ધરિત્રી ! ૧૧
 (સને ૧૮૯૬.)

રેખાશૂન્યતા.

હયભતિ

જેથી ફરતી શરદબ્રજાય,
 પડે પડે ને વણિ બિડિ જાય;
 ન જાય—અબ્રો કંઈ રે'જ અતે,
 જતા રહે સર્વ અદસ્ય પથે, ૧
 પ્રતીતિ ચિત્તે ન રહે કશાની,
 સ્મૃતિ ન એકે ભ્રમણા વિનાની;
 હતું કયુ ને ન હતું કયુ તે
 જુંદુ પડે ના સ્મૃતિ-બ્રાન્તિ પુજે ૨
 પ્રકાર તેવો તુજ વંસ ફેરે,
 પ્રમાણુમા મશય માત્ર તેનો.
 જાયા હતી તો ગઈ અમ્ર સાથ,
 અબ્રો હતા તો નહિ તે—ન જાય. ૩
 હતો શુ તુ બાલ ! અને ગયો છે ?
 કે ના હતો ને નથિ તું ગયો રે ?
 કે તું હતો ને હજીએ રહ્યો છે ?
 એ સર્વ શંકા મુજ કોણુ તોડે ? ૪

સમુદ્ર નીચે રવિ લીન થાય;
 જ્યોતિર્ગણે તે છુતિ મૂકિ જાય;
 તે સૌ કરાવે રવિની પ્રતીતિ,
 ચિત્તે રહે ના ભ્રમકેરિ ભીતિ. ૫

વર્ષાધનો જાય,—કરે ન પાછા,
 હિમાલયે જે ઠરતા સદાના;
 પછાડિ મૂકે નિજ સારપૂર,
 ધનો રહે તે સ્મૃતિથી ન દૂર. ૬

જાયે ધસંતી સરિતા સમુદ્રે,
 ત્યાં જૈ મળા તે રહિ લુપ્તરૂપે,
 લાવે પછાડી સતત પ્રવાહ,
 ને તે ગદ્ય તે ગદ્ય ના જણાય. ૭

આદર્શ ખીન્ને કહિંથી લિધો તેં,
 ન આજ રેખા રહિ તું ગયો તે ?
 શું આ ધરા યોગ્ય તને ન લાગી,
 તેથી ન તારી પદપંક્તિ સ્થાપી ? ૮

ખીજી ધરા છે નથિ મૃત્તિકા જ્યાં,
 ન ધ્વંસિ આકારની વંચના જ્યાં;
 ન ચક્ષુ ભીનાં વિરહે થતાં જ્યાં,
 અખંડ રૂપે તું વસ્યો સદા ત્યાં. ૯

તે દિવ્યરાજ્યે કરતો ન કાળ,
 ન લુપ્ત થાતાં કેદિ વૃદ્ધ-ખાલ,
 અન્યૂન રેખા તુજ ત્યાં જણાશે,
 પ્રતીતિમાંહે ભ્રમ ત્યાં ન થાશે. ૧૦

તથાપિ અત્રે નહિ અંક-ચિહ્ન,
 છાયા ન, રેખા ન, ન દષ્ટિલક્ષ્ય;

ચમ્પે ઉઘાડયે નહિ તું જણાય,
 ચમ્પે મિચ્છાથી નહિ ફેર થાય. ૧૧
 મનુષ્યકાયા શકિ ના જ રાખી,
 ન મ્નેહ-આગાતણી પાશ ચાલી,
 ને યુગ્મ દુખી રહ્યું જોતું જોતું,
 ગયો ગયો બાલ ' ગયો ગયો તું ' ૧૨
 (સને ૧૮૯૬.)

સુરદાસની પ્રાર્થના.

૫૬ કાફી

નયન મિલિત કરો રે, એ વર માગુ.
 નયન મિલિત કરો રે, હરિ કામ મુજ પુરો,
 અવર દર્શન હમે રે-એ વર માગું. નયન૦
 સ્વરૂપ પરમ દીધું, શુવન કૃતાર્થ કીધું,
 દર્શન ન છુટ્યુ બીજું રે-એ વર માગુ. નયન૦
 આનદ હૃદય ભર્યો, ઇતર વિષય ધર્યો,
 જાય હવે કેમ કર્યો રે-એ વર માગું. નયન૦
 પાપ તાપ દૂર થયા, અંતરમા હરિ રહ્યા,
 નિરખું પદાર્થ ક્યારે-એ વર માગું. નયન૦
 (સને ૧૮૯૮.)

શતકંટ.

'Hecatombs of broken hearts-'

ઉપજાતિ

પામ્યો કરીને શત યસ શક
 ઇદ્રાણી, ઇદ્રાસન, સ્વર્ગરાજ્ય,
 અપાર ન્યા વૈભવ ને પ્રતાપ,
 એવું વહે છે કૃતિયો પુરાણ ૧

જુની પ્રજાઓ ગ્રિસ રોમકેરી,
ઉપાસતી જે બહુ દેવદેવી,
હોમી દધને શત ઉક્ષ ભેગા
રચાંતી મ્હોટી નિજ દેવસેવા.

૨

વિધાન એવાં પશુધાત કેરાં,
દયા વિનાનાં, રુધિરે ભરેલાં,
પ્રસન્ન ને એ થકિ દેવ થાતા;
યજ્ઞો કરી ને જન સ્વર્ગ જાતા;

૩

તો દેવવર્ગે નહિં કેમ માન્યું
સુપુણ્ય મ્હોટું હૃદયજ કરું ?—
જે યજ્ઞ માંહે થઈ જાતું ભસ્મ
સુમૂલ્ય મોંધું જીવ કરું સત્ત્વ.

૪

હિંસા વિશે ને મુકિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ,
નિઃશ્વાસ અંતે દિધિ કાં ન શાન્તિ ?
શું માંસમજ્જાબલિદાન શ્રેષ્ઠ,
ને આહુતિઓ હૃદયોની તુચ્છ ?

૫

આકાશવાસે કદિ ને વસો છો,
ને ભાગ યજ્ઞો મહિંથી ગ્રહો છો;
તો દેવ સર્વે ! પુછું એક પ્રશ્ન—
તમે જીવો છો પશુહીન યજ્ઞ ?

૬

ને કેા વસે છે કહિં દેવ એવો,
સ્વભાગ માગે હૃદયેથી તેવો ?
ને હૃદય માટે કરિ ખંડ ખંડ,
જે અગ્નિ પ્રેરે હૃદયે પ્રચંડ ?

૭

ને ભસ્મ તેની જ્વલતી સદા રૂહે,
એ વેર ક્યાનું મનુજેથી વાળે ?

થાઓ તમે ને ગણિથી પ્રસન્ન;
તે કેમ પીડે લઈ ભક્ત્ય અન્ન ?

૮

શતક્રતુલે કલ ને ગ્લું છે,
તો તેહ માટે હૃદયે વચ્ચું છે.
ના તે કણોની મૃત્તિ દગ્ગ જાય,
ન્યાએ હૃદે આ શન ખંડ થાય.

૯

પ્રસન્નતા જે મુખ ડેરિ ધન્ય,
છાયા નિહાળુ નહિ ગ્લાનિજન્ય,
દકપાત ન્યાનો મુખપ્રણિમેન્દુ,
તે નેત્ર દેખું દૃઢ અશ્રુભિન્દુ;

૧૦

જે અંગ માટે અવલખિ અંગે
છખી ખનાવે અવસોકય અર્ગે,
તે અંગ ઘેરે કદિ વ્યાધિઆધા,
વમે ત્યહા કલેશ વિવર્ણતા વા;

૧૧

ચિત્તે મ્હુરન્તી નવી લાવના, ને
ઉત્સાહ ધાર્યો રસઅન્ધ માટે,
કરી વળે ત્યા કંઈ માન્દ ચિત્તે,
ને આશસ્તંભ કાય થાય અન્તે,

૧૨

અનેક આવી કણુ એવી એવી
પરાભવોની હૃદયે વમેલી,
ત્યા ખંડ કાપે કંઈ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર;
ના જે ગણાયે શત કે સદસ

૧૩

પ્રત્યેક ખડે ગણિદાન અર્પી,
અનેક યજ્ઞે પ્રગટાવી વદ્નિ,
ને ત્યાગ સર્વે નિજ વ્યર્થ જોઈ,
છે ક્રોધ એવો નહિ શાન્તિ ખોઈ ?

૧૪

પરંતુ છે એકે પ્રશાન્તિદાતા,
જેને બુભુક્ષા નથી કે પિપાસા;
ન કૂર માગે બલિદાન તે તો,
દયાગુણે કેવલ શ્રેય દેતો.

(સને ૧૮૯૯.)

સ્તોત્ર—પ્રભુમય જીવન.

તોટક.

મુજ જીવન આ પ્રભુ ! તુંથી ભરું,
બલ દે અભિલાષ હું એહ પુરું;
મુજ દેહ વિશે, વળિ આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે.

૧

મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડિ વિશે,
મુજ દષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે;
મુજ તર્ક વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે.

૨

શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ ! વ્યાપી રહો મુજ અન્તરમાં;
મુજ જીવન કેરું રહસ્ય ઉઠું,
બન પ્રેરક આલક શાસક તું.

૩

ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહિ ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીછિ ધરે,
અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે;
નયમ ચિત્રક એ મન-મૂર્તિ વડે,
પદ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;

૪

ત્યમ ડચનના પટની ઉપરે,
મુજ લેખન તે પુજ સાક્ષિ પુરે.
પ્રભુ ! મુદ્રિત અક્રિત તું હૃદમા,
કૃતિયો અધી ત્વન્મય હો જગમા;
મુજ વર્તનથી છાંયિ જે ખની ગદે,
પુજ ઉત્તરવત્ર કંપની આખી દિયે.

૫

૬

(સને ૧૯૦૦)

સ્તોત્ર.

૫૬

વિભુ શ્રેયઃગ ! કરે વંદન, મેવક જન;
વિદ્ય નિકંદન ! વિભુ
કરો દષ્ટિ કૃપામય, આપો શુભ કાર્યે જય,
કરો કષ્ટ સર્વ હાય, સમ્યક્દયન. વિભુ ૧
શુદ્ધિ શુદ્ધ કરો નાય, ગ્રહો ભક્તજનદાય,
પ્રેમમય માનનાત પૃથુ ભગવન.
ઉપામન ગ્રહો ત્યામી, શાન્તિ આપો અંતર્યામી,
પાપ સર્વ જાઓ વામી, અહ્મ સનાતન વિભુ ૨

(સને ૧૯૦૦.)

નવા સૈકાનો આરંભ.

૫૬.

('નાથ તારે ચરણ ચરણ મર્ષ જય' એ ચાલ)
વિશ્વધાતા ! હૃદય-ઉદય કરે નાથ, પુજ કિરણોદ્ગમ સાથ,
તુ તેજગણિ, ધ્વાન્તવિનાશી, દિવ્ય દિયે છે પ્રતાપ,
જેને હૃદે પ્રેરે રમ્મિ નદિ તેને કરે નિમિર કદિ બાધ

વિશ્વ. ૨

અહમ્મત વેગ થકી કાલ જાય, પાછળ ધૂણિ ઉડે માત્ર,
 દષ્ટિ વધે નહિં અત્ર કે પૃથ, તમ-વીંટિયા શા અનાથ ! વિશ્વ. ૨
 ભાવિમુખે આવી સર્વ ઉભા, અહીં સાંજ હશે કે પ્રભાત ?
 એહ વિતર્ક વિકલ્પ કરી દૂર, પ્રેર માર્ગે ધરિ હાથ. વિશ્વ. ૩
 મંગલ કિરણ પડે જ્યહાં તારું, ખુલે અમ હૃદયકપાટ,
 અંતર્યામી પ્રતિષ્ઠિત થાતાં, દર્શન થાય અગાધ. વિશ્વ. ૪
 પ્રેમલ મૂર્તિ ધરી તારી ચિત્તે, સંચરીએ જગતાત,
 લક્ષ્ય કરી અમે અમૃત ધામને, પામિએ નહિં કદી પાત. વિશ્વ. ૫
 (સન ૧૯૦૧.)

પ્રાર્થના.

(ન્યાયમૂર્તિ નામદાર મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે. સી. આઇ. ઇ. ના
 દુઃખદાયક મૃત્યુ નિમિત્તે કરેલી ઈશ્વરોપાસના પ્રસંગે.)

અભંગ.

આઘાત છે મહોટો, ભારતને આજ;	
દુઃખિત સમાજ, દેશ કેરો.	૧.
ભારતનો ભાનુ, ભારતનો વીર,	
પ્રજા ને સુધીર, થયો અસ્ત.	૨.
શુદ્ધિમાં વિરલ, હૃદયે કામલ,	
સ્વદેશવત્સલ, હતો એક.	૩.
દેશોન્નતિ અર્થે અર્પ્યો જોણે દેહ,	
મદાનર તેહ, ચાલી ગયો.	૪.
કર્તવ્યનો માર્ગ, ભક્તિધર્મમય;	
દેખાડ્યો અક્ષય, સ્વદેશને.	૫.
સુધારણા અર્થે, પ્રયાસ મદાન	
ગોળ્યા ગલવાન, મદાકાંક્ષી.	૬.

મહાત્મા તે ગયે, દેશ અસ્તવ્યસ્ત,	
આશ મર્વ ધ્વસ્ત, પ્રગ્ન કેરી.	૭.
વિશાસ તે શુદ્ધિ, વિશાસ તે શક્તિ,	
વિશાસ તે વ્યક્તિ, આજે શન્ય.	૮.
પ્રભુ કરો કૃપા, ચિત્તશાન્તિ આપો,	
સુષીને વિશાપો, ગ્રહો હાથ	૯.
(સન)	

૫૬.

દયામિન્ધુ તારે આરણે પુકારે દીન બાસ,
 કૃપામિન્ધુ દીનખન્ધુ તારે આરણે પુકારે દીનબાસ. ૦

રત્ન હતુ અમ મૃત્યુવિનાશુ, તેને લેઈ ચાલ્યો કાળ,
 હૃદયે વૈય ન ગટે જે, કરો પ્રભુ તમે પ્રતિપાસ. દયામિન્ધુ ૧.

ધર્મ નીનિ જ્ઞાન જેમા વખ્યા જે, જેમા દેશ કેરી આશ,
 પ્રકાશ તેજસ્વી હતો જે, ભગ્ન તેની ગદી અમ પાસ. દયામિન્ધુ ૨.

આપો શાન્તિ આપો શાન્તિ પ્રભુ જે, કરો અવ્યય ચિત્ત નાથ,
 ચિગ્યા અમલ ત્રણે જે, સીચો અમી તમે માનનાથ. દયામિન્ધુ ૩.

અશ્રુ તારા વિણ કોણુ જુદે જે, નથી કોરી આખ એક;
 સદાય દયાળુ થજો જે, પ્રભુ અમ બસ ખુટ્યુ છેક. દયામિન્ધુ ૪.

શાન્તિ મનાતન તેને દેજો જે, જે છે તારે પુણ્ય ધામ,
 વિધુર વિગદી ગ્યા જે, તેને હારે ગનનામ. દયામિન્ધુ ૫.

આવિર્ભૂત તુજ કાર્તિકી હતી જે, જેમા ભગ્ય ચમન્કાર.
 જીવન ઉદાર અને તે, તુજ ભક્ત તણો લગ્ય માર. દયામિન્ધુ ૬.

(સને ૧૯૦૧.)

પુણ્ય એ ઇચ્છાનો, કરીને આશ્રય,
આશાથી નિર્ભય, થાય પાપી.

(સને ૧૯૦૪.)

તુંગભદ્રા.

(કપભતિ).

(મદ્રાસ જતાં રેલવેના પુલ પરથી જણાયેલા દેખાવ ઉપરથી).

ખીજી નદીઓ દિઠિ છે ધણી મેં,
ન તુંગભદ્રા સમિ કેા નદી છે,
એમાં નથી પાણીનું મ્હોટું પૂર,
જાયે ન એનો રવ ઘોર દૂર,
દોડે ન એમાં જલસ્રોત વેગે,
તરંગ ઉંચા ન જણાય એકે;
પરંતુ એની દિઠિ એવી મુદ્રા,
કે લાગ્યું 'ખીજી નથિ તુંગભદ્રા'.
અનેક એમાં પડી છે શિલાઓ,
જે મધ્ય જાયે જલના પ્રવાહો;
રોકે શિલાઓ જલને ન લેશ,
પામે શિલાઓ જલથી ન કલેશ.
કો કો શિલાને જલ ઘેરિ લેછે,
ધિમે ધિમે ગોળ ખનાવિ દે છે;
કો કો શિલાઓ જલને નચાવે,
ને ઝીણી ઝીણી લહરી કરાવે.
કો કો શિલા એકલડી પડી છે,
કો કો શિલા જૂથ કરી રહી છે;
કો કો શિલાનું તટ છે ન ભીનું,
કો કો શિલાએ બહુ પાણી ધીમું.

૧

૨

૩

૪

૫

પ્રશાન્તિ આવી હૃદયે ન મારે,
ના ત્યા શિલા ને જલ મિશ્ર થાયે;
રૂચે ન અન્યોન્યની રમ્યતા ત્યા,
ને ના અહે માર્ગ લુદ્ધ લુદ્ધ ત્યા.
તટે તટે એ નદીને હુ જાઉં,
ને શાન્તિ કેરું મૂળ ગોધિ કાઢું;
અનેક એવી થનિ ઊર્મિ ચિત્તે,
ને મર્વ એ હા ! ગમતી પછી તે.

૬

૭

(સને ૧૯૦૪.)

સ્તોત્ર.

(રાગ અવનપુરી, તાલ ત્રિપદ)

ભજ્જે મંદુર દરિનામ, નિર્ગંતર (ધ્રુવ).
સરળ ભાવથી દરિ ભજ્જે જે,
પામે તે મુખપામ. નિરંતરં
દરિ જ મુખ છે, દરિ જ શાન્તિ,
દરિ જ પ્રાણાગમ, નિરંતરં
દરિ જ પાપથી મુક્ત કહે, જે
ભજ્જન કહે અવિગમ. નિરંતરં

(સન ૧૯૦૫.)

સ્તોત્ર.

(રાગ આગાવરી, તાલ ત્રિપદ.)

દીનનણો દરિ નાથ, અમારો,
દીનનણો દરિ નાથ ॥ ધ્રુવ ॥
દીન તિરમ્મૂત મટ પતિતનો,
પ્રભુ છે જનનીતાત.

અમારો. ૧

નામામૃતના નિત્ય પાનથી,
 પ્રાણ થયો બહુ શાન્ત.
 ભવકાનનમાં મુનિજનદર્શિત,
 ભક્તિમાર્ગ અભ્રાન્ત.
 તે જ માર્ગ અનુસરવાથી,
 થાયે જન્મ કૃતાર્થ.

અમારો. ૨

અમારો. ૩

અમારો. ૪

(સન ૧૯૦૫.)

ચાચના.

(ઉપજ્ઞતિ.)

તને કહ્યો છે પ્રભુ ! ‘ દીનબન્ધુ ’,

ન દીનતાનું મુજમાંહિં બિન્દુ;

દીનો પ્રતે તું પ્રભુ ! છે કૃપાળુ,

તોયે વૃથા હું અભિમાન ધારું.

૧.

તું નિર્ધનનો પ્રભુ ! પાળનાર,

છે મારિ તૃણા ધનની અપાર;

દરિદ્ર તારો બહુ પ્રેમ પામે,

ન લોભ તોયે મુજનો વિરામે.

૨.

અનાથનો નાથ સદા પ્રભૂ ! તું ,

હું નાથ જ્ઞાતે થઈને કરું છું;

સર્વેતણો છે પ્રભુ ! તું શરણ્ય,

હું ખોળું અર્થો કંઈ ક્ષુદ્ર અન્ય.

૩.

મને બનાવો પ્રભુ ! નમ્ર દીન,

તૃણા વિનાનો ધનલોભહીન;

અનાથ કંગાલ મને બનાવો,

ને, નાથ-બન્ધુ-ધન મુજ થાઓ.

૪.

(સને ૧૯૧૦.)

મૂલ્યજ્ઞાન પ્રાર્થના.

(ઉપનતિ)

પદાર્થ જે એલિક સર્વ તેનું
 સુવર્ણથી મૂલ્ય અમે કરતા,
 વિશ્વેશ તું અપ્રતિમ પ્રભુ જે,
 અમે ઉવેખ્યો રજ તુલ્ય તેને. ૧
 જે જે રમો ધન્દ્રિયગમ્ય તેમા
 આદર્શ રૂપે મધુને ગણતા,
 રસેશ તુ જે અમૃતાબ્ધિ દિવ્ય,
 અમે વિસાર્યો વિપ તુલ્ય તેને ૨
 જે રંગરૂપે ગ્યના અનિત્ય,
 તેને અમે પદ્મની કાન્તિ કહેતા,
 તું નિત્ય જે અદ્ભુત જ્યોતિ તેને,
 અમે ગણ્યો દુર્ગમ અંધકાર. ૩
 સુવર્ણથી કે મધુથી ન થાતું,
 જે મૂલ્ય તારુ, નહિ પદ્મથી જે,
 અગમ્ય તે પારખવુ મુમૂલ્ય,
 કૃપા કરે કે શિખિયો અમે તે. ૪

(સને ૧૯૧૧.)

તરણબલ પ્રાર્થના.

(અભગ)

હરિ ! હવે નારે, આવ્યો છું શરણ,
 કરજે રક્ષણ, પ્રભુ મારું. ૧
 બહુજ પોકાર, બહુને મેં કીધા;
 બહુ માર્ગ લીધા, ક્ષેમ માટે.

નહિં કોઈ આવ્યા, હરિ ભારી વારે;	
નહિં કોઈ તારે, ભવાબ્ધિમાં.	૩
તરવાનું બળ, ખુટયું સર્વ મુજ;	
હવે મુજ ભુજ, પડે હેઠા.	૪
ઐહિક જે કામ, માન્યા તેને દેવ;	
કરી તેની સેવ, ઉત્કંઠાથી.	૫
તેની સહાયતા, માગી વારંવાર;	
અશક્ત નિઃસાર, હવે જાણ્યા.	૬
હરિ તમે એક, ત્રાતા ને શરણ્ય;	
નહિં કોઈ અન્ય, છે સમર્થ.	૭
તારો હરિ તારો, તારો દીન બાળ,	
હુબવાનો કાલ, આવ્યો પાસે.	૮

(સતે ૧૯૧૧.)

આનંદપૂર્ણ આવકાર.

(હરિગીત)

જય ! ચક્રવર્તી રાજરાજ ! ચક્રવર્તિનિ રાજ્ઞિ ! જય !	
સ્વાગત વદંતો હિંદ આખો સ્વસ્તિ ભણતો પ્રીતિમય;	
થઈ ધન્ય ભારતભૂમિ કે અત્રે પધાર્યાં પ્રેમથી,	
સમ્રાટ રાજા જ્યોર્જ પંચમ રાણિ મેરી શ્રીમતી.	૧
આશ્રુ હજારો કોસ છે ધગ્ગાંડમાં સિંહાસન,	
પણ હર અમારાં—આપનાં વચ્ચે નથી કંઈ અંતર;	
થયું દૂર અન્તર દેશનું પણ, હર્ષ આજે સ્થળ સ્થળે,	
રાજેન્દ્ર ને રાણી દીપે, પ્રત્યક્ષ આ ભૂમિ પરે.	૨
જે જ્યોતિઓના પુંજથી યશભાનુ સ્ફુરતો આપનો,	
તે પુંજમાં ઔજ્જવલ્યથી આ હિંદ ચળકે અવનવો;	

આ હિંદ કેરી રાજનિષ્ઠા સૌમ્ય દૃઢ ને શાન્ત છે,
 આ હિંદની જે રાજસેવા અન્યથી ના થઇ શકે ૩
 આરોગ્યથી સુલેખથી આ દેશમાહે વિચરજો,
 આ દેશ કેરા પ્રેમનો અભિપ્રેક્ષ મગજ ધારજો,
 કલ્યાણમય પથ આપનો તે વિજય અતિગમ્ય પામજો,
 ગુણ દર્શનથી હિંદના સહુ દુરિત દુઃખો ટાળજો ૪
 (સને ૧૯૧૧.)

ધર્મરાજાનું વહન.

(વંશસ્થ)

હું બાણ તારું, પ્રભુ ! તું ધનુર્ધર,
 હલેયું હું ને પ્રભુ ! છે તું નાવિક;
 હું પીછિ ને તું પ્રભુ ! ચિત્રકાર છે,
 હું સૂત્ર ને તું પ્રભુ ! સૂત્રધાર છે. ૧
 હું વેણુ છું ને પ્રભુ ! છે તું વાદક,
 હું લેખની ને પ્રભુ ! છે તું લેખક;
 હું ટક તારો, પ્રભુ ! શિલ્પકાર તું,
 હું છું સુવા ને પ્રભુ ! હોમનાર તું. ૨
 સમર્પિ જે જે ગતિ તેં મને પ્રભુ !
 જે પ્રેરણાધારણુ તે મને દીધુ,
 જે શાસનો તેં મુજમા જગાવિયા—
 અમોઘ અબ્રંશ પળાય સર્વથા, ૩
 સામર્થ્ય એવું પ્રભુ ! આપજો મને,
 ને શસ્ત્ર સાચું મુજને બનાવજો,
 આદેશ તારા લઈ જાઉં સિદ્ધિએ,
 મંકલ્ય તારા મુંથું મારિ જીવિએ. ૪

સાલિની.

વિધ વિધ પ્રભુ ! તારાં સાધનો વિશ્વકાર્યે,
 પૃથકપૃથક રીતે યોજના તારી સાધે;
 મનુજ પણ ધરે છે કાર્યસંદેશ તારો,
 બળ સફળ થવાનું માત્ર તું આપનારો.

(સને ૧૯૧૧.)

વિભૂતિ પ્રાર્થના.

(ગીતિ)

પૂરો છો પ્રભુ જે જે રેખાઓ મેઘધનુષને રંગે,
 સ્ફુટ અસ્ફુટ અર્ધસ્ફુટ પૂરો મુજ હૃદયને બધે અંગે. ૧
 સિંચો છો પ્રભુ જે જે અમૃતભર્યો રસ મધુર સોમબિંબે;
 જીવન બહુ બહુ દેતો, સિંચો મુજ હૃદયને બધે રંગે. ૨
 પ્રેરો છો પ્રભુ જે જે ગતિ ઉલ્લસતી સરિતજલ તરંગે;
 ભર્મિ જગવતી વિધવિધ, પ્રેરો મુજ હૃદયને બધે કંપે. ૩
 પ્રભુ જે જે નાદો જગવિચરતા પવન ઉદરે;
 ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ કરંતા, ફૂંકો મુજ હૃદયને બધે વિવરે. ૪
 આપો છો પ્રભુ જે જે વિભૂતિ જગને કૃપાસુધા પૂરે,
 તે થકિ નવ પ્રભુ રાખો, દીન હૃદય આ કદી જરા દૂરે. ૫

(સને ૧૯૧૧.)

બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ.

(તોટક છંદ).

ગિરિરાજ ! તમે બહુ વીર્ય ધરો,
 નયનો કંઠ ડૌતુકપૂર્ણ કરો;
 કંઠ તત્ત્વ ઉડાં તમ માંદિ ભર્યો,
 તમ રતનનિધિ નવ જાય ગણ્યા.

- ધનગર્જન લ્યા ઉતરે નલથી,
પ્રનિશબ્દ દિયો તમ અન્તરથી,
રવિ તેજ નયહા તમ સ્પર્શ કરે,
ઝગડાવી મુકો પ્રતિબિમ્બ તમે. ૨
- વિંટળાઇ વળા મહી જે તમને,
તમ ઉન્નતિને રહી ટેકની જે;
ઉરથી ઉપજાવી ઝરા રસના,
મહી તે અલિપિક્ત તમે કરતા ૩
- અવસ્યમ્બન જે તમ કેરું ગ્રહે,
તમ મંગતિ જે નિજ લક્ષ્ય કરે,
મહુ પ્રાપ્ત કરે તમ પાસ કલ,
નહિ છેડ્યુ વૃથા તમ ભીમ બલ. ૪
- નમ સન્નિધ હુ પાણુ આવી ઉભો,
તમ આશ્રિત હુ ગિરિરાજ વિભો !
મુજ નર્ક અને મુજ વેગ બધા,
તમ મૂર્તિ લણી ગતિમન્ત કીધા. ૫
- પ્રતિશબ્દ દિયો મુજને કંઈ હા !
મુજ ચિદ્ગતિના મુણવો પડ્યા;
પ્રતિબિમ્બનું દર્શન દો મુજને.
મુજ કલ્પન લ્યા અડિયું શિખરે. ૬
- તમ દુહિ વિધે મુજ આત્મ વસ્ત્રો,
તમ ગૌરવપુજની માંલ ધસ્યો,
કંઈ નિર્ઝરે ઉદ્દલવ સદ કરો,
અભિ-વર્ષણથી મુજ કલાન્તિ હરો. ૭
- પ્રતિશબ્દ વિના પ્રનિબિમ્બ વિના,
મહુ શબ્દ વૃથા મહુ બિમ્બ વૃથા;

હૃદસ્પર્શ થકી નહિ સ્રોત વહ્યા,
 તહિં સ્પર્શ વૃથા, તહિં ભક્તિ વૃથા. ૮
 મુજ જીવન-ભાવ-વિચાર સહુ,
 ગિરિ ! નાખું છું એ તમ ઉપર હું;
 અથડાઈ કરે પ્રતિરૂપ નવાં,—
 રહી એહ સ્પૃહા મુજ અન્તરમાં. ૯
 પટખાલ વડે જગરૂપ વીંટયાં,
 પરખાય નહીં પ્રતિજ્ઞા વિના;
 અહુ ઘોષ મહીં ધ્વનિ જેહ ભળ્યા,
 નહિં વીણુ પ્રતિધ્વનિ જાય કળ્યા. ૧૦
 તમવીણુ સમર્થ ન કોઈ ખરે,
 જગવેગ બધા ખમી જેહ શકે;
 ખમી વેગ દિયે પ્રતિરૂપ અને,
 હૃદસ્પર્શ સહી રસવન્ત અને. ૧૧
 ગિરિરાજ ! અનુગ્રહ એક કરો,
 મુજ વેગ ગ્રહી સહુ ફેરવી દો;
 પછી જીવન એકવડું ન દિસે,
 પણ અન્તર ખાલ મળી વિકસે. ૧૨

ધૈર્યચરિત્ર.

(શિખરિણી.)

તમારી ઇચ્છાને પ્રબલ ગણતાં નાથ ! શિખવો,
 તમારી ઇચ્છામાં સકલ અમ સંકલ્પ શમવો;
 તમારી ઇચ્છાનું પ્રબલપણું નિત્યે ઉચરીએ,
 અમારી ઇચ્છાનું તદ્દપિ બહુ પ્રાધાન્ય ગણીએ. ૧

- અમારી ઇચ્છાને કદિ સકલના બે ન મળતી,
અમે કલ્પન્તા ત્યા સદુ પ્રકૃતિને નિષ્કલ જતી;
અમે ના લેખન્તા પ્રજલ તુજ ઇચ્છા પ્રકૃતિમા,
અમારી ઇચ્છાથી વિકલ ન થતી તારિ રચના. ૨
- અમારી ઇચ્છાને કદિ સકલના બે ન મળતી,
નિગશાએ ઘેરી પ્રકૃતિ અમને મર્વ દિસતી,
અમે ના લેખન્તા પ્રકૃતિ કિરિ આનન્દમય તે-
અમારા મોહથી વિકૃતિ નહિ તેમા કદિ બને. ૩
- તમારી ઇચ્છામાં સકલ મુખનું મૂળ પ્રભુ છે,
તમારી ઇચ્છામા સકલ ગતિનું કેન્દ્ર રત્નુ છે,
તમારી ઇચ્છાનો ધ્વનિ મધુર વ્યાખ્યો જગતમા,
અમારી ઇચ્છાના સ્વર વિષમ હોજો નહિ ત્યહા. ૪

(સને ૧૯૧૨).

श्री गान्धारी

(૧) તારાનું અભિજ્ઞાન.

છત્ર છન્ડિયા રેલવે પર ભારે અકસ્માત થયો હતો. રાત્રે બે ટ્રેનો અથડાઈ પાટા ઉપરથી ખમી ચઢી હતી અને બન્ને ટ્રેનમાના ઘણા ઉતારએને ભયંકર ઇજા થઈ હતી.

અકસ્માતના સ્થળની બન્ને તરફ રોશનો આધા હતા અને ખબર પહોચતા મદદ કરનારા આવી પહોચે તેને વાર થાય એ જ્વાલાવિક હતુ સુભાગ્યે એક ટ્રેનમાથી કેટલાક ઉતારએો સદીસ-લામત બહાર નિકળ્યા હતા. તેમાના થોડાક દિધ્મૂઢ થઈ ન જતા દિમ્મતથી અને મમયમૂચકતાથી સંકટમા પડેલાને બચાવવા અને મદદ કરવા નિકળ્યા. એકઠા થઈ ખાસ પ્રયાસ થાય તેમ નહોતુ તેથી જેને જ્યાં અનુદૂળ લાગ્યુ ત્યાં તેણે ખોળ કૂવા મારી.

હરિવિકૃલને અને તેની સાથના મડળને કાંઈ પણ ઇજા થઈ નહોતી, અને પોનાનો સામાન પણ ટ્રેનમાથી તેઓ બહાર કંદારી શક્યા હતા. રાત્રિ ઘણી ભયંકર લાગતી હતી અને એવે વખતે પોનાના મડળને મુકીને આથે જવામા ઘણુ સાહસ હતુ. તોપણ દયા અને પરાપકારની વૃત્તિ દાખી શકાઈ નહિ, અને હરિવિકૃલ પણ વાગેલાને જોવા નિકળ્યો. ભાગેલી ગાડીઓના કકડા, વેરાઈ ગયેલો સગ્ગમાન, અને ખોદાઈ ગયેલી માટીમાં થઈ આગળ વધવું એ સહેલુ નહોતુ, અને જ્યાં વચમા કોઈ કોઈ ટુકડાણે એવા કાંઈ અંતરાય નહોતા ત્યાં વગડામાના ઝાખગ તો હતા જ. એ મહુ ખુંદતો ખુંદતો અને તારાના અજવાળાથી આસપાસ નજર કરતો હરિવિકૃલ આગળ વધતો હતો, ત્યાં કાંઈ પોચી વસ્તુ પગે અથડાઈ. વાકા વળીને જોયું પણ ખરાબર માલમ પડ્યુ નહિ તેથી ગજવામાથી પેટી કંદારીને દીવામળી સળગાવી. કોઈ માણસ બેલાન થઈ પડેલો હતો એક પછી એક

દીવાસળીઓ સળગાવી તેનો ચહેરો તપાસ્યો, પણ તેના મોં ઉપર એટલે બધે ઠેકાણે સહોરાયું હતું અને વાગ્યું હતું કે મુખાકૃતિ સહેજ ઓળખાય તેવી નહોતી. પરંતુ તેની પાસે પડેલી પાઘડી નજરે પડતાં હરિવિકૃલને વિશેષ આકર્ષણ થયું. એ માણસ ગુજરાતી તો હતો જ, અને પોતાના પ્રાન્તનો માણસ દેશાવરમાં મળતાં ઉદ્ભવતી પક્ષપાતવૃત્તિને આવે સમયે વિશેષ ઉત્તેજનનું કારણ હતું. અસ પાડી મદદમાં એક બે જાણુને તેણે બોલાવ્યા અને તે બેભાન થયેલાને પોતાના મંડળને મુકામે તે લઈ ગયો. હરિવિકૃલની સ્ત્રીએ પુછ્યું, “આ કોણ?”

“કોણ છે તે ખબર નથી, પણ ગુજરાતનો છે. બીચારાને બહુ વાગ્યું છે, અને કોઈ એની સંભાળ લે એમ નથી.”

“અત્યારે તો આપણે એ બીચારાં છીએ અને આપણીએ કોઈ સંભાળ લે એમ નથી.”

“ત્યારે આપણામાં આ એક વધારે.”

“પણ આની ઉઠવેઠ શી રીતે કરીશું? અહીં રહીશું કેમ એનું આપણું પોતાનું તો ઠેકાણું નથી.”

“સહુ ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે. આને મદદ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી છે તો તે ખુશીથી કબુલ કરી લેવી એ આપણું કામ છે. અગાડી કેમ થશે એ ઈશ્વરના હાથમાં છે. આપણે બચ્ચાં છીએ એ જ કેવું નવાઈ જેવું છે ! તારા ! તું આની પાસે બેસ અને થાય તેવી સારવાર કર.”

ઇન્ન પામેલા માણસને આણ્યો તે જ વખતે તારાએ તેને માટે બીજાનું પાથરી આપ્યું હતું, અને પોતાની સ્ત્રીની કંઠણતાથી ડાંઘક નિરાશ થઇ હરિવિકૃલે તારાની દયાવૃત્તિ પર આધાર મૂક્યો.

ઇન્ન પામેલા માણસ માટે તબીબીય થઇ શકે એમ છે કે કેમ તેની શોધમાં હરિવિકૃલ ગયો. તેની સ્ત્રીએ ‘સ્ટવ’ સળગાવી ચાલ

કરવા માડી. એક એ માણસ નજીકમા ગામ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા ગયા. સહુ જુદા જુદા કામમા ગેકાયા અને તારા તે માદા માણસના બીજાના આગળ એકલી પડી. તેના દુખ પરથી પોતાની દુઃખી દશા તરફ તેના વિચાર ગયા જૂનકાળ સાલ્યો. પાચ વર્ષ ઉપરની દુષ્ટીકત તેના મન આગળ તાજી થઇ. એનું લગ્ન કેવી ખુશાલીથી થયેલું, તેણે અને તેના પતિએ કેવા આનંદમય જીવનના સંકલ્પ કૃષ્ણા, અને એ મર્વ સુખનો ભાગ્યોદય એક વીડીના નજીવા પ્રમંગથી કેવો અટકી પડ્યો, તેનો અપગધ ન છતા ગે-સમજથી પતિનો તેના પર કેવો ગેપ થયો, પતિએ તેની નિર્દોષતા ન માનતા કેવી દીન અવસ્થામા પીયેર મોકલી દીધી તે એ સવ એક પડી એક કમમા તારાના ચિત્ત આગળ તાદૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું. દુખીયારી માને થેર કાઢેલા પાચ વર્ષમા બધા દિવસ સરખા જ દુઃખમય ગયા હતા, અને દુઃખ કાષ્ટક વિસરવા માગી માસા માથે જત્રાએ કરવા નિકળના એ હેતુ સફળ થતો નહોતો, તો આવા ભયંકર અકસ્માતમા હુ શા સુખ માટે બચી હજીશ, મારા દુખનો અંત આવવાનો આવો સહેલો પ્રમંગ કેમ જટકી ગયો હશે, એ વિચાર તારાના મનમા ઉદ્ભવવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાને કલ્પના ઉચિત નથી, ઈશ્વરને યોગ્ય લાગે છે તે જ થાય છે એ સમજતા તાગએ એ વિચારશ્રેણી મુકી દીધી.

દગિવિદ્રુલ ઉતારેઓમાથી એક દાકતરને જોળી લાગ્યો, તેણે દરદીને દવા આપી પણ દવા કરના મારવારની અને આરામની વધાએ જરૂર છે, અને સારી સારવારથી તે જરૂર બચશે એમ કહ્યું. તારાએ માદાની માવજત કરવાનું શિખવામા પોતાના દુઃખી વર્ષ કાઢ્યાં હતા અને તાગની સારવાર દાકતરે પમંદ કરી તેથી દરદી તાગના હવાલામા કાયમ રહ્યો. પામેના ગામમાથી દૂધ આવ્યું અને દરદીમા કાષ્ટક જગૃતિ આવી. પણ દાકતરની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને દવા પાષ ઉધાડી દીધી.

સવાર થતાં વધારે સહાયતા આવી પહોંચી. રેલવેના માણસોએ આવી ઇજ્જત પામેલા માણસો માટે માંડવા ઉભા કર્યા. રેલવેના દાકતરો આવ્યા હતા પણ સારવારની ખીજ સગવડ થતાં વાર લાગે તેમ હતું. સાબ્બ ઉતારૂઓ માટે સાંજ સુધીમાં ટ્રેનો ચાલતી થશે એમ ખબર મળી, પણ હવાલામાં લીધેલા દરદીને સાથે લેવાય ત્યાંસુધી નિકળવું નહિં એમ હરિવિકૃલે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કેટલાક કલાક સુધી તો દરદી ઓઢીને સુઈ રહ્યો, પણ ખપોર પછી તે હોશીઆર થવા લાગ્યો. હરિવિકૃલે અકસ્માતની અને તે પછીની હકીકત તેને ધીમે ધીમે કહી, અને તેની સંભાળ રખાશે એવો તેને દિલાસો આપ્યો. આરામ લઈ સાંજે તે ફરી નાંચ્યો. ત્યારે તેની મંદતા તદ્દન જતી રહી હતી. સારવાર માટે તે તારા તરફ ઉપકારવૃત્તિથી નોંવા લાગ્યો. તારા તેને ઓસડ પાવા વાંકી વળા હતી એવામાં તે એકાએક બેઠો થયો અને બોલ્યો,

“કોણ ? તારા !”

“કોણ ? તમે—? પણ દાકતરે બેઠો થવાની ના કહી છે.”

તારાએ તેને પાછો સુવાડ્યો. સુઈને તે ફરી બોલ્યો, “ મને ખ્યાલ જ નહિં કે અહીં આપણે આવી રીતે મળીશું.”

“કોઈને પણ એવો ખ્યાલ શી રીતે હોય ? હજી તમને કોઈએ ઓળખ્યા નથી.”

હાલ એકાએક કોઈને ખબર આપવી એ તારાને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી તારા કાંજ લેવા ગઈ પણ કોઈને વાત કરી નહિ. તારાની ગેરહાજરી દરમ્યાન જગજીવનને પોતાની પાછલી વર્તણૂક વિશે વિચાર થવા લાગ્યો. તારા તરફનું પોતાનું આચરણ કૂર હતું એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પણ વીંટીની હકીકત સાંભરી. પિતાના પૂર્વજને રાજ દરબાર તરફથી ધનામમાં મળેલી વીંટી, પિતાએ મરતી વખતે ખાસ સાચવી રાખવા અને વંશપરંપરા કુટુંબમાં રાખવા આપેલી વીંટી, તારાએ જ પોતાની કાકીની શીખવણીથી લઈ લીધી,

અને ઘણા વખતથી તે વીંટી માટે અદેખાઈ ઠગના પોતાના કાકાને આપી દીધી એની જગજગનને ખાતરી હતી, અને એવા અપગધની કમાકેમ થાય એ વિચાર આવના તેની દયાવૃત્તિ ફર ચલા લાગી. એ સર્વ વિસંગવા માટે તેણે પાસું ફેરવ્યું. એવામા તે નગ્ન પહેલી પાનની નાની પેટી નજરે પડી. કબ્બ પછી એ પેટી ખોલે જતાગને આપેલી એ યાદ આવના તેણે કામલવૃત્તિથી પેટી દાયમાં લીધી અને ઉઘાડી. મોપારીનો બૂકો કિંદના વાજેયો કાગળ દાયમા આવ્યો તે ઉઘાડીને વાંચ્યો. વાચના વાર તેના ગેભેગમ ઉભા થયા અને નરન એકો થયો. એસવું નહિ એ કાકાનરની સજા તેને યાદ આવી પણ તેનું ચિત્ત એટલું ઉરકેરાયુ હતું કે મુખને શાન થવાની ઇચ્છા જતી રહી હતી. એટલામાં તારા આવી તેને જોઈ તેણે ઉદ્ગાર કયો,

“નાગ, એમા નાગે કયો વાંક જ નહોતો. તે મને કેમ મમજવ્યુ નહિ.”

“તમે ક્યા આમળના હતા? પણ હવે એ વાતને શું કામ સંભારવી!”

“મોટાભાઈની વડુએ મગતા પહેલા તાગ પર લખેલા આ કાગળથી મારી ખાતરી થઈ કે એ વીંટી એણે તને પુછ્યા વિના તારી પેટીમાથી જોવા લીધેલી અને પછી જોળાખોળ થવાથી તે પાછી આપવાની એની હિમન ચાલેલી નહિ પણ છાનામાના માગ ઇસ્કોતગમા મુકી દીધેલી. મારા ઇસ્કોતગમા તો એ કદી હતી જ નહિ. અને તારા કાકા પામે એ ક્યાથી આવી?”

“માગ કાકા પામે એ વીંટી છે જ નહિ. તમે જોયેલી તે એ વીંટી જેવી એમણે પોતાના મનના મંત્રોપ માટે કગવી છે, કેમકે, અમલ વીંટી એમના પૂર્વજને ખગેખગી રીતે મળવા જોગ હતી એમ એ માને છે તમારી વીંટી જોવાયાનું માલગી તમને ચીટવવા એ નકલી વીંટી ખાસ કરીને પહેરવા માટી છે.

“ મારા અપરાધની તો તું ક્ષમા નહિં કરે ? ”

“ મારી તે ક્ષમા માગવાની હોય ? એ તો અઘટિત છે. ”

એવામાં દરદીનો સામાન ત્યાં આવ્યો. તેણે આપેલી સૂચના પ્રમાણે હરિવિકૃલે તેનો સામાન શોધી કહાડી એકઠો કર્યો હતો. સામાન લાવનાર માણસે કહ્યું, “ ગાડીમાંથી તમારો આ ઈસ્કોતરો ધસી પડતાં તુટી ગયેલો અને તેમાંની આ ચીજો વેરાઈ ગયેલી તે એકઠી કરી છે. આ ખાતું તુટી ગયું છે તેની હેઠળ તેના પાટીઆની તડમાં આ વીંટી ભરાઈ રહેલી છે. ”

માણસ સામાન મુકીને ચાલ્યો ગયો. વીંટી જોઈને તારા અને જગજીવન સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. આખરે તારાએ મૌનભંગ કર્યો અને તે બોલી, ‘આ એ જ વીંટી.’

જગજીવને કહ્યું, ‘એ જ, ઈશ્વર સર્વ મધુર વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ એકસાથે જ કરાવે છે. આટલાં વર્ષ આ વીંટી આ ઈસ્કોતરાની તડમાં ભરાઈ રહી તે અત્યારે જ બહાર આવી ! દુષ્યન્તને તો પ્રથમ વીંટી મળ્યા પછી શકુન્તલાનું અભિજ્ઞાન થયું અને તે પછી ઘણે કાળે પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ વેઠ્યા પછી શકુન્તલા મળી આવી. પણ મને તે વીંટી પહેલાં મારી શકુન્તલા મળી અને વીંટી વગર સહજ જોળખાઈ. ”

મનાયેલાં પતિપત્ની સમક્ષ આપણે વધારે વાર રોકાવું ઉચિત નથી.

ખીજે દહાડે સવારે જગજીવનને લગલગ આરામ થઈ ગયો હતો, પણ તેણે મહોંપર પાટા કાયમ રાખ્યા હતા અને તેને કોઈ જોળખી શક્યું નહોતું. બન્ને ટ્રેનના ઉતારોએ પોતપોતાની દિશામાં આગળ મુસાફરી કરવા સારૂ કેટલેક છોટે એ ટ્રેનો આવીને ઉભી હતી. હરિવિકૃલે દરદીને પોતાની સાથે કાશી આવવા કહ્યું, પણ તેણે કહ્યું કે “ હું હવે સાજો થયો છું અને મારા વીમાના ધંધા સંબંધે મારે મુંબઈ વહેલા જવાની જરૂર છે. ” માણસો સામાન ઉગ્રી જવા લાગ્યા

એટલે જગજીવને તારાની પેટી પોતાના સામાન માથે મુકાવી. હરિ-
વિકૃલે આશ્ચર્ય પામી સામુ જોયું. જગજીવને કહ્યું, ‘એ મારી માથે
મુઆઘ આવશે !’

“ એટલે ? ”

“ આપે મને હજી જાણખ્યો નહિ ? ” જગજીવને મહોપરના
પાટા છોડી નાખ્યા અને હરિવિકૃલને પગે પડ્યો. બધી હકીકત કંઠી
જગજીવન જોલ્યો,

“ આ અકસ્માત ન થયો હોત તો આપણે એક ખીમની
નજીક ટ્રેનમા પસાર થયા છીએ એ પણ જાણુન નહિ અને આ
વીંટી પણ જડત નહિ. ”

હરિવિકૃલે ઉચું જોધ કહ્યું, “ પ્રભુ ! તારી લીલા અગમ્ય છે ! ”

ચતુર્મુખ.*

ચાર મુખનું કોતુક.

મારા એક સ્નેહીના કુટુંબમાં લગ્ન હતું તે પ્રસંગે હું પરગામ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા પાડોશી સુન્દરલાલને ઘેર ઘણી ગરબડ દીડી. બારણે લોકોનું ટોળું ભરાયું હતું, એટલે પોલીસના સીપાઇ એકા હતા, અને અમલદારો તથા આબરૂદાર ગૃહસ્થો ધરમાં જતા હતા અને બહાર નિકળતા હતા. સુન્દરલાલ શ્રીમંત અને પ્રતિષ્ઠિત હતા અને આખા શહેરને નોતરવાને સમર્થ હતા. પણ તેમને ત્યાં કાંઈ ટાણું કે પ્રસંગ હતો નહિ. સંતાનમાં તેમને એક છોકરો જ હતો. તેની ઉંમર સાત આઠ વર્ષની હતી અને અને તેનું એ વર્ષે લગ્ન કરવાનું નહોતું. તેમના ભાઈઓને છોકરાં નહોતાં, અને બહેનોને છોકરીઓ હતી તે બધી પરણેલી હતી. તેથી આ ધામધુમ જોઈ મને નવાઈ લાગી અને હું સુન્દરલાલને ત્યાં ગયો. ઘણી ગરબડમાં સુન્દરલાલ મળ્યા નહિ, પણ તપાસ કરતાં જણાયું કે તેમનો છોકરો ઘરમાંથી એકાએક ગુમ થઈ ગયો હતો, અને તેનો પત્તા લાગતો નહોતો, એટલું જ નહિ પણ તે શી રીતે બેઠાઈ ગયો તે પણ સમજાતું નહોતું. સુન્દરલાલ જોડે મારે સાંજે ઓળખાણ હતું તેથી ઘેર જઈ જમી પરવારી હું એમને દિલાસો આપવા તથા મદદ કરવા ગયો. લોકો ઓછા થયા હતા અને સુન્દરલાલ મને તરત મળ્યા. મહોટા કુટુંબમાં એકનો એક છોકરો ઘણો લાડકો હતો, અને તેના જન્મથી મહોટી મિલકત દ્વેષી પિત્રાઈઓને હાથ જતી અટકી હતી તેથી તેનું નામ વિજય પાડયું હતું. ઘા ઘણો સખત હતો પણ સુન્દરલાલ સ્વભાવે ગંભીર હતા અને પોતે જ વાત કહાડી. તેમના કહેવાથી જણાયું કે ત્રણ ચાર દિવસ ઉપર સાંજે સુન્દરલાલ ઘરમાં હતા અને

* “ જ્ઞાનસુધા ” સત ૧૮૯૭ અંક ૧-૨ માંથી.

વિજય ખીજા ઓરડામા હતો. તેને તેમણે ટાક માગી. ‘આવું છું’ કહીને તેણે જ્ઞાપ્ય દીધો અને ચાકરો પામે હતો ત્યાંથી ઉભો થઈ દોડતો આવવા લાગ્યો. ઓરડાઓ વચ્ચે ચોક હતો તેમા જતો પણ તેને જોયો હતો. પણ ચોક ઓળંગી તે સુંદરલાવવાળા ઓરડામા આવ્યો જ નહિ વાગ થઈ એટલે સુંદરલાવે કરી જીમ પાટી પણ જવાપ મળ્યો નહિ તેથી પોતે ચાકરેના ઓરડામા ગયા. ચાકરોએ કહ્યું કે ‘લાઇ તો ચોકમા થઈ હમણા જ આપની પામે દોડતા આવ્યા છે. બારણામા થઈ ચોકમા પેસતાએ જોયા છે. અને તે પછી તો આખ મીંચીને ઉપાડીએ એટલામા આપની પામે આવ્યા હશે’ ચોકમા તો વિજય હતો જ નહિ અને ચાકરેના અને શેઠના ઓરડા વચ્ચે ચોક સિવાય ખીજું કાંઈ નહોતું એ જે ઓરડાના બારણા સિવાય ચોકમાથી જવાનો કે ચોકમા આવવાનો ખીજો રસ્તો જ નહોતો. તેથી, વિજય બદાર જતો ગ્લેા હોય કે બદારથી આવી કોઈ તેને લઈ ગયું હોય તેમ નહોતું ચોક પથ્થરની કરમગંધીનો હતો અને તેમા કુલો ટાકું કંઈ નહોતું. આખા ઘરમા ગોધ કરી અને પછી આખા ગામમા ગોધ કરી પણ વિજયનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહોતો. કોઈએ તેને રસ્તામા જતો પણ જોયો નહોતો. કોઈ મોળતીઓને ત્યાં પણ ગયો નહોતો તે પછી નિગાળે પણ ગયો નહોતો. ગીમાઈને જવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. અને ગીમાઈને ગયો હોય તો એક જે દાડામા પાછો આવ્યા વિના રહે નહિ. પોલીસને ખબર આપી પણ તેમના પ્રયત્ન સર્વ નિષ્ફળ ગયા હતા. અંધી દફતીકન માભળી મને માભર્યું કે મારી માથે નિગાળમા ભળેલા મારા જુના મિત્ર વમંતરાય પોલીસમા ફોજદારની નોકરી છોડી ચેનચન લઈ શહેરમા જ ગયેના હતા. તેમની ઉમ્મર બહુ થઈ ગઈ નહોતી પણ તે કહેતા હતા કે જુનાઈ પકડવાની પોલીસ વલીવટ મુજબની રીત મને બીજકુલ ધમંદ પડી નહિ અને મારી ધારણા પ્રમાણે સગદારી કામમા તપાસ કરવાની છૂટ નહિ તેથી કંટાળી મેં વહેંચું

પેનશન લીધું છે. ગુનાહની અને ગુનેહગારોની ભાળ જુદી જ રીતે કહાડી શકાય છે, એમ તેમનો મત હતો. તેમની પાસે ગયાથી તેઓ મદદ કરી શકશે એમ મને લાગ્યું. મારી સલાહ પર સુન્દરલાલને કંઈક વિશ્વાસ હતો તેથી અમે બન્ને વસંતરાયને ઘેર ગયા. વસંતરાય હિંચકા પર બેઠા હતા અને એક પગથી હિંચકો સહજ ઉંચો કરી સ્થિર થઈ જઈ વિચારમાં તલ્લીન થઈ ગયા હતા. અમને આવકાર આપી બેસાડ્યા, અને બોલ્યા, ‘માફ કરજો. મારા એક સગાના ધરનાં બારણાં રાત્રે કોઈ કહાડી ગયું છે તેની શોધના વિચારમાં હું હતો તેથી તમને આવતા મેં જોયા નહિ.’ મેં પુછ્યું, ‘હમણાં ત્રણ ચાર દહાડાથી શહેરમાં ચોર લોકો વધારે ફરે છે?’

‘એવું કંઈ નથી. ચોર લોકો જ ધરનાં બારણાં ઉતારી જાય એવો નિયમ નથી. પણ તમે તો આ ત્રણ ચાર દહાડા શહેરમાં હતા જ નહિં ! લગ્નમાં ગયા હતા તે પરગામથી રેલ્વેમાં આજે જ આવ્યા.’

હું ચમક્યો. વસંતરાયને હું કવચિત મળતો. તે મારાથી આઘે રહેતા હતા અને મારા જવાની તેમને બહાર પડવાને સંભવ હતો જ નહિ. આશ્ચર્ય પામી મેં પુછ્યું, ‘તમે કેમ જાણ્યું ? હું તમને મળ્યો નથી !’

‘જાણવું અઘરું નથી. તમારા કપાળ પર કંકુના ઘોઘ નાખેલા ડાઘ એટલા છે અને તમારાં લુગડામાંથી અત્તરની વાસ એટલી આવે છે કે લગ્નમાં ગયાની વાત જાણી રહે તેમ નથી. તમારી ભમરમાં તથા પાંપણમાં ધૂળ ભરેલી છે અને આંખમાં કાંકરી ગયેલી છે. હાલમાં અહિં ધૂળ ઉરાડે એવો પવન નિકળતો નથી, તેથી રેલવેની મુસાફરીની વાત પણ જાણે કહી સંભળાવી હોય એમ જણાઈ આવે છે. મુસાફરીમાં થયેલો આખો રાતનો ઉબગરો તમારી આંખો અને ઘાંટા પરથી ઢાંક્યો રહેતો નથી અને એટલે આઘે જઈ આવતાં ત્રણ ચાર દહાડા તો થાય જ.’

‘ખીજ લોકો જુવે છે તેના કરતા તમે વધારે જુવો છો ! એમાં શક નથી.’

‘જોઈ છું તો હું ખીજના જોડણી જ, પણ એવી વસ્તુઓ ખીજઓ વ્યર્થ કહાડી નાખે છે તેમ ન કરતા હું દરેકનો ઉપયોગ કરી અનુમાન બાધુ છું વાઝ, આ ગમે બનર તરફ અગાડી જતાં રમ્તો વગે છે ત્યાં મોટી દુલેલી છે તેના ખુણા પામે પથરો ઉભો દોરેલો છે, તેની પજારી પાયાનો ખુણો થોડો તુટેલો છે તે તો નમે ઘણી વાર જોયો હશે. પણ તે જોઈ શું અનુમાન કર્યું ?’

‘અનુમાન તો કાઢ નહિ. ગાડા વળતા ભીંતને ઈન્દ્ર ન થાય માટે પથરો દોરેલો છે.’

‘ત્યાં તેની પજારી શા કાગળથી ભીંતમાં તુટેલું છે ?’

‘કારણ કશું નહિ, અકસ્માત.’

‘એમ નથી. એમ હોવું જોઈએ કે પહેલા પથરો નહિ હોય અને એકાદ વખત ગાડાથી ભીંત ખોદાયેલી અને તે પછી પથરો દોરેલો. પથરો ભીંતની એટલો પામે દોર્યો છે કે હાથ ધાલી તુટેલો ભાગ પુરી લેવાય એમ રહ્યું નથી. તેથી દુલેલી ધણીવાર ધોળાયા રંગાયા છતાં એટલું એમનું એમ રહી ગયું છે’

‘ખરે વસંતગય, પોલીસની ચાલાકી તમાગમાંથી હજી ગઈ નથી પણ પોલીસ કરતા કંઈ વધારે ચાલાકીની અપેક્ષાએ તમારી પામે અમે આવ્યા છીએ સુ-દરલાલ મારા પડોશી છે તથા મિત્ર છે અને એમના છોકરાનો તમારા વિના કોઈ પત્તો મેળવી શકે તેમ નથી.’

મને કહી હતી તે બધી હકીકત સુ-દરલાલે કહી સભળાવી. પણ તેટલાથી વસંતરાયને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે અનેક પ્રશ્ન પુછ્યા. ‘ચોક્કની ઉત્તર દક્ષિણે આરડા છે પણ પૂર્વપશ્ચિમે શું છે ?’

‘ભીંતો છે.’

‘પણ ભીંતોની પજારી શું છે ?’

‘ પૂર્વે સરિયામ રસ્તો છે અને પશ્ચિમે પાછો એ જ ધરનો બીજો એથી મોટો ચોક છે. ’

‘ એવી રીતનો ચોક તરેહવાર છે. ચોક ધરના અંદરના ભાગમાં હોય, રસ્તા પાસે ન હોય. અને ભીંત પછાડી બીજો મોટો ચોક હોય ત્યારે આખો ચોક ન રાખતાં વચ્ચે ભીંત ભરવાનું કારણ શું ? ’

‘ મને ખબર નથી. એ ચોકવાળું ઘર અસલ મારું પોતાનું નહિ, દક્ષિણનું ઘર મારું બાપીકું છે અને હું તેમાં જ રહું છું. પણ ચોકવાળું ઉત્તરનું ઘર મહાદેવ કરીને બ્રાહ્મણનું હતું તે મેં વેચાતું લીધું છે. તેણે ચોક એવો બાંધેલો. એ ઘરમાં મારા ચાકરો રહે છે. ’

‘ મહાદેવે ઘર કેમ વેચી નાખ્યું ? ’

‘ એ હકીકત આ સંબંધમાં શી જરૂરની છે ? મારા વિજયની ભાળ કહાડી આપશો તો હું અત્યંત ઉપકાર માનીશ. ’ સુન્દરલાલની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

‘ એ હકીકત આ કામમાં ઘણી જરૂરની છે. આપ શાંત થાઓ અને એ ઘરની અને તેના વેચાણની સવિસ્તર હકીકત મને કહો. ’

‘ મહાદેવની સ્ત્રી સંતાન વિના મરી ગયા પછી તે કંઈક ગાંડા જેવો થઈ ગયો હતો. બીજી સ્ત્રી પરણ્યો પણ તેને છોકરાં થયાં નહિ. તે જપ જપ બહુ કરતો. રાત્રે ઘરમાં અને રસ્તે એકલો ફર્યા કરતો. તેના ઘરની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે છુટી જમીન હતી અને એ જમીનપર પહેલાં ઘર હશે પણ તે પડી ગયું હતું. અને દક્ષિણની જમીન સરિયામ રસ્તામાં પડતી. એ તરફથી લોકો જમીનમાં આવતા તે તેને નાપસંદ હતું અને લોકોને અટકાવવા તેણે રસ્તાની બાજુએ ઉંચી ભીંત ચણાવી અને છુટી જમીનમાં ચોક કરાવ્યો. તે પછી થોડા વખતે વળી પોતાના ઘરના પહોળાણ જેટલો દક્ષિણનો ચોક એટલી જ ઉંચી ભીંત બાંધી બુઢો પાડ્યો અને તેમાં ફરસબંધી કરી. ’

વખંતગયે વચ્ચે અટકાવી પછયુ, ‘આફ્રીના પશ્ચિમના ચોક્કમાં ફરસખંધી નથી?’

‘ના છોખંધ છે.’

‘અને રસ્તા પર પડના દક્ષિણના ચોક્કને આવવાના આરણું ક્યાં ક્યાં છે?’

‘રસ્તા પર તો આરણું પડતુ જ નથી. ઉત્તરે ઘરના દરમા પણ આરણું નહોતું. તે મે પડાચુ, અને મામુ માગ દગમા આરણું મુક્યુ કે બે ઘરમાં આવવા જવાનું સુગમ થાય. મહાદેવના વખતમા તો ફક્ત ચોક્કની પશ્ચિમે જ આરણું હતુ, અને તેને નાશું રહેતુ હતુ. તેમાંથી મ્હોટા ચોક્કમા જવાનું અને ત્યાંથી પછી પાછયે આરણું તેના ઘરમા જવાનું.’

‘ખરે બહુ વિચિત્ર દરીકન છે, અગારી ચકાવો.’

‘મહાદેવના પશ્ચિમના ચોક્કની ભંતિ પણ બહુ ઉંચી કરી હતી અને તેથી માગ કે આસપાસના ખીજા કોઇ ઘરમાથી કંઈ દેખાતું નહિ. મે તેની પાસે એનું ઘર બહુ વાગ વેચાતુ માગ્યુ હતુ, પણ તે સાફ ના કહેતો અને ઘર માગવાથી તેને ખોટુ લાગતું હતું. એવામા તે એકાએક આવે જત્રાએ ગયો, અને ત્યા રસ્તામા બે રેલ્વે ટ્રેનો અથડાઇ નેમા તે કચગઇ મુએ. તેની વિધવાની ઉમ્મર નાની હતી, અને મહાદેવે કંઈ સંગ્રહ કર્યો ન હતો તથા કોઇ જોડે સ્નેહ રાખ્યો ન હતો તેથી તે નિરાધાર થઇ ગઇ. ઘર તેણે મને વેચી નાખ્યું અને જે જુજ સામાન હતો તે લેઇ પોનાને પિયેર આવે ગાયકવાડી ગામ જતી રહી.’

‘મહાદેવને મરી ગયાને કેટલો વખત થયો?’

‘ત્રણ મહિના જ થયા છે.’

‘તેના મરી ગયાની ખાનરી શી રીતે થઇ?’

‘ટ્રેનો અથડાયાની ખબર આવી તે પછી તે વાત અન્યા પહેલાને લખેલો તેનો કાગળ આવ્યો તે પરથી જણાયું કે એમાની એક

ટ્રેનમાં જ તે બેઠો હતો. દરેક ગામ પહોંચીને કાગળ લખતો પણ આ પછી તેનો કાગળ આવ્યો જ નહિ. અને તેનો એક ચાકર વિકલ હતો તેને તપાસ કરવા મોકલ્યો. એ તરફનાં બધાં ગામમાં તે જઈ આવ્યો. ટ્રેનો અથડાઈ ખસી પડી ત્યાં આગળથી વિકલને મહાદેવની પાઘડી મળી અને પોટલું મળ્યું. તેમાંના કાગળ અને બીજો સામાન જોઈ સંદેહ રહ્યો જ નહિ. મડદું તો હાથ ન લાગ્યું કેમકે ઘણાં માણસ મરી ગયાં હતાં અને બધાંને દારી દીધાં હતાં.’

‘મહાદેવના ઘરમાં તેનો પોતાનો સામાન તો કંઈ નહિ હોય ?’

‘કંઈ રહ્યું નથી. પણ આ નકામું નકામું પુછીને શો ફાયદો છે ? વખત ગુમાવીએ છીએ એટલું જ.’

‘વખતનો બહુ સારો ઉપયોગ થાય છે. મને મુદ્દો હાથ લાગવા માંડ્યો છે. વાર, એ વિકલ ક્યાં છે ?’

‘વિકલ ઘણો ભોળો અને ભલો માણસ હોવાથી તેને મેં ચાકર રાખ્યો. મહાદેવ આવો અતડો છતાં અને દરિદ્રી છતાં વિકલની ચાકરીથી તે એવો ખુશ થયો હતો કે મરતાં પહેલાં મહિના અગાઉ તેણે પોતાનું એક બીજું નાનું ઘર બીજા મહેલમાં છે તે વિકલને આપી દીધું હતું. વિકલથી મને પણ સંતોષ થયો. પણ કમનસીબે એવું બન્યું કે વિજય જોવાયો તે દહાડે મહાદેવના ઘરના જે બારણામાંથી વિજય ચોકમાં આવ્યો તે બારણાવાળા ઓરડામાં વિકલ એકલો હતો અને બીજા ચાકરો તેની પછાડીના ઓરડામાં હતા. વિજય તેમની પાસે હતો ત્યાંથી ઉઠીને વિકલવાળા ઓરડામાં દોડતો પેઠો તે તેમણે જોયો અને વિકલ કબુલ કરે છે કે ‘મારાવાળા ઓરડામાંથી વિજયને મેં દોડતો ચોકમાં પેસતો જોયો હતો.’ વિકલના ઓરડામાંથી વિજય આવ્યો અને ચોકમાં કે ચોકમાંથી ન આવ્યો તેથી પોલિસને તેના પર શક થયો, અને તેને પકડ્યો. અને બીજો દહાડે સવારે તેના ઘરની ઝડતી લીધી તો તે સુવે છે તે ઓરડામાંથી

વિજયની ઝીંક ભગેલી ટોપી અને મોનાનો દોરો મળ્યા. તેથી તેના પર બ્લેમ પૂરે એકો. અને માગ કોઇ પિત્રાઇએ ઉચ્છેરી આ કૃત્ય તેની પાસે કરાવ્યું હોવું જોઇએ એમ ધારણા થઇ. એ ખડકે તે દડાડે આવું બન્યું તેથી તે ઘેર મુવા ગયો જ નથી, પણ રોધાગોધની ગરબમાં તે ઘેર જઈ આવ્યો હોય એમ ન બને એમ નથી પણ વિજયને તે લઇ ગયો હોય એ તો મલવતું જ નથી. કેમકે વિજય એવાયો ત્યામુધી વિદ્વત્ત ધરમા જ હતો. દાક્ષ તો તે કેદમાં છે, પણ પક્કડાયો ત્યારનો આગ્રહથી કહે છે કે ‘હું કંઈ જાણતો નથી અને માગ ધરમા ટોપી અને દોરો શી રીતે આવ્યા તે મને પણ સમજતું નથી.’

‘તમે આરંભમા કહ્યું કે એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં આવના વચ્ચે ચોકમાં વિજય ગુમ થઇ ગયો તે બગાડ નહિ. એક ધરમાંથી બીજા ધરમાં આવતાં વચ્ચે ચોકમાંથી તે જતો રહ્યો છે. ફીકર નહિ, દવે ઇશ્વર કરશે તો બાજી હાથમાં આવશે. હકીકત બધી સાલળી. દવે તમારી માથે હું આવું છું. તમારું અને વિદ્વત્તનું ધર દેખાડો, અને પછી વિદ્વત્તને મળીએ.’

મુન્દરસાક્ષનું જીવનું ધર બહુ વિશાળ હતું અને ભગઈ રહેવાની તેમાં ધણી જગ્યાઓ હતી. પણ વસંતરાયે તે ઝાઝું તપાસ્યું નહિ. મહાદેવના ધરમાં તે બહુ બારીકીથી ફરી વળ્યા. વિદ્વત્તવાળા ઓરડાના બારણામાં હિલા રહી નાના ચોકની ફરમગંધી અને ભીતિ બહુ નિદાળી નિદાળીને જોઇ, લાકડીથી ભીતિ કોટી જોઈ, ફરસગંધી કોટી જોઈ પણ કંઈ પોણું જણાયું નહિ ચોકમાં ઉપર પણ ખુદ્દું હતું. એકે બારી પડતી નહોતી અને છાપરાની પાખ પણ આગળ આવી નહોતી. મહાદેવના ધરના અંદરના ભાગમાં કુવો હતો તેમાં દોરડું નાખી ઉતર્યા પણ તરત પાછા આવી કહ્યું, ‘માહે કાઈ નથી.’ મુન્દરસાક્ષે નવાઇ પામી કહ્યું. ‘પાણી ધણું છે ને?’ વસંતરાય બોલ્યા, ‘પાણી છે પણ પવન નથી.’ આનો અર્થ સમજાયો નહિ.

પણ સુન્દરલાલને તેમના પર શ્રદ્ધા જ નહોતી તેથી વધારે પુછ્યું નહિ. ટાંકામાં ઉતરી વસંતરાય વધારે ઉલટમંદ ચહેરે પાછા આવ્યા. મેં પુછ્યું, ‘છોકરાને ટાંકામાં નાંખ્યો હોય એમ ધારો છો ?’

‘ખીલકુલ નહિ. અને ટાંકુ તો પહેલાં પણ જોવડાવ્યું છે. પરંતુ આ ટાંકાનું ઢાંકણું વાસી તાળું દષ્ટ મને આપો. ઢાંકણું તાંબાનું અને ઘાટદાર છે, પણ ઉપરનો ટોપ આપો છતાં નીચે બાજુએ જળી પાડી કાંણવાણું રાખેલું ઢાંકણું તો મેં આજે જ જોયું.’

મેં કહ્યું, ‘મેં પણ ટાંકાનું એવું ઢાંકણું પહેલાં જોયું નથી. પણ એમાં કાંઈ વિશેષતા મને લાગતી નથી.’

‘વિશેષતા ઘણી છે. પણ હજી અંદર પત્તો નથી. ચાલો હવે વિકલને ઘેર જઈએ !’

વિકલને ઘેર પોલિસનો પહેરો હતો તેથી મુશ્કેલી પડી પણ આખરે પોલિસની પરવાનગી મળી. જે ઠેકાણેથી ટોપી અને દોરો મળ્યાં હતાં તે ઓરડાનો પોલીસે નકશો કર્યો હતો. એને તેઓ ‘મુનની જગો’—‘ગુનાહવાળી જગો’ કહેતા હતા. દરેક ચાંલલો, બારી, ગોખલો, ખીંટી, નકશામાં વર્ણન સાથે બતાવ્યા હતાં. વસન્તરાયને એમાં ધ્યાન આપવા જેવું લાગ્યું નહિ. ઘર બહુ નાનું હતું તેથી ઝાઝું જોવાનું નહોતું. ઘરની ત્રણે તરફ ખીજા ઘરના કરા હતા તેથી આગલા સરીયામ રસ્તા સિવાય અંદર જવાનો ખીજો માર્ગ નહોતો. દક્ષિણ દેશનાં ઘરોની રીત પ્રમાણે સીડીનો સાંકડો જીનો ભીંતમાં જ ચણતરથી કરેલો હતો. તેનાં પગથીયાં પર વસન્તરાયે બહુવાર ચડ ઉતર કરી. દરેક પગથીયાની કોરે પાટીકું મુકેલું હતું તેને પોતાના પગથી ફેસ મારી જોઈ. વચલા એક પગથીયા પર બે હાથે ટેકીને બેઠા. થોડીવાર વિચાર કરીને બોલ્યા, ‘ચાલો, હવે અહીં કંઈ જોવાનું નથી. હવે વિકલને મળવું જોઈએ.’

વિકૃત કાચી કેદમા હતો અને એવા કેદીને કોઇથી મળી શકાય નહિ એ અડચણ નહી. પણ વસન્તરાયે આગ્રહ કર્યો, અને કેલ-દારને કહ્યું કે મારે વિકૃતનું મો જોવું છે અને તેને એક જ સવાલ પુછવો છે. પોલીસ અમલદારની રૂબરૂ એક જ મવાલ પુછવાની પરવાનગી મળી. નિગમ થઈ સુન્દરલાલ ઘેર પાછા ગયા હતા, અને હું અને વસન્તરાય કાચી જેલમા ગયા. વિકૃતનો અહેમે જોઈ વસન્તરાયે તેની આંખોપર કપકપ વાગ નન્દર કરી અને પુછ્યું, ‘તે તારા આગલા જેલનું ભૂત કદી જોયું છે?’

વિકૃત ચમક્યો, પણ તરત બોલ્યો, ‘હા મારા ઘરમા તો નવી જોયું’, પણ મદદેવનું ઘર સુન્દરલાલ રોકે લીધું અને પછી કટીયા સુતારનું કામ ચાલતું હતું ત્યાં હેડળ બધો સામાન પડ્યો. એવો અને હું ત્રીજે માળે માળીઆમા સુતો. એક દિવસ રાત્રે માળીઆમા કંઈ ખખડ્યું. મેં જાણ્યું કે ગિલાદી હતો, પણ ખખડાટ વધારે થયો તેથી મેં દિવાલની સળંગાવી તો મદદેવ ભટ જ બળે ઉમેલા દીવો કર્યો કે તરત જ છાપરામા સંચારવા જવાનું બાકું ખુલ્લું હતું તેમાં થઈને નિકળી ગયા. હું બીથો ને દાદર વામી નીચે આવ્યો રહ્યો. સવારે બાકાનું પાટીકે તાળી લઈ બંધ કર્યું, અને સુતાર પામે સાંકળ કાઢવી તાળું વાગ્યું કોઈને કહ્યું તો નહિ પણ બીજાને લઈને ઉપર દીવો રાખીને ઘણા દલાડા સુતો, પણ ફરી કંઈ જણાયું નહિ!’

વસન્તરાય તરત ઉભા થયા અને બોલ્યા, ‘બસ છે એટલું જ જાણવું હતું.’

બહાર આવી મેં પુછ્યું, ‘વિનય ગી રીતે દોડી ગયો એ વિગે વિકૃત સહુથી વધારે જાણે છે જના એને એ કેમ પૂછ્યું નહિ?’

‘એ સહુથી ઓછું જાણે છે. એની વર્તણૂકના હેવાલપરથી મેં અનુમાન કર્યું છે કે એનાથી કંઈ જ ખબર મળે એમ નથી. એનો

અહેરો જોતાં ખાતરી થઈ. સુન્દરલાલ કહે છે તેમ એ ખરેખરો ભોળો અને ભલો છે.’

‘ત્યારે એની આંખ કેમ તાકી તાકીને જોઈ?’

‘મારે એટલું જ જોવું હતું કે દહાડે અંધારામાં રહેવાનો તેને મહાવરો છે કે નહિ. અજવાળામાં એવા માણસની આંખ તરત કહી આપે. પણ એ બાબતમાંએ મારી ખાતરી થઈ. હવે મહાદેવના ઘરનું માળીફં જોવું જોઈએ, તે વિના અગાડી કંઈ જ તપાસ ચાલી શકે નહિ.’

માળાઆમાં કંઈ જ વિશેષતા નહોતી. છાપરાનું બાકું ઉઘાડી વસન્તરાય તેમાં ઉભા રહ્યા અને ચારે તરફ નજર કરી. થોડીવાર સ્થિર રહી તે બોલ્યા, ‘છાપરું કંઈ ઉંચું નથી. ચોકમાં સીડી મુકી છાપરાપર અવાય એવું છે. છતાં બાકું મુકી હાથે કરી ચોરખાનું કર્યું છે એ નવાઈ જેવું નથી? પણ ખેર. આ માળાઆમાં મહાદેવનો શો શો સામાન રહેલો છે તે જોઈએ.’

સામાન તો કંઈ હતો જ નહિ. મહાદેવની વહુ બધું લઈ ગઈ હતી. બહુ ખોળતાં જ્યાં છાપરું કાતરીઆપર છેક નીચું આવેલું હતું ત્યાં નીચા પડી સુઈ જઈ હાથ ધાલી વસન્તરાયે એક બહુ નાની પેટી ખેંચી કહાડી. પેટી બહુ જુની થઈ ગયેલી હતી છતાં તેને ઇચ્છે અક્ષરો ગોઠવ્યાથી ઉઘડાય વસાય તેવું તાળું હતું. પેટી જોઈ વસન્તરાયને બહુ ઉમંગ આવ્યો, અને ઉત્સાહભરે સુન્દરલાલ તરફ જોઈ બોલ્યા, ‘આમાં તમારો વિજય છે.’

‘શું મશ્કરી કરો છો? આ પેટીમાં તો નવું જન્મેલું બાળક પણ ન માય.’

‘તે છતાં બધો ભેદ એમાં જ છે. પત્તા એમાંથી જ લાગશે.’

તાળું ઉઘડે એવું નહોતું તેથી નીચે લઈ જઈ તોડ્યું. પેટી ઉઘાડતાં માંહેથી બીજી એવી જ પાણુ સહેજ નાની પેટી નીકળી અને તેને પણ એવું જ તાળું હતું. એ તોડ્યું તો ત્રીજી એવી જ પેટી

એવાજ તાળાવાળી નીકળી તેમથી એક બધી તરફથી ઝાળી દીધેલો ટીનનો દાબડો નીકળ્યો. તે તોડતાં તેમથી એક કાચના ખૂચવાળી મીમી નીકળી તેમા પાદડાનુ એક પડીકું હતુ, તેમાં ખસખસ બાધેલી હતી, તે વર્મંતરાયે નાખી દીધી, અને જે પાદડાનુ પડ હતું તે છુદું થયું તો વચ્ચેથી અડધા પોસ્ટકાર્ડ જેટલો કાગળ નીકળ્યો. કાગળ હાથમા લઇને જોયો તો તદ્દન કેરો હતો, અને તેનાપર કંઈ પણ લખેલુ નહોતું. સુન્દરલાલ ખીજવાઇ ગયા અને બોલ્યા, ‘આ જ પત્તો અને આ જ બેદ કે ?’

‘એ જ પત્તો અને એ જ બેદ. આવો કેરો કાગળ આટલા જાપનાથી મતાડ્યો છે એમા જ આપને કંઈ ગૂઢ રહેલુ જણાતુ નથી ? વાર, એક દીવો લાવો.’

‘ઘોળે દહાડે અને બાર અજવાળે દીવો ? સારૂ થયુ કે તમારી યામે આવતા પહેલા મેં પોલીસને કામ મોખ્ય.’

‘વાર દીવો તો લાવો.’

વર્મંતરાયને કાઈપણ ગુસ્સો ચલડયો નહિ. તેમણે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું. દીવો આવ્યો એટલે તરત કાગળ જે હાથે ઝાલી તે પર ધર્યો કાગળ જેમ તપવા માડ્યો તેમ તેના પર લાલ રેખાઓ જણાવા માંડી અને આખરે નીચે પ્રમાણે ઝીણા લાલ અક્ષરો ડુટી રહ્યા -

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ।

૧ ૨-૩ ૪. ૪ (૩ઝાકા. વળાત)

જે દિવસ ધૂનપાન.

જે દિવસ મધુપાન

જે દિવસ સુરાપાન

સાતમે દિવમે પૂર્ણોદ્ધતિ.

આ વાંચીને વસંતરાય એકદમ હબકી ગયા. શીકકે ચહેરે તેમણે સુન્દરલાલને પૂછ્યું, ‘તમારો છોકરો ખોવાયો તે રાત પછી કેટલા દિવસ થઈ ગયા ?’

‘ચાર દિવસ થયા ને આ પાંચમો છે.’

‘ત્યારે આજનો દિવસ છે અને કાલ છે. પરમ દહાડા પહેલાં વિનય નહિ મળે તો તો તેનું મ્હોં જોવા નહિ પામો. મને તે જ દહાડે કહ્યું હોત તો આવો અણીનો વખત ના આવત.’

સુન્દરલાલ ડઘાઈ ગયા અને થોડીવારમાં ખેલાન થઈ ગયા. તેમને શુદ્ધિમાં આણ્યા પછી વસંતરાય ઉભા થઈ બોલ્યા, ‘હવે નિરાશ થઈ ખેસી રહેવાનો વખત નથી; ઉઘમ અને પ્રયત્ન કરવાનો વખત છે. રાત્રે આઠ વાગે હું તમને તેડવા આવીશ, જમીને તૈયાર રહેજો.’

ઉપરના જ કદના કાગળ પર વસંતરાયે લાલ શાહીથી નીચે પ્રમાણે લખ્યું:

चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुरन्येऽपि मादृशाः ।

૧ (વી. છ.) અગ્નિ. ૨ (ચો.ક.) અગ્નિ. ૩ (ટાં.) અગ્નિ. ૪ ?

ટાંકા પાસે જઈ ઢાંકણું ઉઘાડ્યું અને દોરડું બાંધી વસંતરાય અંદર ઉતર્યા. ટાંકાના મ્હોંમાં છતના ભાગથી સહેજ ઉંચે પગ મુકવાનો એક ગોખલો હતો તેમાં એ કાગળ મુકી દઈને તરત ઉપર આવ્યા, અને ઢાંકણું વાસી તાળું દઈ દીધું અને કુંચી ગજવામાં મુકી. ચાકરોને સખત હુકમ કર્યો કે નાના ચોકમાં બે ત્રણ આદમીઓએ આખો દહાડો અને રાત ખેસી જ રહેવું અને બીજાઓએ ત્યાં થઈ આવજન કરતાં રહેવું. તે પછી વસંતરાય અને હું ઘેર જવા નિકળ્યા.

વસંતરાય વિચારમાં નિમગ્ન હતા. જિજ્ઞાસાથી અને ભયથી હું આકૃષ્ટ થઈ ગયો હતો. ચૂપ ન રહેવાયાથી થોડે ગયા પછી મેં

પ્રછયુ, ‘વિનય હજી હવનો છે એવું તમે શા પરથી કહો છો?’

‘લેખી પુરાવો મળ્યો એથી. ખીન્તુ શું નોંધએ?’

‘એ કાગળને તમે પુરાવો કહો છો? એમાથી તો કંઈ મમ-
નતુ જ નથી, અને તેમા શુ મહત્વ છે તે માગથી કળાતુ નથી.
અક્ષર શી રીતે ટુટી નિકળ્યા એ જ નવાઈ છે’

‘એ તો બહુ સાધાગણ હીકમન છે વિંધુના રસથી અક્ષર તરત
સુકાઈ જાય છે, પણ દેવનાથી કાગળ તપાવતા તરત લાલ રંગમા
ઉપડી આવે છે. કોગે કાગળ તો કોઈ એમ મુકે જ નહિ. એ તો
ઝાઝી અકલ્લ વિના પણ સમજાય.’

‘સંસ્કૃત શુ લખેલું હતું?’

‘તમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ મુકી દીધેલો જણાય છે. કાલિદાસની
કવિતા માટે મહિસનાથે પોનાની સંજીવિની ટીકામા લખ્યું છે કે
કાલિદાસની કવિતાનો અર્થ “સાક્ષાત્ ચતુર્મુખ (એટલે બ્રહ્મા)
જાણે, મારા મરખા ખીજ તો ન જાણે” બેદ ગુપ્ત છે એમ કહેવા
એ લીટીનો આવો ઉપયોગ કરનારને મે મહેજ ફેરફાર કરી લખી
મોકલ્યું કે “સાક્ષાત્ ચતુર્મુખ જાણે અને ખીજ જે માગ સરખા
હોય તે પણ જાણે” એ વાગી એને જરા ચટપટી થશે પોલીમની
નોકરીમા પણ મે સંસ્કૃત વાચવું છોડી દીધું નહોતું પણ હવે તો
આપણે જુદા પડવાનું આવ્યું માગે છ વાગને માગે ત્યા આવજો
આપણે સાથે જમીશું અને પછી સુંદરલાલને ત્યા જઈશું’

ઘેર જઈ હું ખીજ કામમા પડી ગયો તેથી આ વિશે વિચાર
કરવાનો મને બહુ વખત મળ્યો નહિ છ વાગ્યાને ટકોગે હું ગયો
ત્યારે વમંતરાય વમયમાટ ઉંચતા હતા હું થોડીવાર બેઠો પછી તે
જાગ્યા. મેં પુછયુ, ‘આટલી બધી ચિંતા મનમા છતા તમને દલાડે
આ વખતે ઉંચ દેમ આવી ગઈ? ગઈ કાલ રાતનો ઉજાગરો છે?’

‘ગઈ કાલનો તો નથી પણ આજ રાત્રે ઉજાગરો કરવાનો
છે અને ત્યારે આવી ગોધ કરવાનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે હું

એક સારી ઉંઘ લઉં છું કે મન સ્વચ્છ અને તીક્ષ્ણ થાય. ઘેર આવી હું કંઈ જઈ આવ્યો અને પછી ઉંઘી ગયો. હવે બધું મારા મન આગળ રમી રહ્યું છે, અને બાજુ બધી મારા હાથમાં આવી ગઈ છે.’

જમીને અમે સુન્દરલાલને ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી ફોનદારને ત્યાં જઈ એક પોલીસનો માણસ સાથે લીધો. વસંતરાયના હાથમાં એક ચોર ફાનસ હતું. પોલીસવાળાની કેડે તરવાર હતી અને હાથમાં લાલો હતો. અમારી પાસે લાકડીઓ હતી. વસંતરાય અમને શહેર બહાર લઈ ગયા. ઘણે આડે અવળે રસ્તે ગયા પછી એક તળાવ આવ્યું. તળાવના કાંઠાપર એક બહુ મોટા થડવાળું ઝાડ હતું તેની પાસે એક કાચુલી અને એક પુરખીઓ બેઠા હતા. અમને જોઈ તે ઉભા થયા. વસંતરાયે બહુ ધીમેથી પુછ્યું, ‘આલબેલ.’ એવે જ ધીમે અવાજે તેમણે ઉત્તર દીધો, ‘આલબેલ.’ આસપાસ ઝાડ ઘણાં હતાં અને વસંતરાયે અમને દરેકને એકેક ઝાડને ઓથે મોટા થડવાળા ઝાડ આગળથી નજરે ન પડીએ તેમ બેસાડ્યા. એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના અને એક શ્વાસ પણ સંભળાય તેમ કહાડ્યા વિના બેસી રહેવાની અમને વસંતરાયે આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, ‘હું ઉભો થઈને ખૂસ પાડું એટલે તરત મારી પાસે દોડી આવજો.’ ફાનસ મને સોંપ્યું અને કહ્યું કે ‘હું ખૂસ પાડું તે જ ક્ષણે ફાનસ ઉઘાડી દેવું.’ બધાને બેસાડ્યા પછી વસંતરાય પોતે એક લાંબી લાકડી લઈને મોટા થડવાળા ઝાડના મૂળ પાસે દબાઈને બેઠા, અને તે જ ક્ષણે મેં ફાનસનું ઢાંકણું દબ દીધું. તરત ત્યાં ઘોર અંધારું થઈ ગયું. અમારા પોતપોતાના શ્વાસોશ્વાસ સિવાય પાસે કોઈ બીજો સોળતી રહ્યો નહિ. આથે ધ્રુવડનો અવાજ સંભળાતો હતો. અને કોઈ કોઈ વાર ચીબડીઓ લડતી હતી તેથી અંધકાર વધારે ભયંકર થતો હતો. શું થવાનું હતું અને ક્યાં થવાનું હતું તેની કંઈ કલ્પના પણ નહોતી, તે છતાં મન શૂન્ય અવસ્થામાં રહી શકતું નહોતું, પણ અનેકાનેક

તકં અને ભયદારણ ઉત્પન્ન કરી તેનો સંભવ તપાસી જોવામા રોકાતું હતું. જેટલીવાર પવનથી ઝાડના પાદડા અખડાના તેટલીવાર નવો નવો દ્રામકો લાગતો હતો. મારી પામેના અંદર સળગના ક્રાન્તિ-સતી આવતી ગંધને લીધે નિશ્ચય સાથે માનવાનો એક વિરોધ પદાર્થ મારી પામે હતો, પણ બીજાઓને તો પોનાના પંડ સિવાય કંઈપણ ખાતરીથી માનવાનો આધાર નહોતો અંધાર એવું ગાદ હતું કે જે થડને અડકીને અમે એકા દના તે જ થડ છે કે પથ્થર છે કે વનવર છે કે માણસ છે એ કળાતું નહોતું. પામેના તળાવનું પાણી ખજખજા ઉછળતું હતું તેથી પશુઓ પાણી પીતા હશે એમ કળાતું હતું. પણ પશુઓની આકૃતિ દેખાતી નહોતી તેથી તે કેવા પશુ હશે એ વિચારથી વિશેષ ભીતિ થતી હતી. આમ દેટલાક કલાક ચાલ્યા ગયા પછી સુમારે દોડ ને એની વચ્ચે વસતરાયવાળા મોટા ઝાડપર અજવાળાની લીટીઓ જણાવા લાગી પ્રકાશ થડની વચમાયી આવતો હતો અને હોંચે મીથો જઈ પાદડા પર અને ડાળાઓ પર દાક્તો હતો. થોડીવારે થડની વચ્ચેનાયથી એક જરછી નીકળી અને અંદરથી કોઈએ તે દક્તાની અને થડપર અખડાની એમ લાગ્યું જરછી પાછી થડમા અંદર ઉતરી ગઈ અંદરથી પ્રકાશ આવ્યા કરતો હતો ઝાખું ઝાખું દેખાતું હતું અને અમારા હૃદય ધડક ધડક થતા હતા થોડીવારે દાકતા આગળા થડમાથી ઉપર આવ્યા, અને પછી કોળી સુધી દાક જવાર આવ્યો. બીજો દાક જરછી સાથે જવાર આવ્યો. પછી માથાના વાળ જણાવા લાગ્યા. ડોકું ઉપર આવ્યું અને એ દાકે ડાળાઓ ઝાલી એક માણસ ઉપર કુદી આવ્યો. તે નીચે જમીન પર ઉતરે તે પહેલા વસંતરાયે ઉભા થઈ તેના પગ ઝાલી નીચે ખેંચ્યા અને જૂમ પાડી, 'કેમ મહાદેવ ભટ્ટ ! બહુ દબાડે જણાયા !' અમે બધા ઉભા થઈ દોડી ગયા. તે માણસ નીચે પડ્યો અને પાછો તરત ઉભો થયો, પણ મેં ક્રાન્તિ ઉઘાડી દીધું તેનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ તેની આંખમા પેસતા તેજ ન ખમાતા તે પાછો

હડી ગયો અને તેના હાથમાંથી બરછી પડી ગઈ, તે મેં લેઈ લીધી. તે મહાદેવ હતો એમાં કંઈ શક હતો જ નહિ. શરીરે તે મજબુત હતો અને છુટવાને બહુ બળથી તરફડીયાં મારવા લાગ્યો. પરંતુ વસંતરાયની મૂઠ છોડવવી સહેલી નહોતી. બે હાથ નીચા સખત પકડી રાખી તે બોલ્યા, ‘ઉતાવળ ન કરો, આ સાંકળાં પહેરી લ્યો, એમાં ઝાઝીવાર ન થાય.’ પોલીસના જમાદારે મહાદેવભટને હાથકડી પહેરાવી દીધી એટલે તે શાંત પડી ગયો. કાબુલીને અને પુરખીઆને વસંતરાયે ઝાડના પોલા થડમાં ઉતાર્યા અને કહ્યું, ‘અંદર ઉતરતાં જ એક છોકરો પડેલો છે તેને લઈ આવો. દારૂથી બેભાન છે માટે ઉપાડીને લાવજો.’ થોડીવારમાં તેઓ એક છોકરાને લઈ ઉપર આવ્યા. વસંતરાયે તેના મ્હોંપર ફાનસ ધર્યું એટલે સુન્દરલાલ ધસી ગયા અને બોલી ઉઠ્યા, ‘આ તો મારો વિજય !’ પિતાએ પુત્રને ઉપાડ્યો; આલિંગન કર્યું, ચુંબન કર્યું. વિજયના મોંમાંથી દારૂની દુર્ગંધ અતિશય આવતી હતી, પણ સુન્દરલાલને તેથી અરુચિ થતી નહોતી. પુત્રનું મ્હોં બહુવાર નેંધ રહ્યા પછી તે વસંતરાય તરફ નેંધ રહ્યા, પણ હૃદય એટલું ભરાઈ ગયું કે ઉપકારના શબ્દ તેમનાથી બોલી શકાયા નહિ. હવે અહીં રહેવાની જરૂર નહોતી. કાબુલીને અને પુરખીઆને ત્યાં બેસાડ્યા, અને અમારૂં સરઘસ ફેાજદારને ઘેર ગયું. ત્યાં જઈ મહાદેવ ભટને ચોકીમાં સહીસલામત પૂર્યા, અને પછી અમે સુન્દરલાલને ઘેર ગયા. મન આટલું ઉશ્કેરાયા પછી ઉંઘ આવે એ તો અશક્ય હતું. તેથી વિજયનો કેફ ઉતારવાના ઉપાય કરી તેને સુવાડ્યો અને તેના હરણની હકીકત વસંતરાયે કેમ શોધી કહાડી તે સાંભળવા તેની આસપાસ બેઠા.

વસંતરાયે કહ્યું, ‘મેં જે જે જોયું તે તે તમે પણ જોયું છે, તેથી માત્ર તેના પરથી મેં શાં અનુમાન કર્યો તે જ કહેવાનું રહ્યું છે. ચોકમાંથી છોકરો એકાએક ગુમ થઈ ગયો તેથી ચોકમાં કંઈ વિશેષતા છે એમ પ્રથમ જ લાગ્યું. ઘરના આગલા માલીકે જાણી જોઈને

ચોડનો ગ્તો મન કરી દીધો અને નાનો ચોડ નિરપયોગી કરી નાખ્યા છતાં તેમા દુસમરી કરી લીધી નેથી રક્ષાને વળેમ ગયો તે એકએક મગી ગયાની હપીડત તેા મનાય એની હપીડ નહિ દેનને થયેના અડમ્મતમા મગી ગયેન મના માલુએના નામ વર્તમાન પત્રમા પાઠગથી પ્રમિદ્ધ થયા હતા, અને તેપા આ ગહેગ્તો એકે માલુસ નગેતો હુમ્મર એની ખમર મરગી ગમુ હુ મરતેન મગી ગયાની ખોગી વાત તેએ પોતે જ ચનારી એમ જણાયુ ત્યાગે ખાનરી થઇ કે એમ કગ્તોનો હપ- હપે હેનુ હનો ડોડગ થયા માટે તે અનેક મૂખાઈલિગેના અને વરેખી પ્રયાસ કર્તો હનો તેથી એ નમનમા હઈ ઉપય કરના મિનાય ખીન હેનુનો મલવ જણાશે નહિ ખેના અને શક ગયો કે વિદ્યન તેનો મળતીઓ હગે, પશુ તેના રમ્માથી માન હુગે પડેનો નિહજો એ જા ન મને નિમન થયો કે તે રમ નિમન ગેવો તેહએ ખૂન કરનાર કે ચોગી કરનાર એરી ગીને જાની લેડિયોનાના મિદ્ધ પુગવો અગદી હે નહિ ગોપ આગે મનથાપ મેનવના એ ઉપાય મીજા ટ્રાફિએ કરો હનો, એમા ગડ જોયા નહિ તે રગની અને ચોડની ગ્થિતિ લેડિ માગી ખારી થય કે ડોડગે અન્ધ એકજ ગીને થઈ ગટે એમ હુ, અને તે એ કે તે દુમમરી પગ ગેડનો હાય તે વેળા ટ્રાફિએ દુમમરીનાનો પથગે દેડગરી મેની તેહ તેને પોનાલુમા ઉનાગી લીધો રાય અને પડી પથગે પાઠા મુગી દીગો હોય એમ કવા માટે હોમન મોય નનામી કે અને દુસમરી કામની છે ત્વા મેની લેના જણાયુ કે દુમમરી દેડગ હવે પુગલુ કરી દીધુ છે કે લેખી પોતુ કે એમ જણાઈ ન આવે અનમત્ત, એ બોયડ તુ અને એ મોસગમા આસગાન તથા રદગતું મીજુ દ્વાર નો દોષુ લેઈએ, અને તે મરતેવના રમ્મા જ હોતુ લેઈએ કેમકે વિજય કથી ઘડીએ યા કે તેરી તેને એની નેના- અને ખમર હેના મિના તે તેને વેઇ જઈ નકે નહિ હુનામા હઈ જણાયુ નહિ પણ દાકામા એક ગોખનામા ચોડાની જગી હતી

તેમાંથી અંદર દેખાતું હતું. હું ત્યાં બહુ વાર રહ્યો નહિં, કેમકે ખબર રાખવાને અંદર માણસ એટલામાં જ ફરતો હોવો જોઈએ, અને જાણી કેમ ઉઘડે તે જણાતું નહોતું. ટાંકાનું ઢાંકણું પણ એવું હતું કે બંધ કર્યા છતાં અંદર પવન જાય. મહાદેવ પોતે ગરીબ છતાં પોતાનું એક ધર તેણે વિકલને આપી દીધું હતું તેથી છોકરાં થવા સાફ કરવાના. ગુપ્ત મંત્ર તંત્રમાં એ ધરનો ઉપયોગ કરવાનો હતો એમ સ્પષ્ટ હતું. ત્યાંથી વિજયના શરીરપરનો સામાન નિકળ્યો તેથી મેં અનુમાન કર્યું કે મંત્ર તંત્ર કરવાનું ભોંયરું એ ધરમાં પણ ઉઘડતું હોય, તે વિના એ બની શકે એમ નહોતું. વિકલનાં ધરમાં સીડીના જીનાની ખાસ બાંધણી તરફ માંડ લક્ષ્ય ખેંચાયું. ત્યાં ઢોકળી જેતાં પોલાણ માલમ પડ્યાથી મારી કલ્પના ખરી પડી. વિકલ અંધારા ભોંયરામાં રહેતો નહોતો. પણ તેના ધરમાં અને મહાદેવના ધરમાં ભોંયરાનાં દ્વાર હતાં તેથી રાત્રે કદિ મહાદેવને ફરતો તેણે જોયો હોય, અને તે મરી ગયેલો માનતો હતો તેથી એ મહાદેવનું ભૂત છે એમ તેણે ધાર્યું હોય એ સંભવિત હતું. અને પુછી જેતાં એમ જ જણાયું. વળી બીજી એક જરૂર હતી. મહાદેવની કંઈ વસ્તુ ધરમાં હોય તો વખતે તે પરથી તે શા મંત્ર તંત્ર કરે છે તે વિશે અટકળ થાય. એ હકીકતની પણ વિકલના કહેવાથી ખબર પડી. કંઈકે રહી ગયેલું લેવા મહાદેવ પોતાના માળીયામાં આવ્યો હતો તેથી તે મુદ્દાનું હશે એમાં સંદેહ રહ્યો નહિં. જાપરામાં બાકું એવી આવજા માટે મુકેલું હતું. પેટી-માંથી હાથ લાગેલો કાગળ ફેરો હતો, એથી મને નિરાશા થઈ નહિ, કેમકે એ પ્રમાણે લીંછુના કે ડુંગળીના રસથી છાનું લખી રાખવાની યુક્તિ મેં ધણીવાર જોઈ છે અને તે દીવે ધરીને જ પકડી છે. કાગળપર જે લખેલું હતું તેથી સ્પષ્ટ થયું કે ભોંયરાને ચાર મુખ હતાં. અને એ ભોંયરાને અથવા એ ભોંયરામાંની કોઈ મૂર્તિને ચતુર્મુખ દેવ કહી તેની સાધના કરવાનો એ મંત્ર હતો અને તે રહી ગયો હતો તે લઈ જવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. એમાં જે આંકડા હતા તે.

બોયરાના ચાર મુખ વિશે દતા, ૧ શું મુખ વિરૂદ્ધના જનામા હતું અને તે ખીળ બધાથી ભુલું હતું. ૨ જું મુખ ચોકની કરમબધીમાં હતું અને ત્રીજું ટાકામા હતું. અને તે બન્ને એક જ ધરમા હતા. ૪ થું મુખ કાઉસમા લખેલા અક્ષર અવળા વાચતા તળાવ કાંઠે ઝાડમા હતું એમ જણાઈ આવ્યું. તે પછી સાધનાની રીત લખી હતી. કોઈ સારા છોકરાને જે દિવસ ઘી પાઈ, જે દિવસ મધ પાઈ, જે દિવસ દારૂ પાઈ, અને સાતમે દિવસે તેને મારી નાખી દેવ કે દેરીને ભોગ આપ્યાથી અથવા પોતે ભક્ષ કર્યાથી છોડગ થયે, એમ એ દુષ્ટ વહેમી બ્રાહ્મણને કોઈએ બતાવ્યું હતું, અને સ્વર્ગમા મોકલનાર પુત્ર મેળવવા જતા નગ્દમા જવાનો જ તેણે ઉપાય ક્યો હતો એ તેની અવળી શ્રદ્ધામા તેને ઉતર્યું નહોતું. વધ કરવાનો દિવસ પામે આવ્યો છે એ જાણી મને ઉદ્વેગ થયો અને મેં દગવ ક્યો કે મદાદેવને ગમે તેમ પછી એકદમ ભોંયગામથી બહાર કહાડવો. ચોર-મુખથી ઘેરી લેના કે સામા અંદર જતા તે વખતે ક્રોધમા આવી વિજયનો તરત વધ કરી નાખે, માટે, મેં ટાકામાથી ચિટ્ટી નાખી તેને ખબર આપી કે ચતુર્મુખ છે એમ અમને ખબર છે, પણ તેમાના ત્રણ મુખ જ અમને દાઢ લાગ્યા છે. તે દરેક મુખ ક્યા છે તે મેં પ્રથમ અક્ષરથી બતાવ્યું અને ત્રણ મુખમા અગ્નિ મુકી હેરાન કરીશું એમ ખીંક બતાવી. તથા ૪ થું મુખ ક્યું છે તે નથી જાણતા એમ જણાવ્યું. આથી ૪થા મુખમાથી તે ગમે ખબર કદાગવા નિકળશે એ તો નક્કી હતું, અને ત્યા જ તેને પકડવાનો લાગ માજ પડેલા કોઈ તળાવ કાંઠે પોણું હોઈ શકે એવું મોકોટું ઝાડ ક્યા છે તે દૂં બોધ આવ્યો. ત્યાથી વખતે દટાડે કે આપણા જતાં પડેલા તે નિકળી ન જાય માટે જે માણસને ચોટી ગળવા બેસાડી આવ્યો. પછી શુ થયું તે તો મહુના ચિત્તમા નાચતું જ છે. આજે સુગપાન દગવવાનો દિવસ હતો, માટે વિજયના મોકોમાથી આટલી બધી ગંધ આવે છે. વિજયને ભાન આવશે એટલે બાકીનું બધું એ

કહેશે, અને પછી ઝાડના થડમાંથી ઉતરી અંદરની રચના જોઈ આવીશું.’

મહાદેવે આજ હકીકત કબુલ કરી. વિકૃત્તે વિજયનું ખૂન કર્યાનો કંઈક પુરાવો પોલીસે ઉભો કર્યો હતો અને વિકૃત્ત પાસે દસ્તુર મુજબ ઉપાયો લઈ ગુનાહ કર્યાની કબુલત પણ કરાવી હતી. પરંતુ તેના જુના શેઠ જીવતા થવાથી તેને પણ જીવતદાન મળ્યું.

વાંચનાર ! એ ભોંયડું ક્યાં છે તે શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે. તે જુના વખતનું હતું, પણ હવે તો પોલીસે ઘણાં વર્ષથી પુરાવી નાંખેલું છે.

બુદ્ધાદાર બંધ.*

કૌતુક.

સુન્દરલાલના છોકરાને ખોળી આપ્યા પછી વસંતરાય વંધારે જાણીના થયા અને મદદ લેવાને લોકો તેમની પામે આવવા લાગ્યા. કેકત ગુનોહ પકડવામા જ નહિ પણ ન્યા ન્યા બેદભરેલી દુષ્ટીકોનેનો ખુલાસો જરૂરો ન હોય ત્યા તીવ્ર બુદ્ધિથી તે બહુ ઊંડી રોધ કરી શકતા હતા, અને એવા અનેક કામ તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. મારે પણ તેમની સાથે પરિચય વધ્યો અને એવી શોધમા મારે ઘણીવાર તેમની સાથે રહેવાનું બનતું હતું. ગયા આઠ વર્ષમા એવા સિત્તેર બનાવ બન્યા છે, અને ખોળ કરવાની વસંતરાયની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવા મારે એ બધાની જે નોંધ મેં લખી રાખી છે તે તરફ નજર કરે છું તો કેટલીક દુષ્ટીકો શોકજનક છે, કેટલીક હાસ્યજનક છે, ઘણીક વિચિત્ર છે, પણ સાધારણ તો એકે નથી. પૈસા મેળવવા કરતા પોતાનો મનગમતો હુલર કેળવવાનો તેમનો હેતુ વધારે હતો, અને જેમા શોધ કરતા વિવક્ષણ તથા તરેહવાર દુષ્ટીકત જણાઈ આવે એવું ન હોય તેવા કામ હાથમાં લેવાની તે ના પાડતા. તેમનું નામ મશહૂર થયું નથી તેનું એ જ કારણ કે જગતમા જાણીતા થવાની તેમને ઇચ્છા હતી જ નહિ, અને અપ્રસિદ્ધિને લીધે શક્તિનો ભંગ થયા વિના અભ્યાસ અને શોધ થઈ શકતા હતા એથી તે બહુ મનોપ માનતા જે જાનજાતના કામની તેમણે શોધ કરી છે તેમા શહેરની પામે આવેલા ગામડાના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમા બનેલા બનાવ જેવો વિવક્ષણ બીજો એકે હોય એમ મને સાબરતું નથી. એ બનાવ ગુપ્ત

* “જ્ઞાનસુધા” સન ૧૮૯૭ ના અંક ૩-૪ માં છપાયેલી.

‘ના, ના, સાંઈ ક્યું. પાછળ રહી જવાની મારી મરજી છે જ નહિ.’

વર્મનગય શોધ કરવાનું માથે લેના ત્યારે તેમની ત્વેડે શામિલ થવામા મને ખુબ આનંદ થતો હતો. તેમને ઝોપેલી શુભ વાતનો બેઠક દેડાડવામા પ્રેરણા સમાન અદ્ભુત ત્વરાથી તે જે અનુમાન બાધના અને તે અનુમાન કારણસર હતા એમ જે બાગીચીથી પાછળથી સાબીત કરી આપતા તેથી માનંદાચર્ય થયા વિના રહેતો નહિ. તમને હું ઉડીને તૈયાર થયો અને અમે બન્ને નીચે ઉતર્યાં સાદું કાળું કુગટું પહેરીને અને માથે આથે મુઠ્ઠી ઓઢીને એક બાધ બેઠી હતી. અમે ગયા એટલે તે ઉભી થઈ વસંતરાયે કહ્યું, ‘બેમો. બાધ માંડ નામ વસંતરાય છે. આ મારા મિત્ર રતિલાલ છે. મને જે કહેવું હોય તે એમની આગળ કહેતા સંકાચાગો નહિ. અત્યાગે ટદાડ સખત છે અને તમે કંઈ ઓઢવાનું લાવ્યા નથી રાખો, કંઈ મંગાવુ, તમે જુનું છો.’

તે બાધ પામે આવીને બેઠી અને ખુબ ધીમે અવાજે બોલી, ‘ભાઈ, હું કુચ્છુ છું તે ટદાડથી નહિ.’

‘ત્યારે શાથી ?’

‘ખીંટથી-ત્રાસથી.’ બોલતા બોલતા તેણે ધ્રુમટો જરા ડચ્છો ક્યો, અને તેથી માલમ પડ્યું કે તે ઘણી જ બહાવરી બની ગયેલી હતી. તેનો ચહેરો બ્યાકુલ થયેલો હતો, આબો લયબીત થઈ ગિચર રહેતી નહોતી. તે આશરે પચીસ વર્ષની ઉમ્મરની જણાતી હતી માથા અને હાથની દશાથી માલમ પડ્યું કે તે વિધવા છે મુખાકૃતિ-પરથી અને વસ્ત્રપરથી જણાયું કે તે ગામડાની છે. તોપણ હાથે પહેરેલી મોનાની ચુડ પગથી લાગ્યું કે તે ગરીબ રિચતિની નથી. તેનો ચહેરો લાખા વખતની ચિંતાથી દીન થઈ ગયેલો લાગતો હતો. અપલ સર્વગ્રાહી દષ્ટિપાનથી વસંતરાયે તેનું નિરીક્ષણ કરી લીધું. પછી તેને આશ્વાસન કરવા તે ધીરે અવાજે બોલ્યા,

‘બાઈ તમારે ખીંટવું નહિ જે હશે તેનો વેળાસર બંદોબસ્ત કરીશું. તમે હમણાં સવારમા જ પુલ પર થઈને ગાદીમા બેમીને આવ્યા, ખરું ?’

‘ત્યારે, તમે મને ઓળખો છો ?’

‘ના, પણ છેડા તમે તમારા જમણા હાથમાં પુલની ટીકીટ જણાય છે. તમે એકા સરખી ગાડીમાં બેસીને આવ્યાં હશે અને શહેરમાં પેસતાં ગાડી દોડાવી હશે. ગાડીમાંથી ઉતરી તરત અહિં આવ્યાં છો.’

તે બાઇ એકાએક ચમકી અને સભય આશ્ચર્યથી વસંતરાય તરફ સ્થિર દષ્ટિથી જોવા લાગી.

વસંતરાયે હસીને કહ્યું, ‘બાઇ, એમાં કંઈ ભેદ નથી. તમારાં લુગડાં પર સાત આઠ ઠેકાણે કાદવ રહ્યોંટેલો જણાય છે અને હજી કાદવ સુકાયો પણ નથી. પુલથી શહેરમાં પેસતાં છંટાએલા રસ્તા પર ગાડી દોડાવતાં આમ કાદવ ઉડે અને એકા જેવી ઉધાડી ગાડીમાં પછાડી પગ રાખી બેઠાં હો તો આ જગાએ કાદવ ઉડીને રહ્યોંટે.’

‘તમે ગમે તે રીતે જાણ્યું હશે પણ વાત ખરી છે. અમે ગામથી સવારમાં બહેલાં નિકળી એકામાં બેસીને પુલ પર થઇને આવ્યાં. પણ ભાઇસાહેબ, મારો કોઇ રીતે છુટકારો કરો. હું મરી નહિં જાઉં તો ગાંડી થઇ જઈશ. મને કોઈ મદદ કરનાર નથી. એક ડોસી છે તે મારાથીએ વધારે દુઃખીયારી છે અને તે ખીચારીથી કશું થઈ શકે એમ નથી. મેં તમારું નામ સાંભળ્યું છે. તમે બાઇ પરસનને ખરી અણીના વખતમાં મદદ કરી હતી. તેણે મને તમારું નામ બતાવ્યું. ત્યારે, તમે મને પણ કંઈ મદદ ના કરો ? અને ખીજું કંઈ નહિં તો એ શું છે તે તો શોધી ના કહાડો ? હાલ તરત તો તમારી મહેનતનો બદલો વાળવાનું માંડે ગળું નથી, પણ એક બે મહિનામાં મારા રૂપીઆ મને મળશે અને પછી હું ગુણ વાળવાનું નહિં ચુકું.’

વસંતરાયે ટેબલના ખાનાની કળ ઉધાડી અને માંહેથી એક નાની ચોપડી કહાડી તેનાં પાનાં ફેરવી કહ્યું, ‘બાઈ પરસન ! હા, એ કામની હકીકત મને યાદ આવી. સીરપેચના હીરાની બાબત હતી, તે વખત રતિલાલ, તમે પરગામ ગયા હતા એમ ધારે છું. બાઇ, એ

ઢામની જેટલી શીઝર ગખી હતી તેટલી જ તમાગ ઢામની રીઝર રાખીન બદવાની ચિંતા નથી માગે ધધો એ જ માગે બદવો છે, પણ મને જે ખગ્ય થાય તે તમને રીઝ પડે ત્યારે આપને રવે એ ઢામમા ય છે તે મને મમનલુ પડે માટે જેટલી દોષ તેટલી મધી રખીડત દહો’

‘ ૧ વધારે મુઝાઈ છુ એથી કે ખ્હીનાનુ ઢાગલુ કઈ ચોખ્ખુ નથી નાની નાની વાતો પગથી મને વહેમ બન્ય છે એટલુ જ તે એની નજીરી લાગે તેની છે કે માગી માગી તો માગી હોવાય તે એ મને ભાલુકાગ થયા કે એમ માને છે મોટે તો નથી દહેતી પણ ૨ વાત ૨ છુ ત્યારે એની આગો થાય છે અને એ જવાબ આપે કે તે પગથી ૩ મમનલુ છુ પણ ભાઈ વમતગાય, લોડ દો છે કે નત નનના ભુડા ઢામ માણુમાં દો છે ૪ માગી નગર ઉડી બન્ય કે, તો મને જે ચોનગ્દ બીક છે તેમા મારે ચ ડગલુ તેની મને મનાહ આપો ’

‘ કહો બાઈ, ૧ ધ્યાન દઈ સાલણુ છુ ’

‘ માટે નામ કેસર છે અને ૨ તરવાડી ફેગમની દીઝરી થાઈ માગી આવી અગથા ચઈ, અને મારા બાપ મરી ગયા પત્રી ૩ માગ કાકા ઉગમ માથે ૨૨ છુ —ગામમા અમાર તરવાડીનુ વગ નામાકિત છે ’

વસતગાયે માથુ ધુણાની કથુ, ‘ નામ મે માલજેલુ છે. ’

‘ એવ વખત અમારા કુટુંબમા ઘણો પેમો હતો અને ૧ણા નીચા ભોય હતી, પણ એવ પત્રી એક ત્રણ ચાગ પેઠી સુધી ધગ-ધાગિઓ ખગ્યાગ નિઝ્યા, તેમણે બધુ ઉડાની દીડ, અને હવે તો જે નાગુ જેતગ અને જુના વખતનુ એક ધગ એટલુ જરથુ છે, અને તેના પર એ ગીરોનુ દેડ છે માગ બાપે અને કાકાએ વહેચણુ ડરી ત્યારે ૪ મારા માપે રાખ્યુ અને માગ કાકા ઉપડામાગીના ઉપીઆ વેઈ પેપાગ દગા કનકતે ગયા ત્યા તેમનાના વેપાગમા ઘણુ સા કમાયા પણ એક વખત દુડાનમા ભારે ચોરી ચઈ તેથી ગુસ્સામા

આવી મુનીમને એટલો માર્યો, કે તે મરી ગયો અને કાકાને ફાંસીની સજા થતી થતી રહી ગઇ. ઘણાં વર્ષ કેદની સજા ભોગવીને તે અમારે ગામ પાછા આવ્યા.’

‘મારા બાપે તેમને ઘરમાં રાખ્યા; પણ મારા કાકા હંમેશ દિલ-ગીરીમાં રહેતા અને કંઈ ધંધો કરવો તેમને સુઝતો નહિ. કન્યા ન મળવાથી તે કુંવારા રહ્યા હતા. મારા બાપને છોકરાંમાં હું અને મારી મ્હોટી બહેન સમરથ બે જ હતાં. મારા કાકા આવ્યા પહેલાં અમે બન્ને બહેનો વિધવા થઇ અને એ દુઃખમાં મારી મા થોડા વખત પછી મરી ગઈ. મારા બાપ કંઈક પૈસો કમાયા હતા. તેની તખીયત નબળી ચાલતી હતી ત્યારે તેમણે વીસ કર્કુ, કે અમારે બે બહેનોએ અમારા કાકા સાથે ઘરમાં રહેવું, અને તે પ્રમાણે અમે રહીએ તો અમારી ઉમ્મર પચીસ વર્ષની થાય ત્યારે મીલકતમાંથી અમારા કાકા અમને દરેકને ત્રણ હજાર રૂપિયા આપે. તે જીવતાં સુધી અમારા, અને જત્રા જવામાં કે બીજી રીતે ખુશી પડે તેમ અમે વાપરીએ અને રૂપિયા મળ્યા પછી મરજી હોય તો જુદાં રહીએ. અમે ન હોઈએ ત્યારે તમામ મીલકત હમારા કાકાની. મારા કાકાને અને શહેરમાં મારા બાપના એક ભાઈબંધ છે તેમને ટ્રસ્ટી નીમ્યા. વીસ કર્કા પછી થોડા માસ પછી મારા બાપ મરી ગયા.

‘તે પછી મારા કાકાનો સ્વભાવ બદલાવા લાગ્યો. અમારા પર તે સખ્તાઇ કરવા લાગ્યા અને અમને દુઃખ દેવા લાગ્યા. પડોસીઓ સાથે કે ગામના લોક સાથે હજે મજે નહિ, ને ઘરમાં ભરાઈ રહેવા લાગ્યા. ગાંડા સરખા ગરમ મિનનજવાળા અમારા કુટુંબમાં ઘણા થઈ ગયા છે, અને કેદમાં જઇ આવ્યાથી મારા કાકાનો એવો ગરમ મિનનજ વધારે થયો. લોકો સાથે તે લઢાઇ કરવા લાગ્યા, અને બે વાર તો મારામારી બાબત પણ કામ ચાલ્યું. ગામમાં તો એમનો ત્રાસ પડ્યો છે અને લોક એમને બેઈને નાસી જાય છે. કેમકે, એમના શરીરમાં બહુ બળ છે અને ગુસ્સો ચઢ્યા પછી તે શમતો જ નથી.

‘આક દદાડા પર ગામના લુદાડ નેડે એતરમા લદાઇ થઈ ત્યાં તેને ઉંચકીને વાડની પેલી તરફ તળાવ છે તેમા ફેંટી દીધે. મેં મદા મહેનને પૈસા આપીને માગ કાકાને જવાબ આપેને કોઈ ભાઈ મેં છે જ નહિ. કકા બાવા, શું માઇઓ અને બહુ મેં ભટકતા આવે તે એમના ભાઈ મધ. અમાગ વરતી આમપામ છુટી ઉઠે જીનીન છે તેમા એમને ઉતરવા દે છે અને હુપડા બાધવા દે છે. વાલીવાર તો એ હુપડામા જઈને તેમની માથે પડી ગઈ છે અને ફેટવાક દદાડા સુધી તેમની માથે ભટક્યા રહે છે. જંગલી જાનવરો પાળનારો એમને બહુ ગોખ છે ફેટવાક વર્ષ પર એક ગાની મિયાડો અને એક માકડું કોઈ આપી મધુ અને તેને પાળ્યા છે તે ઘરની આમપામ કૃષી રહે છે. ગામના થોડા માગ કાકાથી મીએ છે, તેટલા આ જાનવરથી બીએ છે

‘આથી તમાગ મમન્યામા આવને કે મારી બહેન મમમથ અને પૂ જગ પણ સુખી થયા નથી આક કોઈ ઘરમા ગયેનો નથી અને તેથી ઘણુખડ કામ અમે જે જ કરના. એ મિયાડી મરી ગઈ ત્યાં પચીસ વર્ષની હતી તોએ મારી પેરે દુખમા ને દુખમા રેના જેવી થઈ ગઈ હતી ’

‘તમારી બહેન મરી ગઈ છે ?’

‘એને મરી ગયાને બે વર્ષ થયા એના મગલુ વિગે જ માટે તમને કહેવું છે મેં તમને કહ્યું તે પછી તમને મમમથુ દગે કે અમાગ કપીઆ મથા પડી અમારી માનીને ત્યા જઈને મીએ તે મિયાડ અમાગે છુટકાગે નહોતો મારી મારી ગહેરમા રહે છે. બે વર્ષ પર મમમથની ઉમર પચીસ વર્ષની થવા આની ત્યાં મારી માનીની સવાદથી રહેરમાના ટુટી પામે માગ કાકાને ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપવાનું કહેવડાવ્યું. અમે ગામ પાઝ ગયા ત્યાં મારા કાકા કંઈ બોલ્યા નહિ, પણ મારી બહેનને પચીસ વર્ષ થવાને પંદર દદાડા બાપી રહ્યા એટલે એક ત્રાસદાયક બનાવ બન્યો, ને જેના

પર મારે દુનિયામાં બધો આધાર હતો તે જતી રહી અને હું એકલી પડી.’

વસંતરાય ગાદી પર બેસીને આંખો મીંચીને બધી હકીકત સાંભળતા હતા. તેમણે માથું તકીઆ પર નાંખેલું હતું. હવે પોપચાં અડધાં ઉઘાડીને તે બોલ્યા,

‘ એકેએક ઝીણી વીગત સંભારીને કહેજો. ’

‘ એ કાળ સરખી વેળા રાતદિવસ મારા મન અગાડી તરી રહે છે, અને બધું કાલ બન્યું હોય તેમ મને યાદ છે. બધું કહું છું. અમારું ઘર ગામડાંનાં ઘર કરતાં ઘણું મોટું છે, અને શહેરના જેવી આંધણીનું છે. પણ ઘર બહુ જુનું છે અને એક ભાગમાં જ અમે રહીએ છીએ. ભોંયતળીએ વચ્ચોવચ્ચ દીવાનખાનું છે, અને તેની જોડે આતરાદી તરફ હારોહાર ત્રણ ઓરડા છે. પહેલામાં મારા કાકા સુએ છે. બીજામાં હું અને મારી બહેન સુતાં. પણ મારા કાકા કહે કે તમે બે જણાં રાતે મારી સામે મસજત કરો છો માટે જુદાં સુઓ; તેથી મારી બહેન મરી ગઈ તે પહેલાં કેટલાક વખતથી તે બીજા ઓરડામાં સુતી અને હું ત્રીજા એટલે છેલ્લા ઓરડામાં સુતી. એ ત્રણ ઓરડાઓ વચ્ચે બારી બારણાં નથી, પણ ઉગમણી તરફ સળંગ એટલો છે. તેમાં દીવાનખાનાનાં અને આ ત્રણે ઓરડાનાં બારણાં પડે છે. મારા કહેવાથી સમજણ પડે છે કે નહિ ? ’

‘ બરોબર. ’

‘ બધા ઓરડાની બારીઓ આથમણી તરફ મેદાનમાં પડે છે. હું કહું છું તે રાતરે મારા કાકા વહેલા સુઈ ગયા હતા, પણ અમને ખબર હતી કે તે ઉઘી ગયા નહોતા; કેમકે તે ગાંજની ચક્કમ પીતા તેની ગંધ મારી બહેનને આવતી હતી. વાસ બહુ આવી તેથી તે ઉડીને મારા ઓરડામાં આવી. અમે કેટલીક વાર સુધી બેઠાં અને રૂપીઆ મળવાના હતાં વિશે વાતો કરતાં. રવાળા એટલે તે જ્યાં ઉડી. તે ઉભી ન કરીને બોલી,

“વાર, કેસર, તે રાતરે અંધારામાં કોઇને મીમોડી વગાડતું સાંભળ્યું છે ?”

“કદિ નહિ.”

“અને તું પોતે તો ઉંઘમાં સીમોડી નહિ જ વગાડતી હોય.”

“નહિ જ વળી; પણ કેમ વાડ ?”

“કેટલાક દહાડાથી રોજ રાતરે ત્રણ વાગ્યાના મુમારમાં હું ધીમેથી કોઈ મ્હોંએ સીમોડી વગાડતું હોય એમ સાંભળું છું મંલગા-ય છે તો ચોખ્ખું મારી ઉંઘ તરત ઉડી જાય એવી છે અને હું આ અવાજથી જાગી ઉઠું છું ક્યાથી એ આવે છે તે કહેવાતું નથી જોડેના ઓરડામાંથી અવાજ આવતો હોય કે પછી મેદાનમાંથી આવતો હોય, મને થયું કે તને પુછી જોઉં કે તે એ સાંભળ્યું છે.”

“ના, મેં સાંભળ્યું જ નથી પેલા મુઆ બદુલગેને ને આવને હુ પડા કરવા દીધા છે તેમાના કોઈ હશે.”

“વખતે એમ જ હશે પણ મેદાનમાં કોઈ વગાડતું હોય તો તું સાંભળે નહિ એ નવાઈ જોવું.”

“હું તો મારે સારી પેઠે ઉઘું છું તારી પેઠે જાગી ઉઠતી નથી.”

‘ગમે તેમ હશે, એમાં કઈ મ્હોડી વાત નથી.” એટલું કહી તે મારી તરફ જોઈને હમી. માડ બારણું તેણે બંધ કર્યું ઓટલા પર થઈ પોતાના ઓરડામાં ગઈ અને તેણે માહેથી સાકળ વામી તે મેં સાંભળ્યું હું પણ સાકળ વાસીને સુતી.”

વસંતરાયે પુછ્યું. ‘તમે હમેશા સાકળ વામીને સુઓ છો ?”

‘હમેશા.’

‘કેમ વાર ?’

‘મેં તમને કહ્યું ને કે રાત્રી બીલાડો ને સાકડું પાળ્યા છે. તે ઓરડામાં પેસી જાય એ બીકને લીધે સાકળ વાસ્થા વિના ઉઘાય જ નહિ.’

‘ ખરોખર છે, અગાડી ચલાવો. ’

‘ મને તે રાતે ઉંઘ આવી નહિ, મને એવી બીક લાગ્યાં કરતી હતી કે કંઈ વિપત્તિ જરૂર આવી પડવાની છે. તે રાતે તોફાન બહુ હતું. બહાર પવનનો સુસવાટ બહુ જોરથી થતો હતો અને તેથી ખારી ખારણાં ઘણાં ખખડ્યાં કરતાં હતાં. પવનની આ બધી ગરબડમાં એકાએક કોઈ ભયભીત સ્ત્રીની ત્રાસદાયક ચીસ સંભળાઈ. ઘાંટે મારી બહેનનો છે એમ મને તરત ખબર પડી. હું પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભી થઈ અને ખારણું ઉઘાડી ઓટલા પર આવી. હું બહાર આવી ઓટલે મારી બહેન કહેતી હતી તેવી ધીમી સીસોડી સંભળાતી હોય એમ લાગ્યું, અને પછી થોડી ક્ષણમાં કોઈ ધાતુનો ભારે પદાર્થ પડ્યો હોય એવો ખણખણતો અવાજ સંભળાયો. હું ઓટલા પર અગાડી ધસી ગઈ તો મારી બહેનના ઓરડાના ખારણાની સાંકળ ઉઘાડી હતી અને એક ખારણું ધીમે ધીમે હાલતું હતું. ઓરડામાંથી હવે શું બહાર આવશે તે કળાતું નહોતું, પણ બીકથી જડવત્ થઈ જઈ હું ખારણા તરફ જોવા લાગી. ઓટલા પર ફાનસ રહેતું હતું તેના અજવાળાથી મારી બહેન ખારણામાં આવતી જણાઈ. ભયથી તેનો ચહેરો ઘોળો ને શીકકો થઈ ગયો હતો. મદદ માટે તે એ હાથે ફાંફાં મારતી, અને દારૂ પીધેલા માણસની પેઠે તેનું આખું શરીર આમથી તેમ હોલતું હતું. હું તેની પાસે દોડી ગઈ અને તેની કોટે બાઝી પડી. પણ તે જ ક્ષણે એનાં ઘુંટણ લથડવા લાગ્યાં અને તે પડી ગઈ. અત્યંત વેદનાથી કળ ચઢતી હોય તેમ તે પીડાવા લાગી અને તેનું શરીર જોરથી ખેંચાવા લાગ્યું. પહેલાં મેં એમ ધાર્યું કે તેણે મને ઝોળખી નથી, પણ હું તેના પર વાંકી વળી ઓટલે તે એકદમ ચીસ પાડી બોલી ઉઠી, “ અરે મારા પ્રભુ ! ઓ કેસર ! એ તો હતું બુદ્ધાદાર બંધ બંધ—.” એ શબ્દો તો મારા હૈયામાં જડાઈ રહ્યા છે. એ અગાડી કંઈ બોલવાનું કરતી હતી અને મારા કાકાના ઓરડા તરફ હવામાં ઉચી આંગળા કરતી હતી, પણ તેને ફરી એક

તાણુ આવી અને તેનો કંઈ અંધ થઈ ગયો. હું ઓરડા બહાર દોડી આવી મારા કાકાને જીમો પાડવા લાગી. મારા કાકા તેમના ઓરડા-માથી ઉતાવળા બહાર આવતા મને સામા મળ્યા. તે મારી ખેનની પામે જઈ પહોંચ્યા ત્યારે તે બેલાન હતી. તેમણે કંઈ ઓસડ પાચુ અને ગામમાની વૈંતે બેલાવ્યા, પણ બધું નકામું ગયું મારી ખેન ધીમે ધીમે નરમ થતી ગઈ અને લાન આવ્યા વિના તેનો પ્રાણ નિકળી ગયો. મારી ખેન બાપડી આમ દુ.ખને મોતે મરી ગઈ.’

વચનગયે કહ્યું, ‘રાખો વાફ, આ મીમોડી અને ધાતુના અવાજ બાબત તમારી ખાતરી છે ?—પૂરેપૂરી ખાતરી છે ?’

‘પંચાતનામું કર્યું ત્યારે પણ મને એમ જ પુછ્યું હતું. તે વખતે મને એ અવાજ મળીય છે એમ જરૂર લાગ્યું હતું, પણ પવનના તોફાનમા અને બારી બારણાના ખખડાટમા વખતે મને ભ્રમણાએ થઈ હોય.’

‘તમારી ખેને શું પહેર્યું હતું ?’

‘જેજ પહેરી મુવાના લુગડા જ પહેર્યો’ હતા. એના જમણા હાથમા ઓલવાઈ ગયેલી એક દીવાસળી માલમ પડી અને ડાબા હાથમા દીવાસળીની પેટી માલમ પડી.’

‘તે પરથી એમ જણાય છે કે ભયનું કારણ આની પડયું હશે ત્યારે તેણે દીવાસળી લઈ સળગાવી આસપાસ બેસી દશે. એ વાત કામતી છે. અને પચના લોકોએ શો દરાવ કર્યો ?’

‘તેમણે બહુ તપાસ કરી. મારા કાકાની વર્તણૂક બધે જાણીતી હતી તેથી તેમના પર શક ગયો. પણ મરણનું કંઈ ખાતરી લાયક કાગળ માલમ પડ્યું નહિ. મેં જીજાનીમા કહ્યું કે મારી ખેને અંદરથી બારણાને સાકળ વામી હતી, અને બારીઓએ લોહના સળી-રથી બારણાને સાકળ વામી હતી, અને તેની અંદર પાટીઆના કમાડ છે તે આતી જળી જડેલી છે. અને તેની અંદર પાટીઆના કમાડ છે તે પણ માકળથી વાસ્યા હતા. બીજો તપાસી બેઠો, પણ કોઈ દેકાણે પોલાણ માલમ પડ્યું નહિ. ઓરડામા આવવાનો બીજો કંઈ માર્ગ

હતો નહિં તેથી એ તો નક્કી કે મારી બહેન મરી ગઇ ત્યારે એકલી હતી. તેમ વળા, તેના શરીર પર જોર જીલમનાં કંઈ નિશાન પણ નહોતાં. ’

‘ ઝેર દીધું હોય તો ? ’

‘ પોલીસે ઘાકતરને ત્યાં મડદું મોકલાવ્યું અને તેણે ચીરીને જોયું, પણ કંઈ ઝેર દીધેલું માલમ પડ્યું નહિ. ’

‘ ત્યારે તમારી બહેન શાથી મરી ગઇ ? તમે શું ધારો છો ? ’

‘ હું તો એમ માનું છું કે રાતરે એકાએક બીકથી ભડકી તેના ધ્રાસકાથી મરી ગઇ. પણ શાથી બીકથી તે કબ્યામાં નથી આવતું. ’

‘ તે વખતે તમારા ઘર પાસેના મેદાનમાં બાવા અને જાદુગર લોક હતા ? ’

‘ હા હતા. અને એવા કોઇ કોઈ તો હમેશ હોય છે જ. ’

‘ અને તમારી બહેને બંધ-બુઢાદાર બંધ-વિશે કહ્યું તેનો અર્થ તમે શું સમજ્યાં ? ’

‘ કોઈકે વખત મને એમ ધારણા થાય છે કે સનેપાતમાં એવું બકી ગઈ હશે, અને કોઈકે વખત એમ થાય છે કે કોઈએ નજરબંધી કરી હોય ને મૂઠ મારી હોય તેથી તે કહેતી હશે. બાવા ને જાદુગરો મુઝા જાતજાતના બુઢા ઉઠાવે તે પરથી ‘બુઢાદાર બંધ’ એવું કહેવાનું સૂઝ્યું હોય. ’

આ ખુલાસાથી જરા પણ સંતોષ થયો ન હોય તેમ વસંતરાયે માથું ધુણાવ્યું. તે બોલ્યા, ‘ એ પાણી બહુ ઉંડાં છે. પણ તમારો હેવાલ અગાડી ચલાવો. ’

‘ એ વાતને બે વર્ષ થઈ ગયાં. હું દુખીઆરી તો થઈ જ છું પણ મારી ઉમ્મર પચીસ વર્ષની થવાને હવે એક મહિનાની વાર છે, અને મારી માશીએ શહેરવાળા ટ્રસ્ટી પાસે મારા ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપવાનું મારા કાકાને કહેવડાવ્યું છે. મારા કાકાએ ના નથી કહી અને કંઈ ગુસ્સો પણ નથી બતાવ્યો. બે દહાડાથી મારા ઓરડાની

ઉત્તર નરકના અદા પડના કરાને મગમન કરાવવા માંડી છે અને કરામા આટું પાડ્યું છે. તેથી, મારે ત્યાંથી નિકળીને મારી ખેંચેન મરી ગઈ તે ઓગડામા જવું પડ્યું છે. અને એની જ પથારીમાં હું સુઈ છું. ગઈ ગતરે હું જાગતી મુતી હતી અને મારી ખેંચેને કંઈ ભયંકર ખીના ખતી તેનો વિચાર કરતી હતી. ગતમા ખધું સુનકાર હતું તેવામા મારી ખેંચેન મરી ગયા ખેંચા સંભળાઈ હતી તેથી જ ધીમા મીમોડી મેં સાલળા. ખીંચી મારા ગાત્ર ફડા થઈ ગયા, પણ પછી દિશ્મત ધરીને ઉઠી અને દીવો મળગાવ્યો. પણ ઓગડામા કંઈ દીકું નહિ હું ઉંઘી તો નહિ જ. બહાણું વાગે મારા કાકા શરૂઆતમાં આવવાના હતા તેમની જોડે હું પણ મારી માગીને મળવાનું કહી ગાડીમા આવી. મારે તમને મળીને મલાદ લેની હતી, અને મારા કાકા અને મારી માગીને ત્યાં મુકીને ગયા એટલે હું અહીં આવી.

‘આપ્પા તે કીકે કર્યું. પણ તમે મને ખધું કહ્યું છે?’

‘હા, ખધું કહ્યું છે.’

‘આઈ કેસર, ખધું નથી કહ્યું. તમારા કાકાના કૃત્ય તમે સંતાડો છો.’

‘એટલે ? હું સમજી નહિ.’

‘મોડીયામાં તમારો હાથ છે તે પર મોળ પડ્યા છે તે ટાપ્પા નથી રહેતા. તાજ જ પડેલા છે અને જાગતા પગેલાથી થયેલા લાગે છે. તમારી સાથે ખડુ ધાનકી રીતે એ આવે છે.’

આછએ પોતાનો હાથ વધારે ટાપ્પો. તેનો અહેસા નગમ થઈ ગયો અને તે બોલી, ‘મારા કાકા ખડુ સખન માણુમ છે. એમના શરીરનું જો કંઈક છે તે એમને જ ખબર નહિ હોય.’

કેટલીક વાર મુઠ્ઠી સડુ ચુપ થઈ રહ્યા. વર્મતગય હાથ પર હડપચી મુકી સામી લીન સામે તાકીને જોઈ રહ્યા.

આખરે તે બોલ્યા, ‘આ કામ ખડુ ઉંડું છે. ગો ઉપાય કરવો તે નક્કી કરતા ખેંચા હજારો ઝીલી વિગનો જાણવાની માટે

પડે એમ છે કે કોઈ રીતે ખુલાસો મળે એમ છે? પણ અરે આ શું?’

આમ તેમ બોલી ઉઠ્યા તેનું કારણ એ હતું કે બારણું બેરથી અફળાઈને ઉઘડ્યું અને ઉંચા ભારે કદનો એક માણસ બારણામાં આવીને ઉભો. તેના પ્હરવેશ શહેરી અને ગામડાશાઈ રીતની ભેળ-સેળવાળો હતો. તેને માથે સારા પોતવાળી પાઘડી હતી પણ તે ગમે તેમ બાંધી દીધેલી હતી. અંગરખું કસોવાળું હતું પણ તે વાંકી બાંધનું હતું. પગે બહુ જાડા તળીઆવાળા મીરજાઈ જોડા હતા. અને તેના હાથમાં એક ચાણુક હતી. તે એટલો ઉંચો હતો કે તેની પાઘડી બારણાની બારશાખને ડાટણે અડકી, અને પહોળો એટલો હતો કે આખું બારણું ભરાઈ રહ્યું. તેનું મ્હોં મોટું હતું અને તે પર અસંખ્ય કરચોલીઓ હતી. રંગે ધઉંવરણો છતાં તડકામાં ફર્યાથી તે શામળો થઈ ગયેલો લાગતો હતો. તેના ચહેરામાં એકેએક જાતના દુષ્ટ વિકારની રેખા હતી. તે અમારા બે તરફ વારા ફરતી જોતો હતો. તેની આંખો મગજે લોહી ચઢ્યાથી રાતી થઈ ગયેલા જેવી હતી અને નાક લાંબું, તીણું અને અણીવાળું હતું, તેથી તે વિક્રાળ શિકારી પક્ષી જેવો લાગતો હતો.

આ રાક્ષસે પુછ્યું, ‘તમારા બેમાંથી વસંતરાય કયો છે?’

વસંતરાય બોલ્યા, ‘મારૂં નામ વસંતરાય છે. પણ નામ પુછે તેણે નામ કહેવું જોઈએ.’

‘મારૂં નામ ઉદેરામ તરવાડી. હું—ગામનો છું.’

વસંતરાયે મ્હોડું મલકાવીને કહ્યું, ‘એમ કે? પધારો, પધારો, બેસો.’

‘એવો કંઈ મારો વિચાર નથી. મારી ભત્રીજી અહીં આવી ગઈ છે. મને પત્તો લાગ્યો છે. તમને એ આવીને શું કહેતી હતી?’

વસંતરાય બોલ્યા, ‘આ વર્ષે ટહાડ જરા વધારે પડી છે.’

તેણે બેરથી ખૂસ પાડીને કહ્યું, ‘તમને એ શું કહેતી હતી?’

વસતરાયે શાન્ત રહીને જ કહ્યું, ‘પણ કહે છે કે કેરીઓ તો આ વર્ષે ઘણી થશે.’

‘તમે મને હિડાવો છો, એમ કે?’ એટલું કરી ચાલુક દવા-વતો તે એક કદમ અગાડી આવ્યો, અને વસતરાય તરફ નેંધ બોલ્યો, ‘હરામખોર, હું તને બોળ્યું છું. તારા નામ મેં સાંભળ્યું છે તું જેમા તેમા માથું મારનારો છે તે હું બોલું છું.’

વસતરાયે નહો મલકાવ્યું.

‘આખી દુનિયાની શીકર જાણે તને જ ના હોય.’

વસતરાય વધારે વિકસિત મુખે સ્મિત કરવા લાગ્યા.

‘તું ખાતમીદાર છે અને છુપી પોલીસમા છે તે બધા જાણે છે.’

વસતરાય અંતરમા ખૂબ પુરા થતા જણાયા, અને બોલ્યા, ‘તમારી વાતચીત બહુ રસ પડે એવી છે બહાર નિકળો ત્યારે જગા બારણું બંધ કરતા જાને, કેમકે ટહાડો પવન આવે છે.’

‘કહેવા આવ્યો છું તે કલીશ ત્યારે હું જઈશ ખબરદાર ને તું મારા કામમા વચ્ચે પડ્યો તો. કેસર અહીં આવી ગઈ છે તે હું જાણું છું—મે પત્તો શોધી કઢાડ્યો છે. મારી નેડે લઢાઈ કરવામા સાર નથી. ને આ.’ તે એકદમ અગાડી આવ્યો. હિચકાનો જડો લોઢાનો ગજીઓ હતો તે તેણે પકડ્યો અને રાક્ષસ સરખા બે હાથે વાકો વાળી દીધો.

ધુરંદરો તે બોલ્યો, ‘મંભાળજે. મારા પગથી આધો રહેજે’ ગજીઆથી હિચકાને નેરથી ધડકો મારી તે ચાલ્યો ગયો.

વસતરાય હમી પડ્યા અને બોલ્યા, ‘માણસ બહુ મળતાવડો જણાય છે’ હું એના જેટલો કદાવર તો નથી પણ એ રહ્યો હોત તો હું એને બતાવત કે મારો પત્ને એનાથી બહુ નબળો નથી.’ એમ કહી તેમણે ગજીઓ હાથમા ઝાલ્યો ને એક આવડકે તે મીઠો કરી દીધો.

પડે એમ છે કે કોઈ રીતે ખુદાસો મળે એમ છે? પણ અરે આ શું?’

આમ તેમ બોલી ઉઠ્યા તેનું કારણ એ હતું કે બારણું નેરથી અફળાઈને ઉઘડ્યું અને ઉંચા બારે કદનો એક માણસ બારણામાં આવીને ઉભો. તેના પહેરવેશ શહેરી અને ગામડાશાઈ રીતની ભેળ-સેળવાળો હતો. તેને માથે સારા પોતવાળા પાઘડી હતી પણ તે ગમે તેમ બાંધી દીધેલી હતી. અંગરખું કસોવાળું હતું પણ તે વાંકી બાંધતું હતું. પગે બહુ જાડા તળીઆવાળા મીરજાઈ નેડા હતા. અને તેના હાથમાં એક ચાણક હતી. તે એટલો ઉંચો હતો કે તેની પાઘડી બારણાની બારશાખને ડાટણે અડકી, અને પહોળો એટલો હતો કે આખું બારણું ભરાઈ રહ્યું. તેનું મોઢું હતું અને તે પર અસંખ્ય કરચોલીઓ હતી. રંગે ધઉંવરણો છતાં તડકામાં ફર્યાથી તે શામળો થઈ ગયેલો લાગતો હતો. તેના ચહેરામાં એકેએક જાતના દુષ્ટ વિકારની રેખા હતી. તે અમારા બે તરફ વારા ફરતી જોતો હતો. તેની આંખો મગજે લોહી ચઢ્યાથી રાતી થઈ ગયેલા જેવી હતી અને નાક લાંબું, તીણું અને આણીવાળું હતું, તેથી તે વિક્રાળ શિકારી પક્ષી જેવો લાગતો હતો.

આ રાક્ષસે પુછ્યું, ‘તમારા બેમાંથી વસંતરાય કયો છે?’

વસંતરાય બોલ્યા, ‘મારું નામ વસંતરાય છે. પણ નામ પુછે તેણે નામ કહેવું નેઈએ.’

‘મારું નામ ઉદેરામ તરવાડી. હું—ગામનો છું.’

વસંતરાયે મોઢાડું મલકાવીને કહ્યું, ‘એમ કે? પધારો, પધારો, બેસો.’

‘એવો કંઈ મારો વિચાર નથી. મારી ભત્રીજી અહીં આવી ગઈ છે. મને પત્તો લાગ્યો છે. તમને એ આવીને શું કહેતી હતી?’

વસંતરાય બોલ્યા, ‘આ વર્ષે ટહાડ જરા વધારે પડી છે.’

તેણે નેરથી ખૂસ પાડીને કહ્યું, ‘તમને એ શું કહેતી હતી?’

વસંતરાયે શાન્ત રહીને જ કહ્યું, ‘ પણ કહે છે કે કેરીઓ તો આ વર્ષે ઘણી થશે ’

‘ તમે મને ઉડાવો છો, એમ કે ? ’ એટલું કહી ચાલુક દલાવતો તે એક કદમ અગાડી આવ્યો, અને વસંતરાય તરફ લેઢ બોલ્યો, ‘ હરામખોર, હું તને બોળખું છું. તારૂં નામ મેં સાંભળ્યું છે તું જેમા તેમાં માથું મારનારો છે તે હું બોલું છું. ’

વસંતરાયે નહેા મલકાવ્યું.

‘ આખી દુનિયાની ળીકર બણે તને જ ના હોય. ’

વસંતરાય વધારે વિકસિત મુખે સ્મિત કરવા લાગ્યા.

‘ તુ આતમીદાર છે અને છુપી પોલીમમા છે તે બધા બળે છે. ’

વસંતરાય અંતરમા ખૂબ ખુશ થતા જણાયા, અને બોલ્યા, ‘ તમારી વાતચીત બહુ રસ પડે એવી છે બહાર નિકળો ત્યારે જરા બારણું બંધ કરતા જાઓ, કેમકે ટહાડો પવન આવે છે. ’

‘ કહેવા આવ્યો છું તે કહીશ ત્યારે હું જઈશ ખચરદાર ને તું મારા દમમા વચ્ચે પડ્યો તો, કેસર અહીં આવી ગઈ છે તે હું જાણું છું—મે પતો શોધી કઢાડ્યો છે. મારી નેડે લઢાષ કરવામા સાર નથી. ને આ. ’ તે એકદમ અગાડી આવ્યો. દિવ્યકાનો બડો લોહાનો ગઢઓ હતો તે તેણે પકડ્યો અને રાક્ષસ મરખા બે હાથે વાકો વાળી દીધો.

ધુરકતો તે બોલ્યો, ‘ મંભાળજે. મારા પગથી આવો રહેજે ’ ગઢઆથી દિવ્યકાને નેરથી ધકકો મારી તે ચાલ્યો ગયો.

વસંતરાય દમી પડ્યા અને બોલ્યા, ‘ માણસ બહુ મળતાવડો જણાય છે ! હું એના જેટલો કદાવર તો નથી પણ એ રલો હોત તો હું એને બતાવત કે મારો પંને એનાથી બહુ નબળો નથી. ’ એમ કહી તેમણે ગઢઓ લાયમા ઝાલ્યો ને એક આંચકે તે સીધો કરી દીધો.

‘કેવો ઉદ્ધત માણસ ! મને સરકારી આતમીદાર ધારે છે. આ વાત બની તેથી તો તપાસ કરવાની આતુરતા વધે છે. કેસરથી સાવ-ચેતી ન રખાઈ અને આ જંગલીને તેના આવ્યાની ખબર પડવા દીધી તેથી એ ખીચારીને કંઈ નુકસાન ન થાય તો સારું. રતિલાલ હવે ચાહ પી લઈએ. દસ વાગતે હું રજીસ્ટ્રેશન ઓફીસમાં જઈ આવીશ. તમે પણ જમીને બાર વાગતાં સુધીમાં પાછા આવી પહોંચજો.’

હું પાછો આવ્યો ત્યારે વસંતરાય આવેલા ન હતા. તેમને પાછા ફરતા એક વાગ્યો. તેમના હાથમાં એક સ્ટામ્પવાળો કાગળ હતો અને ખીજા કાગળ પર રૂપીઆના આંકડા લખ્યા હતા અને હિસાબ કરેલા હતા. તે બોલ્યા, ‘રજીસ્ટ્રેશન ઓફીસમાંથી મરનાર રૂદેરામના વીલની નકલ મેં લીધી. એણે પોતાના રૂપીઆ ઘણા ખરા શેરમાં રોક્યા હતા. પંદર સોળ હજારની થાપણનું વ્યાજ પહેલાં દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦ આવતું. એ બધા શેરના ભાવની મેં પછી ખબર કહાડી. હાલ શેરના ભાવ ઘટી ગયા છે તેથી હવે રૂ. ૬૦૦ કે રૂ. ૭૦૦ ભાગ્યે આવતા હશે. અને બન્ને પહેલોને રૂ. ૩૦૦૦ રોકડા આપવા પડે તો ભાવ એણે હોવાથી વધારે રકમના શેર વેચી નાખવા પડે, તેથી આ ભાઈ સાહેબને ભાગે બહુ ઓછું રહે; અને વ્યાજ તો પછી રોકવા ખાવા નેટલું જ આવે. હું ફરી આવ્યો તે વ્યર્થ નથી ગયું. એ તો નક્કી થયું કે આ છોકરીને રૂપીઆ મળતા અટકાવવાથી આ માણસને ઘણો લાભ છે. અને રતિલાલ, હવે વખત આળસમાં કહડાય એમ નથી. તેમાં વળી એ રૂદેરામ ચેત્યો છે કે એ કામની આપણે તજવીજ કરીએ છીએ. હવે કંઈ વાર ન હોય તો એક ભાડાની ગાડી મંગાવીએ. મેં તમારી પાસે હથીઆરનો પરવાનો લેવડાવેલ છે માટે તમારી પિસ્તોલ ગજવામાં નાખી લેજો. લોઢાના ગજાના વાળા નાખે એવા આસામીઓને સમજણ પાડવી હોય તો એ નળાની પિસ્તોલ બહુ કામમાં આવે. એ લઈએ અને દાંતનો એક બ્રશ લઈએ એટલે બસ છે.’

ભાડાની ગાડી તરત મળી પડદા નાખી દઈ અમે નિકળ્યા. પુલ આપ્યો, નદી આવેલી, ખેતર આવ્યા, પણ અહીં દર ગયા ત્યાં મુઠ્ઠી કચું જોવાને અમે પડદા ઉઠાવી કચું નહિ. જનનાનખાનાની ખૂબ મુરતી કરતાં પણ વધારે મોંઘી વસ્તુ અમારે દાકી રાખવાની હતી. પડદા ઉઠાડી નાખ્યા પછી અહીં રમણીય દેખાવ આસપાસ જણાવા લાગ્યો. નીચા પણ ઘટ ઉગેલા રવિપાકથી ખેતરો લીલાછમ બની રહ્યા હતા. વાડ અને ઝાડ પણ લીલોતરથી ભરેલા હતા. ડેકાણે ડેકાણે કોસ ચાલતા હતા. ડેકો પવન ધીમે ધીમે આવતો હતો. તે નિયત તપેસો હોવાથી મુખકર લાગતો હતો. કુદરતમાં પ્રમતી ગહેલી આ મધુરતા અને અમે જેની ભાળ કલાકવા જતા હતા તે દુષ્ટતા વચ્ચે કેટલો મોટો વિરોધ છે એ વિચાર મને આવવા લાગ્યો મારા સાથી સાચી બાલુએ પગ નાખી પીકે અટ્ટેલી હાથે અદ્ય વાળી હડપચી છાતી પર નાખી અત્યંત ઉંડા વિચારમાં મગ્ન થઈ પડી રહ્યા હતા. પણ કેટલીક વારે જાગ્રત થઈ તેમણે મારે ખભે હાથકોકયો અને આથે છાપરા બનાવ્યાં.

ગાડીવાળાને તેમણે પુછ્યું, ‘આ જણાય છે તે—ગામ કે?’

‘હા જી, ગામની ભાગોળે જ આપણે છીએ.’

‘ધરમશાળા આગળ દાકી જાગે. મંદિર પાસે ઉતરવું છે.’

થોડી વારે અમે ગામમાં પેહા. ગાડીવાળો બોલ્યો, ‘આ ધરમશાળા ને પેલું મંદિર અને આ સામુ છે તે તરવાડીનું ધર. મેડે આધડી બારીએ ઉભી એ મોહું ધર.’

ધર ગામડાના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું હતું અને તેની આધળી પણ ગામડાના ધર જેવી નહોતી. ધર પર એક માળ સળંગ હતો. અડધા ભાગમાં ત્રીજો માળ હતો અને અડધા ભાગમાં અગામી હતી. બારી બારણા કંઈક તકતી જેવા હતા. ધરની આસપાસ છુટી જમીન ઘણી જ હતી અને કોઈ કોઈ ડેકાણે ઉભા રહેલા થોરીઆથી જણાતું હતું કે પહેલાં ચાને તરફ વાડ હશે.

ધરમશાળા ને મંદિર વચ્ચે અમે ઉતરી પડ્યા અને ગાડીવાનને લાડું આપી દીધું. ગાડી દોડાવતો તે ચાલ્યો ગયો. ગાડી અદૃશ્ય થઈ એટલે અમે ઉદ્દેશમના ધર તરફ ગયા. કેસર બારીએ ઉભી હતી તે ઉતરીને નીચે આવી. તેનું મ્હોં અત્યારે કંઈકે ઉલટમંદ હતું. તે બોલી, ‘વરસાદની રાહ જુએ એમ બારીએ ઉભી ઉભી હું ક્યારની તમારી વાટ જોઉં છું.’

વસંતરાયે કહ્યું, ‘અમે કહ્યા પ્રમાણે વખતસર જ આવ્યા છીએ. અમારી તપાસમાં કંઈ વિધ્ન આવવું ન જોઈએ.’

‘મારા કાકા આવ્યા નથી. અંધાઈ થતાં સુધી નહિ આવે.’

‘એમની તો અમારે મુલાકાત થઈ ગઈ, અને બહુ આનંદ થયો!’ હકીકત બની હતી તે વસંતરાયે ટુંકામાં કહી સંભળાવી. કેસરના મુખ પરથી લોહી ઉડી ગયું અને તે બોલી, ‘હાય હાય ! ત્યારે હું તમને કહેવા આવી તે એમને ખબર પડી ગઈ ! એમની લુચ્ચાઈ એવી છે કે એમનાથી કંઈ ધડીએ હું સહિસલામત છું તે મને સમજતું નથી. હવે આવીને શું કહેશે ?’

‘એને પણ સંભાળવું પડશે, કેમકે કોઈ શેરને માથે સવાશેર એની ખબર રાખનાર છે એમ એને જણાશે. તમારે આજ રાત્રે બારણાં બપોતાથી બંધ કરીને સુવું. એ કંઈ તોફાન કરશે તો તમને તમારી માશીને ત્યાં લઈ જઈશું. હવે વખત કહાડવાનો નથી. માટે જે ઓરડા તપાસવાના છે ત્યાં અમને લઈ જાઓ.’

ધરતું મુખ પૂર્વ તરફનું હતું. ઓટલો અને બારણાં એ તરફ હતાં. વાડ પણ એ તરફ વધારે આખી હતી. વચ્ચોવચ દીવાનખાતું હતું અને તેની ઉત્તરે તથા દક્ષિણે હારોહાર ઓરડા હતા. દક્ષિણનો ભાગ છૂર્ણ અવસ્થામાં હતો અને એ તરફ ઠેકાણે ઠેકાણે બારીબારણામાંથી જતાં રહેલાં કમાડની જગાએ કામઠાં ભરી લીધાં હતાં. દીવાનખાતું અને તેની ઉત્તરનો ભાગ સારી અવસ્થામાં હતો, અને તેમાં સર-
નામાન હતો તેથી જણાતું હતું કે કુટુંબનું રહેવાનું એ ભાગમાં હતું.

ઉત્તર તરફના છેલ્લા કરાએ પાલક બાંધેલી હતી અને કંઈ બોલેલો હતો. મેદાનમાં વસંતરાયે ધીમે પગલે આટા માર્યા અને પશ્ચિમ તરફની બારીઓની બહારનો ભાગ બહુ ધ્યાન દેઈ તપાસ્યો.

‘આ ત્રણ ઓરડા હાંગેલાર છે તે સુવાના ઓરડા, ખરે ?’

‘હા, હું હાલ વચલા ઓરડામાં સુઈ છું.’

‘એ તો આ ફરીઆકામ ચાલે છે ત્યાં સુધી હશે પણ વાર, આ દીવાલને દુરગત કરવાની હાલને હાલ કંઈ જરૂર હતી ?’

‘કંઈ જ નહિ. મને મારા ઓરડામાંથી કાઢવાને બદલતું કદાચ છે એમ મને તો લાગે છે.’

‘હા એ સૂચના ફીક ફરી. હવે પેલી તરફ ઓરડાની અગારી સળંગ ઓટલો છે તેમાં કંઈ બારીઓ પડે છે કે ?’

‘બહુ નાની જાળીઓ છે. તેમાંથી કોઈથી અવાજ નહિ, અને તેના એ કમાડ બંધ હતા.’

‘ત્યારે એ તરફથી તો કોઈ આવી શકે એમ હતું જ નહિ. વાર આ તરફની જ મોટી બારીઓની જાળીઓ તપાસીએ.’

જાળીઓના ગચ્છા અને ચોકડા ઘણી રીતે દલાવી જોયા પણ કોઈ પ્રકારે તે નિકળી શકે એવા હોય એમ જણાયું નહિ. અંધુ ઘાલીને ગચ્છા ઉંચો ચઢાવી દેવાનો કોઈ કેંકાણે ખડો નહોતો. ગચ્છામાંથી કાચ કહારી વસંતરાયે મિત્તનગગ તપાની જોયાં પણ તે મજબૂત લોઢાનાં હતા અને ચોકડામાં મજબૂત જડેલા હતા. વસંતરાયે ગુંચવાઈને માથું ખંજવાળ્યું અને બોલ્યા, ‘હા, મારી ધારણામાં મુશ્કેલીઓ છે ખરી. આ જાળીઓમાંથી તો કોઈથી પેસાય એવું છે જ નહિ. ફીક, અંદર જઈને જોઈએ કે ત્યાંથી કંઈ સમજાય છે.’

ફરીને અમે ઓટલા પર આવ્યા છેલ્લો ઓરડો તપાસવાની તો વસંતરાયે ના જ કહી, તેથી કેસરને હાલ સુવાનો ઓરડો હતો તેમાં અમે ગયા, ઓરડાની ઉભણ નીચી હતી અને સરસામાન બહુ ચોડો પણ મોટા કદનો હતો. એક તરફ બહુ કદનો લાંબો ડામચીઓ

હતો અને તે પર ઉંચે સુધી ગોઠડાં ગોઠવ્યાં હતાં. એક તરફ મ્હોટાં તપેલાં, દેગડાં, કઢાઈઓ વગેરે વાસણ ખડકી મુક્યાં હતાં. એક તરફ પાણીઆરું હતું તેથી ફરવાની જગા ઓરડામાં બહુ થોડી હતી. જ્યાં કેસરનો ખાટલો ઉભો કરી મુક્યો હતો ત્યાં જઈ વસંતરાય ભીંતે અઢેલીને ઉભા રહ્યા અને ઓરડામાં ચારે તરફ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી નજર ફેરવવા લાગ્યા. જમને ડામચીઓ જોઈ આવ્યા, વળી વાસણોની ઉતરાણ જોઈ આવ્યા, પાણીઆરું જોયું, પણ કોઈ ઠેકાણે માણસ અંતાર રહે એવી જગા જણાઈ નહિ. ફરી પાછા ભીંતના ખુણા પાસે આવીને ઉભા અને કેસરને પુછ્યું, ‘પથારી ક્યાં થાય છે?’

‘તમે ઉભા છો ત્યાં જ.’

પોતાની પાસેની બે તરફની ભીંતો તરફ ફરી નજર કરીને બોલ્યા, ‘આ દોરીની ગાંઠ શાંતી છે?’

‘ભીંતમાં દોરડા જેટલું પોલાણ કરી મારા કાકાના ઓરડામાં હવાનો પંખો બાંધ્યો હોય ત્યારે તે ખેંચવાની દોરી મુકેલી છે.’

‘પંખો છે ખરો?’

‘ના નથી અને કોઈ દહાડો હતોએ નહિ, પણ મારા કાકાએ કહ્યું કે હું પંખો બંધાવું તો બહાર રહી માણસને ખેંચવાની ગોઠવણ કરી મુકેલી જોઈએ.’

‘પંખો ખેંચનાર માણસ કોઈ છે?’

‘કોઈ નથી.’

‘અને હોય તોએ ઓટલા પરથી માણસ પંખો ખેંચે. ઓરડામાંથી પંખો ખેંચવાનું શા માટે રાખવું જોઈએ? અને દોરી બહુ જુની જણાતી નથી.’

‘બે વર્ષ પર જ એ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી દોરી મુકી.’

‘તમારી બહેને આમ દોરી મુકવાનું કારણ કહ્યું હતું? પથારીના ઉશીકા પર જ દોરી ખેંચવાના છેડાની ગાંઠ આવે એમ છે.’

‘ના, મારી બહેને તો કંઈ કહ્યું નહોતું. અમે ઓછા જ એના ચાક્ર છીએ. પંખો તો ખેતવાનું કહે તોએ ના ખેતીએ.’

‘મને તો આ નકામું કરેલું જ લાગે છે. અને ગામડામા ડોણ પખા ખેંચાવે છે? પણ રાખો આ લોન હું બગેબર તપામી નેઉં.’ જમીન પર ચત્તા સુધે જઈ વમનરાયે કાચ વતી દોરી અને દોરીવાળો ભીંતનો ભાગ અંદર આંખ કરી ફરી ફરીને તપામી નેયો. પછી બિલા ચંદ ખાટલો દાળી તે પર નેંધ રહ્યા. તે પછી પંખાની દોરી ખેતી નેંધ અને ખોલ્યા, ‘દોરીથી તો કશું ખેંચાતું નથી ઉંચે નજર કર્યો તો જણાશે કે નાનું સરખું જળાઈ મુક્યું છે તેમા હુક છે ત્યા દોરીનો ઉપલો છેડો બાધેલો છે.’

‘કેવું નવાઈ જેવું’ મારી નજર એ તરફ ડોધ વખત ગઈ જ નથી.’

‘કંઈ વિચિત્ર જ છે. આ ઘર બાધનાર કેવો મૂર્ખ હોવો નેંધએ કે હવા અને અજવાળા માટે આ જળાયું બદાર પડતી ભીંતમા મુકવાને બદલે આ અને સાથેના ઓરડા વચ્ચેની ભીંતમા મુક્યું છે’ મહેનત તો ખે રીતે મુકવામા સરખી જ હતી.’

‘એ તો નવું કરેલું છે.’

‘જે વખતે આ પખાને દોરી મુકી તે જ વખતે જળાયું મુકેલું કે?’

‘હા તે વખત નાના નાના ફેરફાર થયા ક્યાં હતા.’

‘આવા કેવળ નકામા ફેરફાર બહુ ધ્યાનમા લેવા જોગ છે. વાઝ, હવે તમે કહો તો જોડેનો તમારા કાકાનો ઓરડો તપાસીએ.’

ઉદ્દેશ્યનો ઓરડો કેસરના ઓરડા કરતા વધારે મોટો હતો તેમા કંઈક સામાન હતો પણ તે બહુ સાદો હતો. સુવાનો ખાટલો હતો પણ તેની પાટી ઘણે ઠેકાણેથી ગાઠ મારી સાધી લીધેલી હતી. દેવદારના ખોખામા ચોપડીઓ ભરેલી હતી, પણ તે જુની અને કાટેલી હતી, તથા ઉંડવૈદું, જ્યોતિષ, કીમીઓ એવા વિવિધ વિષયોની

હતી. ખાટલા પાસે એ ખુરશીઓ હતી. એક સહેજ લાંબી હતી, તેના નેતરમાં ઘણું ઠેકાણું ગાખડાં પડેલાં હતાં. બીજી સાધારણ કદની અને હાથાવાળી હતી તેને નેતરને ઠેકાણું પાટીઆં જડેલાં હતાં. ખુરશીની પેલી તરફ ભીંત પાસે લોઢાની તિજોરીની પેટી હતી. તેની જોડે ભીંતને અઢેલીને એક નીચું કપાટ મુક્યું હતું. કળતુટી ગયાથી તેનાં આરણાં ઉઘાડાં હતાં અને તેમાં સારાં અને હલકાં લુગડાં ગોઠવ્યા વિના ગમે તેમ નાખેલાં હતાં. મુખ્ય સામાન આટલો જ હતો. વસંતરાય અઘે ફરી વળ્યા અને ખારીકીથી દરેક વસ્તુ તેમણે તપાસી.

લોઢાની તિજોરી પર આંગળા ઠોકી તેમણે કહ્યું, ‘આમાં શું છે?’

‘મારા કાકાના કામનાં કાગળીઆં છે.’

‘અહો, ત્યારે તમે એને અંદરથી જોધ છે?’

‘એક વાર, ઘણાં વર્ષ પર. તે વખતમાં કાગળીઆં ભરેલાં હતાં એમ મને યાદ છે.’

‘અંદર બિલાડી તો નહિ હોય?’

‘બિલાડી તે વળી હોય?’

‘જુઓ આ!’ એમ કહી તિજોરી પર એક દૂધવાળી રકાબી હતી તે વસંતરાયે ઉપાડીને બતાવી.

‘બિલાડી તો અમે નથી પાળતા. પણ અમારે ત્યાં રાત્રી બિલાડો છે અને માંકડું છે.’

‘હા, એ ખરું. અને રાત્રી બિલાડો એ મોટી બિલાડી જ કહેવાય. પણ આટલી રકાબી ભરીને દૂધ પીધે એનું પેટ ભરાય નહિ. હજી એક વાત મારે જોવી છે. ખાટલા પર એસી વસંતરાયે પાટીઆવાળી ખુરશી સામે હતી તેના હાથા તપાસી જોયા અને હલાવી જોયા પછી ઉઠીને ઉભા થયા. તપાસવાનો કાચ ગજવામાં મુક્યો, અને બોલ્યા,

‘અસ, હવે નક્કી થયું. પણ આ તો જુઓ.’ ખાટલા પર એક ખુણે પાયાના ઢાંડાપર એક ચાશુક ભેરવી મુકી હતી તે પર

ધ્યાન ગયું તેથી વચનરાય આમ બોલ્યા. ચાણુકનો દાડો બહુ લાંબો નહોતો અને ગુથેલી ચામડાની દોળી વીંટાળી લઈ દાડના છેડા પામે તેનો ગાળો કર્યો હતો.

‘રતિલાલ, આ વિગે શું ધારે છે ?’

‘સાધારણ ચાણુક છે. પણ આ પ્રમાણે બાધી છે શા માટે ને સમજાવુ નથી.’

‘ત્યારે એ તો સાધારણ નથી ને ? અગે પ્રભુ ! દુનિયામાં કેવા દુષ્ટ લોકો વસે છે ! અને માણસ જેમ ભુદ્ધિ વધારે વાપરે તેમ ગુનાહ કરવાની વધારે યુક્તિયો તેને જડે છે. હવે બહુ જોવાનું હતું તે જોઈ રહ્યા હવે બાઈ, આ મેદાનમાં હું કંઈ છું. અહિં ઓટલા નજીક કરીગ તો રસ્તે જનારાની નજર નહિ પડે.’

કેસર ઓટલા પર બેઠો. હું અને વચનરાય નીચે ઉતર્યા અને આમનેમ કરવા લાગ્યા. વચનરાય બહુ વિચારમાં હતા માટે એ તેમને કંઈ વાત કરાવી નહિ. કેટલીક વારે વિચારમાંથી તે જાગ્રત થયા અને ઓટલા પામે આવી બોલ્યા, ‘બાઈ કેસર, ફરેક બાબતમાં મારી સલાહ પ્રમાણે જ તમારે વર્તવું એ વાળુ જ જરૂરનું છે. ને વિના નહિ આવે.’

‘તમે કહેશો તેમ જ કરીશ.’

‘વાત એટલે સુધી આવી છે કે આનાકાની કરવાનો વખત નથી હું કહું તેની હા કહેશો તો જ તમારો છવ બચશે.’

‘ખરે, તમે જે હુકમ કરશો તે હું માનીશ.’

‘પહેલી વાત તો એ કે મારે અને મારા મિત્રને તમારા ઓર-ડામાં રાત્રે રહેવું પડશે.’

હું અને કેસર આશ્ચર્યથી વચનરાય તરફ જોઈ રહ્યા.

‘હા, એમ કરવું જ પડશે. ભુલો, હું ખુલાસો કર. આથમણી તરફ ધરમશાળા છે ખરૂં ?’

‘હા.’

‘અમે ત્યાં જઈ ઉતરીશું. ત્યાંથી તમારી બારીઓ તો દેખાય છે ખરી ?’

‘બધી દેખાય છે.’

‘તમારા કાકા પાછા આવે ત્યારે શરીરે ઠીક નથી એમ કહી તમારા ઓરડામાં સુઈ રહેવું. ત્યારે એ ઓરડામાં સુઈ ગયો છે એમ જાણો ત્યારે, તમારી બારીઓમાંથી વચલી બારીની જાળી ખીજી જાળીઓની માફક આખી જડેલી નથી પણ એ બારણાંવાળી છે અને તેને તાળું છે, તે ઉઘાડી નાખજો અને ચંદ્રનાં પાટીઆનાં કમાડ પણ ઉઘાડી નાખજો, અને પછી તમારા ઓરડામાં ફાનસ છે તે મળગાવીને એ બારીમાં મુકજો એટલે અમને ધરમશાળામાંથી તે દેખાશે અને એ નિશાની અમે જાણીશું. પછી તમારે જે જોઈએ તે બધું લઈને તમારા અસલ ત્રીજા ઓરડામાં જઈ તમારે સુવું. એ ઓરડામાં મરામત ચાલે છે પણ એક રાત તો હું ધાઈ છું કે તમે ત્યાં સુઈ શકશો.’

‘શા માટે નહિં ? સુઈશ. એમાં અડચણ નથી.’

‘બાકીનું બધું કરવાનું અમને સોંપજો.’

‘પણ તમે શું કરશો ?’

‘અમે આખી રાત તમારા ઓરડામાં રહીશું. અને આજે સીસો-ડીના અવાજથી તમે જાગી જાવો છો તે શાનો છે તેની તપાસ કરીશું.’

‘લાઈ વસંતરાય, આ બધું શું છે તેની તમારા મનમાં તો ખાતરી થઈ ગઈ હશે.’

‘થઈ પણ હોય.’

‘ત્યારે મારી બહેન શા કારણથી મરી ગઈ તે નહિં કહો ?’

‘વધારે સ્પષ્ટ પુરાવો હાથમાં આવશે પછી કહીશ.’

‘ત્યારે એટલું તો કહો કે મારી ધારણા ખરી છે કે નહિં, અને એકાએક ટ્રાસકો લાગવાથી તે મરી ગઈ કે નહિં ?’

‘હું એમ નથી ધારતો. મને લાગે છે કે મનનું કારણ નહિ પણ કંઈ નજરે પડે એવું કારણ હતું. અને હવે, ખાઇ કેસર, અમે રમ્મ લઈએ છીએ તમારા કાકા ઉદેરામ આવી પહોંચે અને અમને જુવે તો અમારો કેરો અકળ જાય. ત્યારે, ધરમા જાઓ અને હિમ્મત રાખજો મેં કહ્યું છે તેમ કરશો તો તમારી બીકના બધા કારણ જરૂર અમે દૂર કરી દઈશું.’

ધરમશાળામાં અમે જઈ મુકામ કર્યો. લોકોએ અમને મુસાદર જ ધાર્યો. મંદિર આગળ અમે ઉતર્યા હતા માટે મંદિર સિવાય અમારે બીજો ક્યાં જવું છે એમ ગાડીવાળાએ નહિ જ ધાર્યું હોય, અને તેથી ગાડીવાળાને જીદાસા ઉત્પન્ન થાય કે તે કંઈ વાત કરે એવી બીક નહોતી. ખાઇ લીધા પછી ધરમશાળાની બારી ઉદેરામના ધર તરફ પડતી હતી તે ઉઘાડીને ત્યાં આગળ અમે વાતો કરતા બેઠા સૂર્ય આયમ્યાની વખતે અમે ઉદેરામને આવેથી એકામા બેસી આવના જોયા. મીમમાથી પાછા આવતા ટોરને જોઈ બળદ તોફાનમાં આવ્યો તે વખતે ઉદેરામનો કોથભર્યો ઘાટો અને બળદને દીઘેલી ધમટી એટલે દૂરથી પણ મલગાયા થોડી વાર પછી ઝાડમાંથી દીવાનખાનામાં પ્રકટેલો દીવો દેખાયો વચ્ચે ઝાડ હતા તેને બેઠી દીવાનું અજવાળું આવતું હતું.

અંધારૂ વધતું ગયું તો પણ અમે બારી પાસે જ બેઠી રહ્યા. વસંતગમે મને કહ્યું, ‘ગતિલાલ, આજ રાત્રે તમને સાથે લઈ જવા હું ખુશી નથી કંઈક તુકશાન થવાની બીક રહે છે.’

‘હું તમને મદદ લાગું એમ છે ?’

‘તમે સાથે હો તો બહુ જ કામમાં આવો.’

‘ત્યારે તો હું જરૂર આવીશ. બીકની શીકર નહિ, પણ શી બીક છે ? મેં જોયું તે કરતા કાંઈ વધારે તમે એ ઝોરડાઓમાં જોયું નથી એમાં શક નહિ !’

‘અમે ત્યાં જઈ ઉતરીશું. ત્યાંથી તમારી બારીઓ તો દેખાય છે ખરી ?’

‘બધી દેખાય છે.’

‘તમારા કાકા પાછા આવે ત્યારે શરીરે ઠીક નથી એમ કહી તમારા ઓરડામાં સુઈ રહેવું. જ્યારે એ ઓરડામાં સુઈ ગયો છે એમ જાણે ત્યારે, તમારી બારીઓમાંથી વચલી બારીની જાળી બીજી જાળીઓની માફક આખી જડેલી નથી પણ એ બારણાંવાળી છે અને તેને તાળું છે, તે ઉઘાડી નાખજો અને અંદરનાં પાટીઆનાં કમાડ પણ ઉઘાડી નાખજો, અને પછી તમારા ઓરડામાં ફાનસ છે તે સળગાવીને એ બારીમાં મુકજો એટલે અમને ધરમશાળામાંથી તે દેખાશે અને એ નિશાની અમે જાણીશું. પછી તમારે જે જોઈએ તે બધું લઈને તમારા અસલ ત્રીજા ઓરડામાં જઈ તમારે સુવું. એ ઓરડામાં મરામત ચાલે છે પણ એક રાત તો હું ધારું છું કે તમે ત્યાં સુઈ શકશો.’

‘શા માટે નહિં ? સુઈશ. એમાં અડચણ નથી.’

‘બાકીનું બધું કરવાનું અમને સોંપજો.’

‘પણ તમે શું કરશો ?’

‘અમે આખી રાત તમારા ઓરડામાં રહીશું. અને આજે સીસો-ડીના અવાજથી તમે બીહો છો તે શાનો છે તેની તપાસ કરીશું.’

‘લાઇ વસંતરાય, આ બધું શું છે તેની તમારા મનમાં તો ખાતરી થઈ ગઈ હશે.’

‘થઈ પણ હોય.’

‘ત્યારે મારી બહેન શા કારણથી મરી ગઈ તે નહિં કહો ?’

‘વધારે સ્પષ્ટ પુરાવો હાથમાં આવશે પછી કહીશ.’

‘ત્યારે એટલું તો કહો કે મારી ધારણા ખરી છે કે નહિં, અને એકાએક ધ્રાસકો લાગવાથી તે મરી ગઈ કે નહિં ?’

‘ કેસરની બહેનના ઓરડામાં એવી રીતે સામાન મોડાયો છે કે એક જ ડેકાણે ખાટલો દાળી શકાય. ઘરમા આટલી બધી ખાલી જગ્યા છતાં એ ઓરડામા જ આટલો બધો સામાન ભર્યો છે કેઈ મોટા ઘરમા મુલાના ઓરડામા આવો જંગી સામાન ખડકેલો કદિ જોયો છે ?

‘ કદી જોયેલો સાલળનો નથી. ’

‘ સામાન બાકથી ખમેડાય નહિં એટલે પધારી એક જ ડેકાણે કરવી પડે, અને તેથી જળાશયી અને દોરીથી તેનું અંતર કદિ અદલાય નહિં. એ દોરીજ છે. પખાની દોરી નથી, કેમકે તે વની પંખો ખેંચાવવાનો કદિ ઇગિદો હતો જ નહિં. ’

‘ તમારો ભાવાર્થ હું કંઈક સમજી શકું છું. ચતુરાઈથી થતો કેઈ ત્રાસદાયક ગુન્હો અટકાવવાને આપણે વખતસર જ આવી પહોંચ્યા છીએ. ’

‘ ખરે ગુનોહ તો ચતુરાઈવાળો અને ત્રાસદાયક જ છે અને ત્યારે જાન જાનના અનુભવવાળો માણુમ આડો જાય ત્યારે એના જેવા ગુનેહગાર કેઈ થાય નહિ. એને માહીતી હોય છે, અને એનામાં દિંમત હોય છે. આ ઉદેશમ બહુ ઉંડો છે, પણ આપણે એનાથી ઉંડા જઈશું. બહાણુ વાતા પહેલાં ઘણોએ ત્રાસ જોવાનો છે. હાલ તો શાત ચંદ્ર બેગીએ અને જે અવકાશ મળે તેમા કંઈ વધારે સારી વાતોનો મનમા વિચાર કરીએ. ’

ઝાડમાથી દીવો દેખાતો હતો તે રાતના આશરે નવ વાગતે ઓલવાઈ ગયો, અને ત્રવાડીના ઘર તરફ બધે અંધકાર ફેલાઈ ગયો. એ કલાક ચાલ્યા ગયા અને મંછી અગીઆર વાગે અમારી બરોબર સામે એક દીવો પ્રકટ થયો.

વસંતરાય ઉઠીને ઉભા થયા, અને બોલ્યા, ‘ એ આપણી નિશાની. વચલી જળાશયી એ અજવાળું આવે છે. ’

‘ના. પણ હું ધારું છું કે મેં અનુમાન કંઈ વધારે કર્યો છે. મેં જોયું તે બધું તો તમે પણ જોયું છે.’

‘નવાઈ સરખી તો મને માત્ર પંખાની દોરી લાગી. એ દોરી શ્વા માટે મુકી છે તે મારી કલ્પનામાં આવતું જ નથી.’

‘અને ઉંચે જળાઉં છે તે પણ જોયું કેની?’

‘હા, પણ બે ઓરડા વચ્ચે એટલું બાકું હોય એ કાંઈ બહુ અસાધારણ નથી, એ તો એટલું નાનું છે કે એમાંથી ઉંદર પણ ભાગ્યે આવી શકે.’

‘આપણે આ ગામ આવ્યા તે પહેલાં હું જાણતો હતો જ કે આવું જળાઉં હશે!’

‘શું કહો છો?’

‘ખાતરીથી કહું છું. તમને સાંભરે છે કે કેસરે કહ્યું હતું કે મહારી બહેનને ઉદ્દેશમની ચલમની ગંધ આવી હતી. ત્યારે બે ઓરડા વચ્ચે કંઈ ઉધાડું હોય તે વિના એમ ગંધ આવી શકે નહિં. અને તે બહુ નાનું હોવું જોઈએ, નહિં તો પંચાતનામા વખતે પંચની નજર તે પર ગયા વિના રહે નહિં. એ પરથી જળાઉં હશે એમ મેં અનુમાન કર્યું.’

‘પણ જળાઆથી શું નુકશાન થાય?’

‘ખીજું કંઈ નહિં તો આ બધું એક અરસામાં બન્યું તે વાત તો તરત ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જળાઉં મુક્યું, દોરી બાંધી, અને ખાટલા પર સુનારી બાઈ મરી ગઈ. તમને એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી લાગતું?’

‘મને તો એ બધા વચ્ચે કંઈ સંબંધ જણાતો નથી.’

‘પથારી કરવાના ખાટલા સંબંધે કંઈ ખાસ બાબત ઉપર તમારું લક્ષ ગયું?’

‘ના.’

‘કેસરની બહેનના ઓરડામાં એવી રીતે સામાન ગોઠવ્યો છે કે એક જ ડેકાણે ખાટસો ઢાળી શકાય. ઘરમાં આટલી બધી ખાલી જગ્યા છતાં એ ઓરડામાં જ આટલો બધો મામાન ભર્યો છે. કોઈ મોટા ઘરમાં સુવાના ઓરડામાં આવો જંગી સામાન ખડકેસો કદિ જોયો છે ?

‘કદી જોયેસો સાલજનો નથી.’

‘સામાન બાઈથી ખચેડાય નહિં એટલે પથારી એક જ ડેકાણે કરવી પડે, અને તેથી જળાઆથી અને દોરીથી તેનું અંતર કદિ બદલાય નહિં. એ દોરીજ છે. પંખાની દોરી નથી, કેમકે તે વતી પંખો બેસાવવાનો કદિ ઇરિદો હતો જ નહિં.’

‘તમારો ભાવાર્થ હું કંઈક સમજી શકું છું. ચતુરાઈથી અને કોઈ ત્રાસદાયક ગુન્હો અટકાવવાને આપણે વખતસર જ આવી પહોંચ્યા છીએ.’

‘ખરે શુનોહ તો ચતુરાઈવાળો અને ત્રાસદાયક જ છે અને ત્યારે જાન જાતના અનુભવવાળો માણસ આડો જાય ત્યારે એના જેવા શુનેદગાર કોઈ ચાય નહિં. એને માલીતી હોય છે, અને એનામાં દિંમત હોય છે. આ ઉદેશમ બહુ ઉંડો છે, પણ આપણે એનાથી ઉંડા જઈશું. બહાણું વાતા પહેલાં ધણોએ ત્રાસ જોવાનો છે. હાલ તો શાન થઈ બેઠીએ અને જે અવકાશ મળે તેમા કંઈ વધારે મારી વાતોનો મનમા વિચાર કરીએ.’

ઝાડમાથી દીવો દેખાતો હતો તે રાતના આશરે નવ વાગતે એકવાઈ ગયો, અને ત્રવાલીના ઘર તરફ બધે અંધકાર ફેલાઈ ગયો. એ કલાક ચાલ્યા ગયા અને યુગી અગીઆર વાગે અમારી બરોબર સામે એક દીવો પ્રકટ થયો.

વસતરામ ઉઠીને ઉભા થયા, અને બોલ્યા, ‘એ આપણી નિશાની વચલી જળામાથી એ અજવાળું આવે છે.’

ધરમશાળામાં એક પગી હતો તેને અમે કહેતા ગયા કે, અમે કાઢને મળવા જઈએ છીએ અને વખતે ઘણું કરીને બહાણું વાગે પણ પાછા આવીએ. બહાર નિકળ્યા એટલે ટહાડ બહુ જણાઈ. ચારે તરફ અંધારું હતું, સામે પીળો દીવો બળતો હતો તે જ માત્ર લક્ષમાં રાખી અમે હિંચે મને અગાડી ચાલ્યા. ઝાડમાં થઈને અમે અગાડી મેદાનમાં આવ્યા, અને છેક ખારી પાસે આવ્યા. ઉપર ચઢવાને ખારી તરફ જતા હતા એટલામાં એક ખાલુ નાના છોડનાં જળાં હતાં તેમાંથી કદરૂપું અને વાંકું વળી ગયેલું છોકરું હોય એવું કંઈ નીકળી આવ્યું. તે આવીને જમીન પર પડ્યું, અને વેદના થતી હોય તેમ આજોટ્યું, અને પછી પાછું અંધારામાં દોડી ગયું.

મેં ધીમેથી રહી કહ્યું, ‘ઓ ખાપરે ! તમે જોયું ?’

વસંતરાય મારા જેટલા જ ચમક્યા હતા. ગલરાટમાં તેમણે માંડું કાંડું જોરથી ઝાલી લીધું. પછી તે બહુ ધીમે હસી પડ્યા, અને મારા કાન આગળ આવી કહ્યું, ‘એ તો આ ધરની ખુખી છે. એ તો એમનું માંકડું હતું.’

ઉદેરામના ધરમાં વિચિત્ર જનવરો પાળેલાં હતાં તે વાત હું ભૂલી ગયો હતો. રાત્રી બિલાડો પણ હતો; અને તે એ ગમે ત્યારે આવી પહોંચે તે અમારા પર તલપ મારે. હું કબુલ કરું છું કે વસંતરાયે ક્યું તેમ જોડા કહાડીને હું ખારી પર ચડ્યો અને ઓરડામાં અંદર ઉતર્યો ત્યારે મારા મનને વધારે નીરાંત થઈ. વસંતરાયે કાનસ ખારી પરથી લઈ લીધું, અવાજ ન થાય તેમ ધીમે રહીને ખારીની જળાનાં ખારણાં તેમજ પાટીઆનાં કમાડ બંધ કર્યાં, અને પછી બધે નજર ફેરવી જોઈ. અમે દહાડે જોઈ ગયા હતા તેમને તેમજ બધું હતું. અને પછી બહુ જ ધીમે પગલાં ભરતા મારી પાસે આવ્યા. અને હાથની મુઠ્ઠીથી ભુંગળા બનાવી મારા કાનમાં બહુ જ ધીમેથી કહ્યું, ‘જરા પણ અવાજ ને થયો તો આપણી યુક્તિ બધી ખરાબ થઈ જશે.’ આટલા શબ્દ સાંભળવા મારે બહુ મહેનત કરવી

પડી. અને પછી મેં સાલણ્યું છે એમ બતાવવા મેં માયું ધુણાવ્યું.

‘દીવો નહિં રખાય જાળીઆમાંથી એને દેખાય’

મેં કરીથી માયું ધુણાવ્યું.

‘હિંદી જગો નહિ, હિંદી જતા જીવ જીવ એવું છે. વખતે જરૂર પડે માટે પિસ્તોલ તૈયાર રાખજો. હું ખાટલાને છેડે બેસુ છું. તમે ખરો પેટી પર બેસો.’

મેં પિસ્તોલ કહાડી અને મારી પાસેની પેટી પર મુકી વમંત-રાય એક લાખી ને પાતળી નેનરની મોટી બેડે લાવ્યા હતા, તે તેમણે પોતાની પામે ખાટલા પર મુકી. તેની પામે તેમણે દીવાસળીની પેટી મુકી અને એક મીણબત્તીનો કકડો મુક્યો, પછી તેમણે કાનસને હિંદાડી દીવો ઓલવી નાખ્યો અને અમે અંધારામાં રહ્યા.

એ ભયાનક જાગરણ હું કદી નહિ ભૂલુ. મારાથી કંઈ પણ અવાજ સંભળાતો નહોતો, ચામેશ્વાસ પણ સંભળાતો નહોતો, અને તો પણ મને ખબર હતી કે મારાથી થોડે છેટે વસનરાય હિંદાડી આંખે બેઠા હતા. અને મારા જેવી જ અસ્વસ્થ ચિંતાવસ્થામાં તે હતા. જાળીઓનાં કમાડ વાસ્યા હતા તેથી કંઈ પણ ઉગ્રસ આવતો નહોતો. બહારથી કોઈ કોઈ વખત નિશાચર પક્ષીનો અવાજ આવતો હતો, અને એક વાર બારી આગળ જ બિલાડાના જેવો લાખો મંદ શબ્દ સંભળાયો તેથી જાણ્યું કે રાત્રી બિલાડો જ છુટો ફરે છે જ. માળ પર એક ધડિયાળ હતું તે કલાકે કલાકે વાગતું હતું. એક એક કલાક ત્રણ ત્રણ કલાક જોડશે લાખો લાગતો હતો. બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો, બે વાગ્યા, ત્રણ વાગ્યા તો પણ અમે તો જે થવાનું હોય તેની રાટ જોતા બેઠા હતા.

એવામાં એકાએક ઉપર જાળીપા પાસે અજવાળું જણાયું, પણ એક ક્ષણવાર રહી તરત પાછું જતું રહ્યું. પણ તે પછી કેરોસીન તેલ બળતું હોય અને ધાતુ તપતી હોય એની વાસ આવવા માડી. બેડેના ઓરડામાં કોઈએ ચોર કાનસ સળગાવ્યું હતું. કોઈ ફરતું

હોય એવો કાંઈ ધીમે અવાજ મને સંભળાયો અને પાછું બધું શાંત થઈ ગયું. વાસ તો વધતી જ જતી હતી. અડધા કલાક સુધી અવાજ સંભળવા હું કાન દબ બેસી રહ્યો. પછી એકદમ બીજો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. અવાજ નરમ અને સાંત્વનભર્યો હતો, -ઉકળતી આહ્વાનીમાંથી વરાળ નીકળ્યા કરતી હોય એવો અવાજ હતો. જેવો એ અવાજ સંભળાયો કે તે જ ક્ષણે વસંતરાય ખાટલાપરથી ઉઠી ઉભા થઈ ગયા. દીવાસળી સળગાવી અને નેતરની સોટીવતી પંખાની દોરીની ગાંઠપર ઘણા જોરથી ઝપાટા મારવા લાગ્યા. બુમ પાડી તે કહેવા લાગ્યા, 'દેખાય છે? કે રતિલાલ દેખાય છે કે?'

મારાથી તો કંઈ દેખાતું નહોતું, વસંતરાયે દીવાસળી સળગાવી તે ઘડીએ મેં એક ધીમી સીસોડી સ્પષ્ટ સંભળી. પણ મારી પરિશ્રાન્ત આંખે એકાએક જે પ્રકાશ પડ્યો તેથી ઝાંઝવાં વળી ગયાં અને આમ ઉન્મત્ત થઈ વસંતરાય શેના પર ઝપાટા મારતા હતા તે સમજાયું નહિં. પણ એટલું તો મારાથી દેખાયું કે પ્રાણાન્ત આવ્યો હોય એવો તેમનો ચહેરો ફીકકો થઈ ગયો હતો, અને ત્રાસ તથા કંટાળો ચહેરાપર ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

વસંતરાય ઝપાટા મારતા બંધ થયા અને ઉંચે જળીઆ તરફ તાકીને જોવા લાગ્યા. એવામાં એકાએક રાત્રિની શાંતિ તુટી અને અત્યંત ભયાનક બુમ સંભળાઈ. એવી બુમ મેં જન્મારામાં કદિ સંભળી નહોતી. વેદના ભય અને ક્રોધનો એ ત્રાસભર્યો શબ્દ વધારે ને વધારે મ્હોટો થતો ગયો, અને એ બધું મળીને ભયંકર ચીસ જેવું સંભળાતું હતું. કહે છે કે આખા ગામમાં અને આદિ આવેલા થાણામાં પણ આ બુમથી લોકો ઉંધમાંથી જાગી ઉઠ્યા. અમારાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં. હું વસંતરાય તરફ જોતો ઉભો, અને તે મારી તરફ જોતા ઉભા. આખરે એ શબ્દના પડધા ધીમે ધીમે આવતા બંધ થઈ ગયા.

કંઈથી શ્વાસ લેતાં લેતાં મેં પૂછ્યું, 'એ શું થયું?'

વસંતરાયે કહ્યું, ‘એ થયું એ કે બધું પુરું થઈ ગયું. અને આખરે હીક જ થયું છે. તમારી પિસ્તોલ લઈ લો. આપણે ઉદેરામના ઓરડામાં જઈએ.’

ગંભીર ચહેરે વસંતરાયે ફાનસ સળગાવ્યું અને બારણું ઉઘાડ્યું. અમે ઓટલાપર ગયા. તેમણે બે વાર બારણું ટોક્યું પણ અંદરથી કોઈ બોલ્યું નહિ ત્યાં ઉઘાળો ઉઘાડીને અંદર પેઠા અને હું પણ પિન્નોલનો થોડો ચડાવી તેમની પછાટી અંદર પેઠો.

બહુ તરેહવાર દેખાવ અમારી નજરે પડ્યો. પેટીપર ચોર ફાનસ મુકેલું હતું. તેનું ટાકણ અડધું હતું, અને તેથી લોઢાની નિન્નેરીપર ઉત્તર પ્રકાશ પડતો હતો. નિન્નેરીનું બારણું અડધું ઉઘાડુ હતું. ફાનસ પામે પાટીઆની ખુરશીપર ઉદેરામ બેઠા હતા. તેમણે લાંબો ડગલો પ્લેયો હતો અને ફક્ત તેમના પગની ધુટી દેખાતી હતી. પગમાં જડા તળાંઆના મિરગઈ જોડા હતા તેમના બોળામાં દડાડે અમે જોઈ હતી તે ચાશુક હતી. તેમની હડપચી ઉચી થયેલી હતી, અને છતના ખુણા તરફ જોઈ રહેલી તેમની આંખો પ્લેયો થઈ જઈ થઈ ગયેલી હતી. તેમના કપાળપર માથાની આમપામ એક વિચિત્ર પટા જેવો પીળો બંધ બાંધેલો હતો. તેમાં તપખીરીઆ રંગના જુદા હતા, અને બંધ સખન ખેંચીને વીંટાળેલો લટકાતો હતો. અમે પેઠા પણ ઉદેરામ કંઈ બોલ્યા પણ નહિ તેમ દાસ્યા પણ નહિ. વસંતરાયે માગ કાન આગળ આવી કહ્યું, ‘બંધ ! જુદાંદાર બંધ !’

હું એક કદમ અગાડી ગયો. તરત માથાનું નવાઈ જેવું વેદન લાગવા લાગ્યું, તેમાંથી પ્લેયો થયેલી કણા નિકળી અને વિકરાળ મર્મ છે એમ લાગ્યાં.

વસંતરાયે કહ્યું, ‘એ દગાદગ ઝેરવાળો નાગ છે. નાગ કરડ્યા પછી દસ મેકન્ડમાં ઉદેરામનો છત નીકળી ગયો છે. હુટ સાહસ કરનારને તેનું જ માદમ અને નરો છે. અને ખાડો ખોદે તે પડે છે આ સાપને તેના ઘરમાં પાછો મુકી દઈએ અને કેમરને કોઈ સહીસલા-

હોય એવો કાંઈ ધીમે અવાજ મને સંભળાયો અને પાછું બધું શાંત થઈ ગયું. વાસ તો વધતી જ જતી હતી. અડધા કલાક સુધી અવાજ સંભળવા હું કાન દબાવેલી રહ્યો. પછી એકદમ ખીંચે અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. અવાજ નરમ અને સાંત્વનભર્યો હતો, —ઉકળતી ચાહેદાનીમાંથી વરાળ નીકળ્યા કરતી હોય એવો અવાજ હતો. જેવો એ અવાજ સંભળાયો કે તે જ ક્ષણે વસંતરાય ખાટલાપરથી ઉઠી ઉભા થઈ ગયા. દીવાસળી સળગાવી અને નેતરની સોટીવતી પંખાની દોરીની ગાંઠપર ઘણા જોરથી ઝપાટા મારવા લાગ્યા. ખુમ પાડી તે કહેવા લાગ્યા, ‘દેખાય છે ? કે રતિલાલ દેખાય છે કે ?’

મારાથી તો કંઈ દેખાતું નહોતું, વસંતરાયે દીવાસળી સળગાવી તે ઘડીએ મેં એક ધીમી સીસોડી સ્પષ્ટ સંભળી. પણ મારી પરિશ્રાન્ત આંખે એકાએક જે પ્રકાશ પડ્યો તેથી ઝાંઝવાં વળી ગયાં અને આમ ઉન્મત્ત થઈ વસંતરાય શેના પર ઝપાટા મારતા હતા તે સમજાયું નહિ. પણ એટલું તો મારાથી દેખાયું કે પ્રાણાન્ત આવ્યો હોય એવો તેમનો ચહેરો શીકકો થઈ ગયો હતો, અને ત્રાસ તથા કંટાળો ચહેરાપર ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

વસંતરાય ઝપાટા મારતા બંધ થયા અને ઉંચે જળીઆ તરફ તાકીને જોવા લાગ્યા. એવામાં એકાએક રાત્રિની શાંતિ તુટી અને અત્યંત ભયાનક ખુમ સંભળાઈ. એવી ખુમ મેં જન્મારામાં કદિ સંભળી નહોતી. વેદના ભય અને ક્રોધનો એ ત્રાસભર્યો શબ્દ વધારે ને વધારે મ્હોટો થતો ગયો, અને એ બધું મળીને ભયંકર ચીસ જેવું સંભળાતું હતું. કહે છે કે આખા ગામમાં અને આદ્યે આવેલાં ચાણુમાં પણ આ ખુમથી લોકો ઉંધમાંથી જાગી ઉઠ્યા. અમારાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં. હું વસંતરાય તરફ જોતો ઉભો, અને તે મારી તરફ જોતા ઉભા. આખરે એ શબ્દના પડધા ધીમે ધીમે આવતા બંધ થઈ ગયા.

કંઈથી શ્વાસ લેતાં લેતાં મેં પૂછ્યું, ‘એ શું થયું ?’

વસંતરાયે કહ્યું, ‘ એ થયું એ કે બધું પુરું થઇ ગયું. અને આખરે હીક જ થયું છે. તમારી પિસ્તોલ લઈ લો. આપણે ઉદેરામના ઓરડામાં જઈએ. ’

ગંભીર રહેરે વસંતરાયે કાનસ સળગાવ્યું અને બારણું ઉઘાડ્યું. અમે ઓટલાપર ગયા. તેમણે બે વાર બારણું ઠોક્યું પણ અદરથી કોઈ બોલ્યું નહિ ત્યારે ઉઝાળો ઉઘાડીને અંદર પેદા અને હું પણ પિસ્તોલનો થોડો ચઢાવી તેમની પછાડી અંદર પેડો.

બહુ તરેહવાર દેખાવ અમારી નજરે પડ્યો પેટીપર ચોર કાનમ મુકેલું હતું. તેનું ઢાકણ અડધું હતું, અને તેથી લોહાની નિન્નેરીપર ઉત્તલ પ્રકાશ પડતો હતો. તિબ્બેરીનું બારણું અડધું ઉઘાડું હતું. કાનમ પામે પાટીઆની ખુરશીપર ઉદેરામ બેઠા હતા. તેમણે લામો ડગલો પ્લેયો હોતો અને ફક્ત તેમના પગની ધુંટી દેખાતી હતી. પગમાં જડા તળાઆના મિરમખ જોડા હતા. તેમના બોળામાં દડાડે અમે જોઈ હતી તે ચાણક હતી. તેમની હડપચી ઉચી થયેલી હતી, અને છતના ખુણા તરફ જોઈ રહેલી તેમની આંખો પ્લેગા થઈ જડ થઈ ગયેલી હતી. તેમના કપાળપર માથાની આસપાસ એક વિચિત્ર પટા જેવો પીળો બંધ બાધેલો હતો. તેમાં તપખીગીઆ રંગના છુદા હતા, અને બંધ સખત બેંચીને વીંટાળેલો જણાતો હતો. અમે પેદા પણ ઉદેરામ કંઈ બોલ્યા પણ નહિ તેમ દાસ્યા પણ નહિ વસંતરાયે મારા કાન આગળ આવી કહ્યું, ‘ બંધ ! છુદાનાર બંધ ! ’

હું એક કદમ અગાડી ગયો. તરત માથાનું નવાઈ જેવું વેદન દાસ્યા લાગ્યું, તેમાંથી પ્લેગા થયેલી ફાળા નિકળી અને વિકરાળ સર્પ છે એમ જણાયું.

વસંતરાયે કહ્યું, ‘ એ દગાદગ ઝેરવાળો નાગ છે. નાગ કરડ્યા પછી દસ મેક-ડમાં ઉદેરામનો છવ નીકળી ગયો છે. દુષ્ટ સાહસ કરનારને તેનું જ સાદસ અંતે નડે છે. અને ખાડો ખોદે તે પડે છે. આ સાપને તેના ઘરમાં પાછો મુકી દઈએ અને કેમરને કોઈ સહીસલા-

મત જગાએ મુકી આવીએ. પછી, પોલીસવાળા આવીને શોધી કહાડશે કે શું બન્યું છે. ’

વસંતરાયે શખના ખોળામાંથી ચાશુક ઝડપથી ઉપાડી લીધી. તેનો દાંડો હાથમાં ઝાલી અને સાપની ડોક ચાશુકના ગળામાં લધ તે વીંટાયો હતો ત્યાંથી તેને કહાડ્યો, અને આઘે હાથે તિબ્બેરીમાં નાંખી દીધો. પછી તિબ્બેરીનું ખારણું બંધ કરી દીધું.—ગામના ઉદ્દેરામ ત્રવાડીના મરણનો ખરો હેવાલ આ પ્રમાણે છે. લંબાણ બહુ થયું છે માટે હવે વધારે વિસ્તાર કરતો નથી. ટુંકામાં એટલું જ કહું છું કે કેસર બહુ બીધેલી હતી, તેને અમે હકીકત કહી, અને પછી શહેરમાં તેના માસીને ત્યાં તેને લઈ ગયા. પોલીસની તપાસ બહુ લાંબી પહોંચી અને તેમાં આખરે નક્કી થયું કે પાળેલા સાપ સાથે વગર વિચારે રમત કરતાં ઉદ્દેરામનું મોત થયું. જેટલું હજી મને સમજાયું નહોતું તેટલું વસંતરાયે બીજે દહાડે મને કહી સંભળાવ્યું.

પહેલાં મેં તદ્દન ખોટી જ ધારણા કરી હતી. અપૂર્ણ સાધનોથી અતુમાન બાંધવામાં કેટલું નુકસાન છે તે આથી જણાય છે. ખાવાએ અને જાડુગરો ત્યાં રહેતા, અને મરનાર સમયે દિવાસળી સળગાવતાં એક ક્ષણભર જે જોયું હતું તે બતાવવા તેણે ‘બંધ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો, એ વાતથી મેં ભૂલ ખાધી અને અવળે રસ્તે જ હું ચઢ્યો. પરંતુ જ્યારે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે એરડામાંના શખશપર જે ભય કારણ આવી પડ્યું હશે તે ખારીમાંથી કે ખારણામાંથી આવી શકે એમ નહોતું ત્યારે પ્રથમની ધારણાને વળગી ન રહેતાં મેં ફરી વિચાર કરી જોયો. મેં તમને કહ્યું છે તેમ જાણીઆપર અને ખાટલા પાસે લટકતી પંખાની દોરી પર માફે ધ્યાન તરત ખેંચાયું. જ્યારે મને માલમ પડ્યું કે એ દોરીથી પંખો ખેંચાતો નથી અને ખાટલો એકજ ઠેકાણે પથરાય એટલી જગા છે ત્યારે મને તરત વહેમ ગયો કે જાણીઆના બાકામાંથી કંઈ પથારી પર ઉતરી આવી શકે માટે એ દોરી મુકેલી હોવી જોઈએ. સાપ હશે એવી

મને તરત ધારણા થઇ, અને ઉદ્દેશ્ય પામે જંગલી જનવર હતા અને જાદુગરો આવતા જતા હતા એ ધ્યાનમાં લેના મને લાગ્યું કે હું ખરે રહેતે ચટ્યો છું. ઉદ્દેશ્યને તેજનાનો ધધો ફરેલો અને વળી લાંબો વખત દેશમાં ગઈ આવેલો તેથી એને ખચર હશે કે સાપનું એર શરીર ચીરી બેવાથી જણાઇ આવતું નથી. મારી નાખવાનો આવો ગુપ્ત ઉપાય આવા ચતુર અને ધાતકી માણસને સુઝી આવે તેમ છે. વળી એ ઝેરની અમર તરત થાય તેમાં પણ એને કાચકો હતો. તેમજ લાશને માધારણ રીતે તપાસી જોનારાની નજરે સાપના ડાંખના બે ત્રીણા છેદ ન પડે. પછી મીઝોડી વિગે મેં વિચાર કર્યો. સાપને એ ઓરડામાં મોકલ્યા પછી મવાર થના પહેલાં તો એને પાછો બોલાવી લેવો જ જોઈએ, નહિ નો દેખાઇ જાય. આપણે દુધની તાસક જોઈ તેની લાલચે મીઝોડી વગાડે ત્યારે પાછા આવવાની તેણે સાપને ટેવ પાડી દશે. મોડી ગરે કાંઈ જાગે તેમ ન હોય ત્યારે તે સાપને જળાંખમાં મુકતો દશે. અને એમ કરે એટલે સાપ જોતમાં થઇ દોરી પર ઉતરી આવ્યા વિના રહે નહિ. અને તેમ કરતા પયારી પર આવે. પયારીમાં ઉઘનાગને કરડેએ ખરો અને નએ કરડે. સાત આઠ દહાડા એમને એમજ પાછો જાય પણ તેના પર ઉઘમાં દાય પડે કે કાંઈ પણ કારણ થાય એટલે આખરે કરડ્યા વિના રહેજ નહિ. ઉદ્દેશ્યના ઓરડામાં પેસના પહેલાં આ અનુમાન મેં બાધ્યા હતા. ખુરશી તપાસી જોના મને જાણ્યું કે જળાંખે પહોંચવા મારે તે ખુરશીના હાથાપર ઉભો થતો હતો. તિન્નેરી, તે પરની દુધની રકાળી, અને ચાણકનો ગાળો, એ મધુ જોના મનમાં કંઈપણ શક રહ્યો હોય તે દૂર ચર્ચ જાય એમ હતું. કેસરે ધાતુનો ખણખણાટ માલખ્યો હતો, તે તેના કાકાએ સાપ તિન્નેરીમાં મુકી એકદમ ઉનાવળમાં આરણું વામી દીધેલું તેથી જ થયેલો. આ પ્રમાણે મનમાં ખાતરી કર્યા પછી એની ચોખ્ખી માખીની માટે મેં જા ઉપાય કર્યાં તે તો તમને ખચર છે. આપણે કેસરના ઓરડામાં હતા ત્યારે સાપનો મુસવાટ મેં સાંજળ્યો હતો, અને તરે

પણ સાંભળ્યો જ હશે. સાંભળ્યો કે તરત મેં દીવાસળી સળગાવી અને સાપને મારવા માંડ્યો. તેથી તે પાછો ફરી જાળીઆમાં ગયો, અને અંદર ઉતરી પોતાના ધણીના શરીર પર ધસ્યો. મેં નેતરથી ઝપાટા માર્યા તેમાંના કેટલાક અને સખત વાગ્યા તેથી તે ખીજવાયો અને દેખી સાપની ટેવ પ્રમાણે જે માણસ પહેલો આવ્યો તેનાપર ધસ્યો. આ રીતે ઉદેરામ ત્રવાડીના મરણની જવાબદારી કંઈક અંશે મારાપર છે, પણ તેથી મને અંતઃકરણમાં ખેદ થતો નથી. કેમકે ખૂન થતું અટકાવતાં ખૂતીનો જીવ ગયો છે.*

*A. Conan Doyle વિરચિત The Adventures of Sherlock Holmes એ નામના પુસ્તકમાંથી The Speckled Band એ વાર્તાનું આ ઘણું અંશે લાપાન્તર અને કંઈક અંશે અનુકરણ છે. ગયા અંકમાં “ચતુર્મુખ” ની કથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી તે આ પુસ્તકની પદ્ધતિનો નમુનો લઘુ રચેલી નવી સ્વતઃકલ્પિત વાર્તા હતી.

ચીઠી.

રમ્મનો દિવસ હતો અને હું ચોકમા દિવકે બેઠી નવવકયાનું પુસ્તક વાચતો હતો. નોકરે આવીને કહ્યું, ‘કોઈ મળવા આવ્યું છે.’ મળવા આવનારને અંદર લાવવા મેં સંમતિ આપી. તેને મારી સામે પાટ ઉપર બેસાડી આવવાનું પ્રયોજન પુછ્યું. તેણે મારા હાથમાં પત્ર મુક્યો. પત્રના અક્ષર અગ્રણ્ય હતા અને તેમાં મહી દરનારનું નામ પણ અગ્રણ્ય લાગ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું, ‘હું ગઈ સાલ આપને આણુદ રેશને મળ્યો હતો તે યાદ હશે. બે ચલા વેચનારા પોતાની ચલાની તારીફ આપની આગળ કરતા હતા ત્યારે મેં કહેલું કે ટેબલ પર ચલાની દુકાન છે ત્યાંની ચલા આ જન્મેથી સારી છે. કાગળ લાવનારની હકીકત સાંભળી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને મદદ કરવા મહેરબાની કરજો. તા. ૬. આ માણસ મારા સગામાં છે. ‘ચલાનો પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં નહોતો, અને આટલા જુન આજખાણુ પર ભારે બોલે મુકાય છે એમ મને લાગ્યું. પરંતુ સંવચ્ચમામાવણપૂર્વકમાહુ. (વાતચિત થઈ એટલે તરત મેંત્રી થયેલી ગણાય છે) એ રઘુવંશનું વચન લક્ષમાં લઈ પત્ર લાવનારને તેની હકીકત કહેવા મેં કહ્યું. તે બોલ્યો,

‘ મારા ભાણેજ જગનલાલ માટે વહીવટદાર સાહેબ વધારે પગારની જગ્યાની ભલામણ નથી કરતા જગનલાલને આ જગ્યાએ અઢી વરસ થયા અને વસ્તીપત્રકમાં પિંજરાના મહેકામાં એને ગણા ખાતી પડેલી. પણ જગનલાલ રૂશવત ખાય છે એમ નોંધણી કામદારે વહીવટદાર સાહેબના મનમાં જોડો વહેમ ધાલ્યો છે. પણ નોંધણી કામદારની મરજી એ જગ્યા પોતાના ભાઈબંધ અમથાલાલના દીકરા છોટાલાલને અપાવવાની છે. બહારથી એમ જતાવે છે કે અમથાલાલ સાથે મારે ભાઈબંધી નથી. પણ, નોંધણી કામદાર અહીં આવ્યા પહેલા સાવલીમાં હતા ત્યારે અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે

રહેતા હતા. એ કહે છે કે હું દસ ઘર છેટે રહેતો હતો તે ખેાહું છે. ત્રણ ઘેર છેટે રહેતા હતા એવો પુરાવો હું આપ સાહેબને બતાવું. ’

મેં કહ્યું, ‘ મારે એવો પુરાવો શું કામ જોવો પડે ? ’

‘ વહીવટદાર સાહેબની ખાતરી કરાય કે નોંધણી કામદારને અમથાલાલ સાથે ભાધબંધી છે. ’

‘ તમારે તેમની ખાતરી કરવી હોય તો તમે કરો. ’

‘ નાયબ ફોજદાર સાહેબને પુછશો તો તે પણ હા કહેશે ! ’

‘ શાની હા કહેશે ? ’

‘ સાવલીમાં અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે નોંધણી કામદાર રહેતા હતા તેની. જાંટની ચોરીની તપાસ કરવા નાયબ ફોજદાર સાહેબ ત્યાં ગયા હતા. રાવળીઆનું જાંટ હતું અને બજાણીઆ ચોરી ગયા એવું ચારણ લોક કહેતા હતા. ’

‘ આ બધી હકીકત મને કહેવાની શી મતલબ છે ? ’

‘ વહીવટદાર સાહેબ ઉપર આપ સાહેબ ચીઠી લખી આપો કે છગનલાલ રૂશવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે, તો એની ભલામણ કરે. ’

‘ કયા ગામના વહીવટદાર અને તેમનું નામ શું ? ’

ચીઠીના પ્રાર્થયિતાએ ગામ અને નામ કહ્યાં.

મેં કહ્યું, ‘ પણ, હું એઓ સાહેબને ઓળખતો નથી. કોઈ દિવસ હું એમને મળ્યો નથી. ’

‘ પણ આપને તો એ નામે ઓળખતા હશે. આપનું નામ તો જાણીતું છે. એટલું લખી આપો કે, “ છગનલાલ રૂશવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે માટે ભલામણ કરશો. ” તો ગરીબ માણસનું કામ થાય. ’

‘ હું છગનલાલને ઓળખતો નથી. એ ગામે હું કોઈ દિવસ આવ્યો નથી તો હું શી રીતે કહી શકું કે એ રૂશવત નથી ખાતો ?

એ બચરવાળ છે તે બનાવવા તો તમે વહીવટદાર સાહેબ આગળ એના છોકરાને લઈ જઈ ઉભા કરજો. મેં કાઈ એના છોકરા જોયા છે ?’

‘ નોંધણી કામદારે ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે તેથી એ માર્યો જાય છે. ’

‘ જુવો ભાઈ, હું તમને નથી ઓળખતો, વહીવટદાર સાહેબને નથી ઓળખતો, નોંધણી કામદારને નથી ઓળખતો, છગનલાલને નથી ઓળખતો, તો હું આ કામમાં શી રીતે વચ્ચે પડું ? ’

‘ અમથાલાલની બધી ખટપટ છે. છોટાલાલને જગ્યા અપાવવા માટે એ અમલદારોના કાન લબેરે છે. હાંટની ચોરીના કામમાં પણ એણે ખટપટ કરેલી એનો કોડો પણ ખટપટીઓ છે. ’

‘ તેમાં મારે શું ? ’

‘ ગોવિંદલાલભાઈએ આપને કાગળ લખી આપ્યો છે આપ સિવાય મારે ખીજો આધાર નથી ’

ગોવિંદલાલભાઈ સાથે મેળાપ થયાનું મને યાદ ગયું નથી, પણ, એમણે મને સલાયો તો મહેરબાની કરી છે. તમે એમના સા સગા થાઓ ?

‘ એમની દીકરીના દીકરાની સગાઈ મારા મામાની છોડી વેરે થવાની છે. ’

‘ તમારી હકીકત મેં સાલળી લીધી. હું ચીટ્ટી લખી આપીશકું તેમ નથી. ’

‘ પણ સાહેબ, મારો લાણેજ રક્ષવત ખાતો નથી અને બચરવાળ છે. ’

‘ હું કયા કહું છું કે રક્ષવત ખાય છે અને બચરવાળ નથી ? ’

‘ તો સાહેબ ચીટ્ટી—’

‘ ચીટ્ટીની વાત કરશો જ નહિ. હવે બધ કરો. ’

છગનલાલના પ્રમાણિકપણા વિશે અને બહોળા કુટુંબ વિશે ઘણા આગ્રહના વચનો સાંભળી મારે એ માણસને આખરે વિદાય કરવો પડ્યો.

નવલકથા આગળ વાંચવી મેં શરૂ કરી. પણ, અડધું પાન વાંચ્યું એટલામાં તો બીજો મળનાર આવી, પહોંચ્યો. તેણે આપેલો કાગળ હું વાંચતો હતો એટલામાં તેણે પાટ પર બેઠાં બેઠાં ઉંચું ડોકું કરી તથા લાંબો હાથ કરી બુમો પાડી કે, ‘જગાભાઈ! આવોને! ભગાભાઈ! આવોને! મગાભાઈ! આવોને!’ એમ કહી બારણે ઉભેલા પાંચ છ માણસોને તેણે ચોકમાં બોલાવ્યા અને તેઓ આવી તેની જોડે પાટ ઉપર બેઠા. મને આપેલો કાગળ મારા ઓળખીતાનો હતો. તેથી આ પરિચય સકારણ ગણી મેં આગમન કારણ પૂછ્યું. પ્રથમ આવનારે કહ્યું,

‘અમારા ગામમાં સરકાર સુધરાઈ ખાતું કાઢે છે.’

મેં કહ્યું, ‘બહુ સાઈ.’

બધા બોલી ઉઠ્યા, ‘શું બહુ સાઈ? કર નાખે તેથી અમે વેપારી માર્યા જઈએ!’

‘ગામમાં રસ્તા થશે. દીવાબત્તી થશે. એ બધું કાંઈ કર નાખ્યા વગર થાય?’

‘અમારે તો એમાંનું કાંઈ ના જોઈએ. નિશાળ તો હાલે છે તે સરકારને બંધ કરવી હોય તો બંધ કરે. છોકરા નજીકને ગામ જઈ ભણશે. પણ સુધરાઈ ના જોઈએ. અમારું ગામ તો ખાડા ટેકરાવાળું છે તેમાં સુધરાઈને શું કરવી છે? આજ લગી સુધરાઈ વિના ચાલ્યું અને હવે સુધરાઈ શા માટે કાઢે છે?’

‘એ બધું મને શા માટે કહેવા આવ્યા છો?’

‘દીવાન સાહેબ ઉપર ચીઠી લખી આપો કે અમારા ગામમાં સુધરાઈ ના કાઢે.’

‘ એમ શી રીતે અને ? રાજ દીવાન સાહેબને ચલાવવું અને હું અહીં બેઠો બેઠો ચીટ્ટીઓ લખું કે આમ કરજો અને આમ ના કરજો ? ગજવદીવટના કામમા માથું મારવાનો મને શો હક્ક ? ’

‘ આપ દીવાન સાહેબને લખો કે આ ગામ સુધરાઈ કાઢવા સરખું નથી. સુધરાઈથી ગામમા ખટપટ જાગરો માટે સુધરાઈ કાઢવી ન જોઈએ. ’

‘ દીવાન સાહેબે તજવીજ કરીને અને કાગળો વાંચીને જે અભિપ્રાય આપ્યો હોય તે મારી ચીટ્ટીથી ફેરવી નાખે એ આપની માગણી વાજખી છે ? જોતે માથે ગજની જવાબદારી હોય તે નક્કી કરે કે કસાણું પગલા લેવા કે ન લેવા હું એમાં મારો અભિપ્રાય આપી શકું નહિ. ’

‘ ભાઈએ તો કહ્યું કે તમે જગો એટલે ચીટ્ટી લખી આપજો ’

‘ મારે કેવી રીતે વર્તવું એ નિર્ણય કરવાની થોડી ઘણી છુટ તો મને ખરી કે નહિ ? ’

એ ગામમા સુધરાઈ સ્થપાયાથી પડવાના દુઃખ વિશે અનેક કથનઓ સંભળાવી ડેપુટેશન ધાની આનાકાનીથી વિદાય થયું.

... નવલકથાનું પાત્ર હું પુરૂ કરી રહ્યો એટલે એક વહેરાગને લઈ એક માણસ આવ્યો તેણે કહ્યું, ‘-ભાઈએ કહ્યું છે કે આ વહેરાગની દુકાન ખરી છે માટે એને ચીટ્ટી લખી આપવા જોઈએ. ’ મંદેશો કહી તે ચાલતો થયો અને વહેરાગજને બક્ષિમ રૂપે મુકતો ગયો. વહેરાગજને પુછના માત્રમ પરંતુ કે એક કોર્ટમા તેની અપીલ ચાલવાની હતી. તે કોર્ટના ન્યાયાધીશ પર તેને ચીટ્ટી જોઈતી હતી. મેં કહ્યું,

‘ ઈનસાફના કામમા ચીટ્ટી અપાય નહિ. ’

‘ હું બી એવી ચીટ્ટી માનુંચ કે ઈનસાફ કરજો. ’

‘ એવી ચીટ્ટીનો અર્થ એ થાય કે તમે માધારણ રીતે ગેર-ઈનસાફ કરો છો પણ આ કામમા ઈનસાફ કરજો. ’

‘ એઓ સાહેબ હમેસ ઇનસાફ જ કરે છે. ’

‘ ત્યારે ચીઠ્ઠીની જરૂર શી ? ’

‘ ફક્ત જમની આંખ ને દાખી આંખ જેતલો ફરક રાખે એતલી મારી ચરજ છે. ’

‘ મતલબ કે મારે લખવું કે આ વહેરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ગેરઇનસાફ કરજો. ’

‘ નહિં સાખ, આદમ જાતને દાખા જમનીમાં ફરક કરવો પડે છે. ’

‘ ઇનસાફ કરનારને તો જેનું ખર્ચ હોય તે જમણો અને જેનું ખોટું હોય તે ડાખો. તમારું ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણા ગણે એવી ભલામણ શી રીતે કરી શકાય ? ’

‘ ભાઈએ તો કહ્યું કે તમને જરૂર ચીઠ્ઠી લખી આપસે. ’

‘ એઓ સાહેબ તો મહોટા માણસ છે. એમણે આવી ભલામણ કરી તેથી નવાઈ લાગે છે. પણ ઇનસાફના કામમાં ન્યાયાધીશને હું કદી ચીઠ્ઠી લખતો નથી કે ભલામણ કરતો નથી. ’

ડાખી જમણી આંખના ફરકની શીલસુશી મને અનેક પ્રકારે ફરીફરીથી સમજાવી વહેરાજી ઘણી નામરજીથી વિદાય થયા. પરંતુ નવલકથા આગળ વાંચવાનું મારા નશીબમાં નહોતું. મારો જીના વખતનો જાણીતો અને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ થયેલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની બરતરફીના હુકમમાં રહેલી ભૂલો વિશે વિસ્તારી વિવેચન તેણે મને અનેક વાર સંભળાવ્યું હતું અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું સંજ્ઞ થયો. પરંતુ હવે તેણે જીદી દિશામાં પહોંચી વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો,

‘ મારી પ્રથમની નોકરી પાછી મેળવવાની માથાકુટ મેં મુકી દીધી છે, મને બીજી નોકરી મળે તો બસ છે. તમે મારા છોકરાને નિશાળમાં નોકરી અપાવી પણ ઇજનેર ખાતામાં નોકરી માટે મેં ચરજ કરી છે માટે ઇજનેર સાહેબ પર મને ચીઠ્ઠી લખી આપો કે

એમના ખાતામા જે નોકરી માટે લાયક હોય તો મને મળે. અને ઈજનેર સાહેબના ઉપરી સાથે તમારે ઓળખાણુ ટોચ તો તેમના પર પણ ચીટી લખી આપો. અને, વસુલાત ખાતાના જે મટોટામા મહોટા અધિકારી સાથે તમારે પિચાણુ ટોચ તેના પર ચીટી લખી આપો, કે તમારા તાખાના મહુ અધિકારીઓને લખામણુ કરતે કે ૩. ૭૫) ની જગા ખાલી પડે ત્યાં પહેલી આ માણુમને આપે. અને જંગલખાતાના જે ઉપરીને તમે ઓળખના હો તેના પર ચીટી લખી આપો કે ખાલી પડતી જગા આ માણુમને આપતે. અને ૧૧૧ જગા ખાલી ન હોય તો નવી જગા કરાડી આ માણુમને આપતે. તમે લખજો તો જરૂર નરી જગા કહાડજો મીઠા ખાતાના ઉપરીને તો તમે ઓળખો છો મારે તેના પર ચીટી લખી આપો કે મારે માણુમ છે મારે એને જગા આપ્યા વગર ચાલે તેવું નથી; કાર્ન એની વિરુદ્ધ કાર્ન કહે તો સાલજો નહિ. '

‘ તેના ટરતા દુ નમને ગવનર જનગ્ય માહેમ ઉપર ચીટી લખી આપુ તો કેમ ? ’

‘ શી ચીટી લખી આપજો ? ’

ચીટીમા એમ લખું કે આ માણુમને મરકારી તીતેગી-માથી એક લાખ રૂપીઆ આપતે, કેમકે નાણા મિના એ ખદુ દુખી થાય છે. '

‘ તમારે મન તો મરકારી છે પણ અમે કામ રૂંધા વગર હેગન થઈએ છીએ. '

‘ ત્યારે તમે જુદા જુદા અમલદારો પર મારે પામે અણુપટ્ટી ચીટીઓ લખાની મારી ટામી કગવવા પ્રયત્ન કરો છો એ તમામ ધ્યાનમા નથી આવતુ ? એરી માગણી દુ દુ તે તેઓ સ્વીકારી શકે ખગકે ? ’

‘ માગણી કરવામા તમારુ શુ જલ્ય છે ? માત્ર નગીમ દુજો તો કાર્ન દેકાણે જોગવાઈ થઈ જશે. '

‘ એઓ સાહેબ હમેસ ઇનસાફ જ કરે છે. ’

‘ ત્યારે ચીઠ્ઠીની જરૂર શી ? ’

‘ ફક્ત જમની આંખ ને દાખી આંખ જેતલો ફરક રાખે એતલી મારી ચરજ છે. ’

‘ મતલબ કે મારે લખવું કે આ વહોરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ગેરઇનસાફ કરજો. ’

‘ નહિ સાખ, આદમ જાતને દાખા જમનીમાં ફરક કરવો પરે છે. ’

‘ ઇનસાફ કરનારને તો જેનું ખર્ચ હોય તે જમણો અને જેનું ખોટું હોય તે ડાખો. તમારું ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણા ગણે એવી ભલામણ શી રીતે કરી શકાય ? ’

‘ ભાઇએ તો કહ્યું કે તમને જરૂર ચીથ્થી લખી આપસે. ’

‘ એઓ સાહેબ તો મહોટા માણસ છે. એમણે આવી ભલામણ કરી તેથી નવાઈ લાગે છે. પણ ઇનસાફના કામમાં ન્યાયાધીશને હું કદી ચીઠ્ઠી લખતો નથી કે ભલામણ કરતો નથી. ’

ડાખી જમણી આંખના ફરકની શીલસુરી મને અનેક પ્રકારે ફરીફરીથી સમજવી વહોરાજી ઘણી નામરજીથી વિદાય થયા. પરંતુ નવલકથા આગળ વાંચવાનું મારા નશીબમાં નહોતું. મારો જીના વખતનો જાણીતો અને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ થએલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની બરતરફીના હુકમમાં રહેલી ભૂલો વિશે વિસ્તારી વિવેચન તેણે મને અનેક વાર સંભળાવ્યું હતું અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું સજ્જ થયો. પરંતુ હવે તેણે જુદી દિશામાં વહાણ વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો,

‘ મારી પ્રથમની નોકરી પાછી મેળવવાની માથાકુટ મેં મુકી દીધી છે, મને બીજી નોકરી મળે તો ખસ છે. તમે મારા છોકરાને નિશાળમાં નોકરી અપાવી પણ ઇજનેર ખાતામાં નોકરી માટે મેં ચરજ કરી છે માટે ઇજનેર સાહેબ પર મને ચીઠ્ઠી લખી આપો કે

એમના ખાતામા જે નોકરી મારે લાયક હોય તો મને રાખે. અને ઈજનેર સાહેબના ઉપરી સાથે તમારે ઓળખાણ હોય તો તેમના પર પણ ચીટ્ટી લખી આપો. અને, વસુલાત ખાતાના જે મહોટામા મહોટા અધિકારી સાથે તમારે પિછાણ હોય તેના પર ચીટ્ટી લખી આપો, કે તમારા તાખાના સહુ અધિકારીઓને લલામણુ કરજો કે ક. ૭૫) ની જગા ખાલી પડે ત્યારે પહેલી આ માણસને આપો. અને જંગલખાતાના જે ઉપરીને તમે ઓળખતા હો તેના પર ચીટ્ટી લખી આપો કે ખાલી પડતી જગા આ માણસને આપજો. અને હાલ જગા ખાલી ન હોય તો નવી જગા કહાડી આ માણસને આપજો. તમે લખજો તો જરૂર નવી જગા કહાડશે મીઠા ખાતાના ઉપરીને તો તમે ઓળખો છો માટે તેના પર ચીટ્ટી લખી આપો કે મારો માણસ છે માટે એને જગા આપ્યા વગર ચાલે તેવું નથી, કોઈ એની વિરુદ્ધ કોઈ કહે તો સાબળજો નહિ. ’

‘ તેના કરતા હું તમને ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઉપર ચીટ્ટી લખી આપુ તો કેમ ? ’

‘ મી ચીટ્ટી લખી આપજો ? ’

ચીટ્ટીમા એમ લખું કે આ માણસને સરકારી તીજેરી-માવી એક લાખ રૂપીઆ આપજો, કેમકે નાણા વિના એ બહુ દુ:ખી થાય છે. ’

‘ તમારે મન તો મરકરી છે પણ અમે કામ ધંધા વગર હેરાન થઈ જો છીએ. ’

‘ ત્યારે તમે જુદા જુદા અમલદારો પર મારી પામે અણધરતી ચીટ્ટીઓ લખાવી મારી હાસી કરાવવા પ્રયત્ન કરો છો એ તમારા ધ્યાનમા નથી આવતું ? એવી માગણી હું કર તે તેઓ સ્વીકારી શકે ખગડે ? ’

‘ માગણી કરવામા તમારે શું જાય છે ? મારું નશીબ હશે તો કોઈ ટેકાણે જોગવાઈ થઈ જશે. ’

‘ તમારે મન તો એમ કે વાગે તો તીર નહિંતર ટપ્પો ! હું મૂરખ ગણાઉં તેની તમને ચિંતા નથી. ’

‘ સાહેબ, આટલી ઉમ્મરે મારી નોકરી ગઈ હવે હું શા ધંધો કરું ? બરતરફ થયેલા માણસને નોકરીમાં રાખવા કોઈ ખુશી ના હોય એ શું વાજબી છે ? પરમેશ્વરને કોઈ કહેનાર નથી કે એ લોકોને આવી કુબુદ્ધિ કેમ આપે છે ? ’

‘ મને એવો વિચાર આવે છે કે બધું રહેવા દધ હું તમને પરમેશ્વર પર ચીઠી લખી આપું કે “ આ માણસને સ્વર્ગમાં દાખલ કરજો. એણે કોઈ પુણ્ય કર્યાનું તો મારા જાણવામાં નથી પણ એ મારો ઓળખીતો છે. ” પછી તમારે આ દુનિયાની વાતોની કોઈ ખરવા જ કરવાની નહિં, અને તમે સ્વર્ગમાં જઈ તમારા તરફ થયેલા અન્યાય વિશે પરમેશ્વર સાથે સવાલ જવાબ કરજો. ’

‘ હજી તો મારે ઘણું જીવવું છે. રસ્તો ખોદનારા મજૂરોની હાજરી લખવાની હંગામી નોકરી મને મળે તેવી ચીઠી લખી આપો એટલે બસ છે. હું રૂશવત લીધા માટે બરતરફ થયો નથી પણ વગર રજાએ ગેરહાજર રહ્યા માટે બરતરફ થયો છું એટલું ચીઠીમાં સમજાવજો. ’

ચીઠી લઈ તે વિદાય થયો. પણ, સૂર્ય આથમે ને ચંદ્ર ઉગે તેમ તેની પીઠ અદશ્ય થઈ ને તરત એક ‘ કંત્રાટી ’ દાખલ થયો. તેણે એક મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળનું મકાન બાંધવાનો કોન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો હતો, પણ બાંધકામમાં ચુનાને ઠેકાણે છાંં વાપર્યું હતું, ઘેટો પાકી લાલને બદલે આમરસી વાપરી હતી. લાકડાં મલગ્યારી સાગને બદલે વડસારી સાગનાં વાપર્યાં હતાં, પાટીઆં આખાંને બદલે ફાટોવાળાં વાપર્યાં હતાં, વળીઓ ઓછી જડાઈની વાપરી હતી અને સ્ટુને બદલે ખીસા વાપર્યાં હતા, પાયા શરત પ્રમાણે ઉંડા કર્યા નહોતા: એવાં કારણોથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોન્ટ્રાક્ટના પૈસા

મગન નરોતા મે પુછ્યુ, ' મ્યુનિસિપાલિટી આ માન કરાડ છે તે ખાટા છે ? '

' ખીન અદાવતીઆ કરાગીઓની નનામી અડઝો પચ્છી મ્યુનિસિપાલિટીએ આ વાવા કરાડ્યા છે '

' પણ એકએ આ વાવાના અગ ખાટાપણા મિગે તજનીજ કરી ડ ? '

' મગની ઠજનેગ ખાતાના ઓવનીઅન મ્યુનિસિપાલિટીના લખાણ ઉપરથી તજનીજ કરી છે '

' તેમણે ગા ગીયોટ્ કર્યા છે ? '

' તેમણે તો વખ્યુ છે કે મગન તજ ન જ અને રી નાખવુ નેઈએ '

' એટલે આ વાધા એમને ખન વાગ્યા હ ? '

' હા, પા માગ અદાવતીઆની ખટપટથી આ ઠામ ઉનુ થયુ' છે '

' ઠામ ઉનુ થનાનુ ડાગુ ગમે તે હોય, પણ તમે ડેન્ટ્રાન્ટ પ્રમાણે માધઠામ કર્યુ નહિ અને નમશુ મગન કર્યુ તો તમને મ્યુનિસિપાલિટી નાણા ની મીતે આપે ? '

' માટેમ, હ તો માયેં જડ હુ માગે માન માગે વેપારીઓના ખીન સુવચના ડે અને કરીઆ મુનાગતા તજ સુવચના ડે મ્યુનિસિપાલિટી પમા ન આપે તો હ ની મીતે નાણ પનહ ? '

' કરપટ કર્યુ તો તેનુ જ લોગવો '

' કરપટ ગાનુ ? ખરા કરાગીઓ એમ જ કર છે એ તો હીંદિ અથો તે ઓર કરાટ પ્રમાણે ખરુ ઠામ કરે તો કરાગી કરમાય નુ ? વચમાના નાના નોડગેના મન મનાવના પડે અને રી કાષમા કરાટની રકમ તો ઓગી ગખરી પડે ચગમપોની તિના થવો જ આવે નહિ '

१५ दिवस : आ पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
साटे राणी शकाशे.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૯

જા. ૪

૩૨ (૪૫)

~~૩૧~~

૩૪૧

ય પરિચદ યંથાલય

૧૫૬ - ૬